

KULTŪROS BARAI

ISSN 0134-3106

2020 1/2

Kultūros ir meno mėnesinis žurnalas. eurozine.com, kulturosbarai.lt

Giedrius KAZIMIERĖNAS. *Barbaros Radvilaitės laidotuvės* lt. 2010. Iš ciklo „Juodieji gobelenai“.

Apie personalinę parodą „Vilniaus Gaoniui – 300. Lietuvos istorijos juodieji gobelenai“ skaitykite p. 31

Kultūros ir meno
žurnalas.
Eina nuo 1965 m.

Vyriausioji redaktorė
Laima KANOPKIENĖ 2 62 38 61

Rengia

Almantas SAMALAVIČIUS
(kultūrologija, architektūra) 2 62 38 61
Rūta GAIDAMAVIČIŪTĖ
(muzika) 2 62 38 61
Monika MEILUTYTĖ
(teatras) 8 614 12855
Tadas GINDRĖNAS
(dizaineris) 2 61 05 38
Romona RAČKAITYTĖ-ČEPAITENĖ
(kompiuterinė) 2 61 05 38
Asta DEKSNYTĖ
(korektorė)
Irena ŽAGANEVIČIENĖ
(buhalterė) 2 62 31 04

Redakcinė kolegija

Alfредas BUMBLAUSKAS
Pietro U. DINI (Italija)
Stasys EIDRIGEVIČIUS
Carl Henrik FREDRIKSSON (eurozine)
Vita GRUODYTĖ (Prancūzija)
Algis MICKŪNAS (JAV)
Aušra Marija SLUCKAITĖ-JURAŠIENĖ
Giedrius SUBAČIUS (JAV)
Antanas ŠILEIKA (Kanada)
Vyngantas VAREIKIS
Kazys VARNELIS jr. (JAV)

Redakcijos adresas

Latako g. 3, 01125 Vilnius
el. paštas: info@kulturosbarai.lt,
kulturosbarai@gmail.com
Faksas: 2 62 38 61

© Leidėjas – VšĮ „Kultūros barų“ leidykla. SL 101

Redakcija nereikalauja, kad spausdinamų
straipsnių mintys atitiktų jos nuomonę

Kultūros barai yra Eurozine the netmagazine
partneris. www.eurozine.com

KULTŪROS BARAI

Rūpesčiai ir lūkesčiai

Laima KANOPKIENĖ. Strateginis žlugdymo planas / 2

Problemų ir idėjų

Philipp THER. Susivienijimo kaina. *Vokietijos ir Vidurio Rytų Europos transformacija po 1989-ųjų* / 3

Michael W. MEHAFFY, Nikos A. SALINGAROS. Projektavimas gyvajai planetai / 13

Nuomonės apie nuomones

Vilma LOSYTĖ. Ar tikrai žaidimai – nauja kultūros forma? / 21

Ruslanas BARANAUSKAS. Nejaugi Lietuvos mokslas – tik akademinės bendruomenės reikalas? / 23

Kūryba ir kūrėjai

Rasa MURAUŠKAITĖ. Šiuolaikinės muzikos banga, rezonansas, grimasos / 25

Skambanti tapyba. *Apie menų sintezę* / 27

Rasa GEČAITĖ. Vilniaus Gaonas atveria Lietuvos žydų 700 metų istoriją / 31

Redas DIRŽYS. „Tikroju keliu“, arba Pamąstymai apie feminizmą ir meną / 34

Živilė AMBRASAITĖ-GAILIEŠIENĖ. Kelionė į Prūsiją, arba Sakmė apie pramanytą kraštą.

Jono Vaitekūno ir dviejų nežinomų užsienio autorių paroda / 37

Gytis PADEGIMAS. Vienišojo išpažintis / 39

Talento ir kantrybės dermė. *Su scenografe Renata VALČIK kalbasi Ramutė RACHLEVIČIŪTĖ* / 44

Česlovas SKARŽINSKAS. Eilėraščiai / 49

Laikai ir žmonės

Vytautas LANDSBERGIS. Edmukas / 51

Irena BALČIŪNIENĖ. Apie baugščią ir drąsą Vinco Mykolaičio-Putino širdį / 53

Praeities dabartis

Virgilijus ČEPAITIS. Trečdalis gyvenimo. *Nuo 1991-ųjų lapkričio iki dabar* / 63

Astrida PETRAITYTĖ. Į Rytprūsius žvelgiant iš Šlėzvingo-Holšteino... / 69

Retrospektyva

Bronislovas KUZMICKAS. Kalba, raštas, valstybė – vingiuotas tautos kelias / 73

Apie knygas

Intriguojanti istorija apie baltišką Homero epų kilmę. *Su istoriku Felice VINCI'U kalbasi Mindaugas PELECKIS* / 84

Julius KELERAS. Potvynis, užliejantis sielos kraštovaizdį / 88

Istorijos puslapiai

Teodoras ŽUKAS. Kaip rusų intelektualai ėjo į „liaudį“ – istorinis *narodnikų* vaidmuo / 89

Visai nejuokingi skaitiniai

Krescencija ŠURKUTĖ. Politinis keikvokas / 93

Viršelio 1 p.: Aloyzas STASIULEVIČIUS. Vakaro preliudas. 1999. Drobė, akrilas, koliažas; 80 x 100

4 p.: Benigna KASPARAVIČIŪTĖ. Tikroju keliu. 2019 Vidmanto Ilčiuko nuotr.

STRATEGINIS ŽLUGDYMO PLANAS

Spaudos, radijo ir televizijos rėmimo fondas pernai Rudenį pranešė džiugią žinią: „2019 m. rugsėjo 18 d. LR Vyriausybė priėmė nutarimą, keičiantį SRTRF Bendrąsias konkurso sąlygas [...] – periodinių kultūros ir meno leidinių kultūrinių projektų įgyvendinimo paslaugas priskyrė visuotinės ekonominės svarbos paslaugoms. Tai leidžia periodiniams kultūros ir meno leidiniams padidinti maksimalią valstybės paramos ribą iki 500 tūkst. per trejus metus (iki šiol ši riba buvo 200 tūkst. per trejus metus).“

Kad pagaliau pavyko nugalėti slibiną, kurio vardas *de minimis*, viešai gyrėsi pats kultūros ministras. Ir ne be pagrindo, nes jo pirmtakai ištisą dešimtmetį atkakliai vengė kištis, gudraudami, kad tokį *de minimis* reglamentą, koks baigia pasmaugti Lietuvos kultūrinę spaudą, nustatė Europos Sąjunga, taigi prieš vėją nepapūsi. Bet štai paaiškėjo, kad viskas priklauso nuo vietinės valdžios valios ar malonės.

Puiku, nutarimas priimtas! *Kultūros barai*, priskirti „visuotinės ekonominės svarbos paslaugoms“, kitaip tariant, strateginiams valstybės objektams, vylėsi, kad pagaliau išbris iš skurdo, į kurį nugrimzdo 2019 m., kai SRTR fondas kultūriniams žurnalo projektams skyrė paramą, prilygstančią bado dietai. Savo ruožtu svariai prisidėjo ir Lietuvos Kultūros taryba, atmetusi visus *Kultūros barų* teiktus projektus (jų buvo 6). Kuo mūsų žurnalo straipsnių rinkiniai prastesni už spausdinamus kituose leidiniuose, kuriuos LKT nuolatos dosniai remia, net jeigu jų tiražas keliskart mažesnis, o periodiškumas itin kuklus, laikoma gilioje paslapyje. Tiesa, sklando gandas, esą ekspertai nemyli *Kultūros barų*, bet juk čia ne gražuolių ar numylėtinių konkursas! O gal?... Šiaip ar taip, buvo pademonstruota, kad KB redakcija – netin-

kamas paraiškovas. 2019 m. sukanđę dantis, susiveržę diržus ištverėme tik todėl, kad žurnalą parėmė privatus asmenys, už tai nuoširdžiai jiems dėkojame.

Jubiliejiniais 2020-aisiais SRTR fondas *Kultūros barams* tarsi pasityčiodamas vėl skyrė tokią paramą, kuri beveik pustrėčio (*sic!*) karto mažesnė, negu buvo kriziniiais 2009-aisiais! Taigi parama ne indeksuojama, atsižvelgiant į tai, kaip brangsta leidyba, bet minusuojama. Strateginis *strateginio objekto* žlugdymas vykdomas pagal aiškų planą – popieriuje *de minimis* gerokai padidintas, bet reali parama gerokai sumažinta! Intelektualinis darbas nuvertintas, kultūrinės žiniasklaidos leidybą bandoma paversti laisvalaikio užsiėmimu. Kam naudinga, kad KB vėl turėjo „susidvejinti“ – kaip ir pernai esame priversti leisti nr. 1/2? Mažiau drumsime valdžios ramybę, rečiau priminsime vadinamojo elito aukščiausiams asmenims, kad nelaikytų savęs šventomis karvėmis, t. y. nekritikuotinomis personomis?

Kultūros barų redakcija, pernai likusi be etatinių darbuotojų, šiemet irgi neišgalės autoriams mokėti bent kiek normaliesnių honorarų, vargu ar pavyks išlaikyti mėnesinio žurnalo, be pertrūkių leidžiamo jau 55 metus, periodiškumą.

Rudenį kultūros ministras man, *Kultūros barų* vyr. redaktorei, įteikė Garbės ženklą „Nešk savo šviesą ir tikėk“, deja, tikėti, kad kultūros leidinių šviesa Lietuvoje nebus galutinai užgesinta, darosi vis sunkiau... Bet gal stebuklas vis dėlto įvyks ir *Kultūros barai* netaps almanachu, leidžiamu 4 ar 2 kartus per metus? ■

Jei atsirastų norinčių paremti *Kultūros barus*, prašome lėšas pervesti VŠĮ „Kultūros barų“ leidyklai (įmonės kodas 302514590) į sąskaitą LT35 7044 0600 0757 9339

Philipp THER

SUSIVIENIJIMO KAINA

Vokietijos ir Vidurio Rytų Europos transformacija po 1989-ųjų

Dažnai sakoma, kad Vokietijos ekonomikos stiprybę lėmė šoko terapija, taikyta praėjusio amžiaus 10-ajame dešimtmetyje. Tačiau nepamirškime, kad suvienyta šalis jau 1999-aisiais buvo laikoma „euroligoniu“. Dėl jos silpnumo kaltintas socialistinis paveldas, bet ekonominę krizę sukėlė ne tiek jis, kiek vakarietiški 1990-ųjų sprendimai. O Vokietijos palyginimas su Lenkijos ir Čekijos ekonomikomis liudija, kad šoko terapija nebuvo vienintelis kelias į sėkmę.

Istorinių įvykių metinės suteikia progą pažvelgti į istoriją iš dabarties perspektyvos. 2009-aisiais, o net ir 2014-aisiais į ano amžiaus 10-ojo dešimtmečio transformaciją ir „šoko terapiją“ daugiausia žvelgta teigiamai. Bet pasaulinė 2008–2009 m. krizė ir šandieninė dešiniųjų populistų bei nacionalistų sėkmė per rinkimus sukėlė abejonių, ar teisingi tie neoliberalūs pasakojimai apie ekonominį stebuklą, netgi, Hannah’os Arendt žodžiais tariant, apie liberalias 1989-ųjų revoliucijas.¹

Berlyne, prie Brandenburgo vartų, Vokietijos vyriausybė 2009-aisiais surengė milžinišką Laisvės festivalį, skirtą dvidešimtosioms *annus mirabilis* metinėms. Ta proga menininkai kūrė plastikines Berlyno sienos nuolaužų kopijas, paskui jos buvo sustatytos į eilę ir susprogdintos – pasitelkiant domino efektą, sukurta reginys, simbolizavęs komunizmo baigtį. Bet viskas labiau priminė netyčinę nuorodą į pasaulinę finansų krizę, *Lehman Brothers* investicijų banko bankymą sukelti domino efektą kitiems bankams, sužlugdyti Vidurio, Rytų ir Pietryčių Europos šalių ekonomiką postkomunizmo sąlygomis.

Nors pastebėta, kad naujoji ekonomikos depresija gana panaši į buvusią praėjusio amžiaus 4-ajame dešimtmetyje, pasaulinė finansų krizė ir po jos sekusi eu-

rokrizė privertė suabejoti tvarkos, įdiegtos 1989-aisiais teisingumu. Rytų ir Pietų Europa patyrė ypač stiprų smūgį, privertusį pristabdyti europinę integraciją – projektą, kuris tam tikru atžvilgiu prilygsta kiek mažesnio masto globalizacijai. Tokiame fone keista, kad 2014-aisiais apžvalgininkai Europos transformaciją vertino – ir vėl – labai teigiamai. Harvardo ekonomistas Andrejus Shleiferis ir politologas iš Kalifornijos Danielis Treismanas transformacijos procesų apžvalgą pavadino „Normalios šalys“.²

Kiekvienam, patyrusiam „normalizacijos“ laikotarpį Čekoslovakijoje po Prahos pavasario numalšinimo, terminas „normalus“ tikrai turėtų kelti abejonių. Kas laikytina „normaliu“, visada priklauso nuo vyraujančios socialinės ir politinės tvarkos. Pasak Shleiferio ir Treismano, buvusios komunistinės šalys sinchroniškai perėjo prie laisvosios rinkos ir liberalios demokratijos, tarsi patvirtindamos Francis’o Fukuyamos tezė apie „istorijos pabaigą“.³ Žurnale *Foreign Affairs* abu autoriai įrodinėjo, kad viską aprėpianti modernizacija postkomunistinės šalys „pavertė normaliomis valstybėmis, o kai kuriais atžvilgiais jos net geresnės už normalias“. Kaip geriausią transformacijos variantą Shleiferis ir Treismanas liaupsina faktą, kad reformos buvo radikalias, o ne laipsniškos.

Šis straipsnis skirtas vienam iš postkomunistinės transformacijos aspektų, tam, apie kurį anglakalbė literatūra beveik nerašo. Ypač įdomus šoko terapijos bandymų laukas – buvusi Vokietijos Demokratinė Respublika. Šis pavyzdys rodo, kad transformacija nesustojo ties Europos Rytų ir Vakarų takoskyra, jos išskelti esminiai ekonominiai principai bei politika smarkiai paveikė ir Vakarus. Tokio pobūdžio atsakomąją reakciją vadinu „abipuse transformacija“ – šis reiškinyss ypač didelę įtaką padarė suvienytai Vokietijai. Tai išskirtinis atvejis, juo labiau nusipelnantis nuodugnesnio tyrimo.

Vokietija gana greitai įveikė pasaulinę finansų krizę, susidorojo su jos padariniais, ir nuo tada tarptautiniu mastu yra pristatoma kaip ekonominės sėkmės modelis. Tačiau, pažvelgus atgal į 10-ąją dešimtmetį, matyti, kaip greitai pakilimas gali virsti kryčiu ir atvirkščiai. Žurnalas *Economist* 1999-aisiais pavadino Vokietiją „euroligoniu“. ⁴ Tuo metu Vokietija atrodė įstrigusi uždarame rate – menkas ekonominis augimas, didėja nedarbas, pučiasi valstybės skola... ⁵

Tuometinė Vokietijos krizė iš dalies kilo dėl ekonominės politikos sprendimų, priimtų 1990-aisiais. Visą vėlesnį dešimtmetį dėl ekonominių Rytų Vokietijos problemų nepaliaujamai kaltintas VDR bankrotas ir Vakarų Vokietijos vieningoji socialistų partija (SED). Tačiau dažnai pamirštama, kad pagrindiniai transformacijos architektai atėjo iš Vakarų. Partijos *Alternatyva Vokietijai* (AfD) rinkiminė sėkmė rytinėse žemėse, o ir Bochumo istoriko Marcuso Böicko 2018 m. paviešinta istorija apie agentūrą *Treuhandanstalt*, dirigavusią privatizacijos procesams buvusioje VDR, sukėlė ilgus, deja, pavėluotus debatus dėl reformų, ypač užkliuvo privatizacijos politika 10-ojo dešimtmečio pradžioje.

Istorikai turėtų atsargiau skleisti išmintį, kai šaukštai jau po pietų. Bet jie turėtų būti ir kritiškesni Thatcher šalininkų šūkiui „*Kito pasirinkimo nėra*“.

Ekonominių reformų penkiose rytinėse žemėse, kiek paternalistiškai pavadintose *neue Länder*, tikslas buvo kuo greičiau jas prilyginti vakarinėms. Šaltojo karo baigtis ne tik Vokietijos Federacinei Respublikai,

bet ir visam Vakarų pasauliui patvirtino jo politinės ir ekonominės sistemos viršenybę. „*Socializmas pralaimėjo, kapitalizmas laimėjo*“, – laikraštyje *The New Yorker* 1989-ųjų pradžioje rašė ekonomistas Robertas Heilbroneris. ⁶ Netrukus Tarptautinis valiutos fondas, Pasaulio bankas ir JAV Finansų departamentas priėmė vadinamąjį Vašingtono konsensuą.

Krizę patiriančioms šalims sudaryto ekonominio standarto aprašymas, primenantis Dešimt Dievo įsakymų, iš pradžių buvo skirtas praskolinusioms Lotynų Amerikos šalims, bet vėliau pritaikytas ir postkomunistinei Europai. Jis pradedamas nuoroda stabilizuoti makroekonomiką, kas faktiškai visada reiškia griežtą taupymą, veda prie liberalizavimo, valstybės reguliavimo panaikinimo ir privatizacijos. Savo išvadose Vašingtono konsensusas pritarė tiesioginėms užsienio investicijoms (FDI) ir globaliam finansiniam kapitalizmui. ⁷

1989-ieji iš pasaulinės perspektyvos

Vašingtono konsensusas buvo 1989 m. įvykusios globalios transformacijos kaip ir Čilės demokratizavimo dalis. Šiame kontekste Čilė svarbi dėl patarėjų, susijusių su Čikagos Ekonomikos mokykla, aktyvumo, todėl tarptautiniai stebėtojai neabejojo, kad Čilės suklestėjimą po skolų krizės, 1982-aisiais ištikusios Lotynų Ameriką, daugiausia lėmė radikali privatizacija, vidinis ir išorinis liberalizavimas, valstybinio reguliavimo panaikinimas (valstybė savo nuosavybe pasilaikė tik pelningas vario kasyklas). Čilėje startavusi neoliberali „sėkmės istorija“ vėliau padarė didelę įtaką postkomunistinei Europai. Atidžiau patyrinėjus, abejotina, ar Čilės klestėjimas, trukęs iki Azijos finansų krizės 1998 m., priskirtinas neoliberaliai ekonominei Pinocheto politikai. Gal jis labiau susijęs su krikščionių ir socialdemokratų pastangomis po 1989-ųjų, kai siekta „socialinės pusiausvyros“, ⁸ aktyviai kovojant su skurdu ir didinant perkamąją galią.

Vašingtono konsensuso idėjas Europa priėmė greičiau, negu tikėjosi jų autoriai. Kai 1989-ųjų birželį *Solidarność* triuškinamai laimėjo pirmuosius laisvus rinkimus Lenkijoje, komunistai džiaugėsi, perleisdami

valdžią opozicijai, kad galėtų ją kaltinti dėl ekonominių sunkumų (tą būtent ir parodė pralaimėti 1993-ųjų parlamento rinkimai).

Pirmasis postkomunistinis šalies finansų ministras Leszekas Balcerowiczius nuo 1989-ųjų vasaros iki rudens sukūrė reformos planą, kuris netrukus buvo pavadintas jo vardu. Balcerowicziaus plane svarbiausia makroekonominė stabilizacija, nes Lenkiją kamavo didžiulė infliacija, jau bandanti peraugti į hiperinfliaciją, nevaldomai augo išorinė skola (daugiau kaip 70 proc. BVP, o jos grąžinti neįmanoma dėl šalies prekybos deficito). Buvo ir daugiau pragaistingų sutrikusios planinės ekonomikos padarinių.

Lenkiška *perestroikos* versija – Wilczeko reformos – žlugo. Todėl jau 1988-ųjų pabaigoje garsūs ekspertai ėmė siūlyti radikalias reformas. Savaitraštis *Polityka* įspėjo apie vis didėjančią „rytinių tečerizmo šalininkų“ įtaką.⁹ Balcerowicziaus planas, panašiai kaip Vašingtono konsensusas, rėmėsi visuotine privatizacija ir kiek įmanoma greitesniu vidaus rinkos liberalizavimu, kartu atsiveriant pasaulinei rinkai. Nors buvo aišku, kad reformos privers mažinti lėšas socialinėms reikmėms, lygia greta daugės bedarbių, teks apkarpyti atlyginimus, *Solidarność* kairiojo sparno dauguma ir katalikiškojo socialinio mokymo sekėjai joms pritarė. Todėl galėtume kalbėti apie „Varšuvos konsensą“. Jis, kaip ir jo pirmtakas, sukurtas Dekalogo forma.¹⁰

Reformų padariniai įvairialypiai. Pavyko suvaldyti infliaciją, tačiau BVP per 1990-uosius ir 1991-uosius iš viso sumažėjo 18 proc. Pramonės produkcija smuko beveik trečdaliu, apkarpyti atlyginimai ilgam laikui pristabdė paklausą. Kitas padarinys – smarkiai išaugęs nedarbas. 1992-aisiais Lenkijoje buvo 2,3 mln. bedarbių, t. y. 13,5 proc. darbingų žmonių.¹¹ Todėl tokie kritikai kaip Grzegorz Kołodko, vėliau postkomunistinis finansų ministras, kalbėjo apie „šoką be terapijos“.¹²

Nors kai kurie tarptautiniai ekspertai siūlė dar radikalesnį kursą, Balcerowiczius padarė nuolaidų. Tarkim, pristabdė didžiausių įmonių privatizavimą. Atrodo, jis elgėsi pragmatiškai. 1992-aisiais ekonomika vėl ėmė kilti, Lenkija tapo pirmąja buvusio Rytų bloko šalimi, atsigavusia po gilios 1989–1991 metų recesijos. Todėl šoko

terapija tarptautiniu mastu pripažinta kaip sėkmė.¹³ Politiniame lygmenyje ji tokia nebuvo. Iš *Solidarność* išsirutuliojusios partijos 1993-ųjų rinkimus pralaimėjo postkomunistams, žadėjusiems atšaukti reformas, tačiau jas tik sušvelninusiems.

Grįžtant prie Vokietijos, reikėtų pasakyti, kad Theo Waigelis, kuris 1989-aisiais buvo Vakarų Vokietijos finansų ministras, vienas iš pagrindinių Susivienijimo sutarties autorių, nesižavėjo nei neoliberalia Čikagos Ekonomikos mokykla, nei „šoko terapija“. Abiejų centro-dešiniųjų vyriausybės ministrai buvo krikščionys demokratai, propagavo ordoliberalizmą ir vokišką „socialinės rinkos ekonomiką“. Tačiau, išskyrus socialines garantijas, didesnę valstybinį reguliavimą ir kolektyvinius susitarimus dėl atlyginimų sistemos, neoliberalių ir ordoliberalių reformų esmė didžiąja dalimi sutapo.

Prekybos centras Kottbuse, Rytų Vokietija. 1967.

Šaltinis: Wikimedia Commons.

Čikagos mokykla padarė tiesioginę įtaką Čekoslovakijai. Nobelio ekonomikos premijos laureatas Miltonas Friedmanas 1990-aisiais apvažiavo Vidurio Europą ir čia sutiko labai entuziastingą savo idėjų rėmėją Václavą Klausą, Čekoslovakijos finansų ministrą.¹⁴ Jo sukurtas privatizacinių čekių modelis vėliau pritaikytas ir Rusijoje. Tiesa, ten jis neveikė, užtat iškėlė oligarchus, kurie supirko daugumą čekių, vidaus sandėriais iškreipė privatizaciją ir iki šiol valdo Rusijos ekonomiką.

Vokietijos šoko terapija

Radikalias ekonomines reformas lengviau taikyti tada, kai ekonomika yra ties žlugimo riba. Paskutiniaisiais VDR gyvavimo metais neabejotinai taip ir buvo. 1989-ųjų rudenį VDR markių keitimo į VFR markes kursas nukrito iki 7 už 1, o žiemą net žemiau. Tai reiškė, kad Rytų Vokietija nebegali padengti užsienio skolos.

Jėgų asimetriją tarp Vokietijos Rytų ir Vakarų atspindėjo, *inter alia*, pasirinktas susivienijimo būdas – penkios „naujos žemės“ prisijungė pagal Konstitucijos 23, o ne pagal 146 straipsnį, kaip buvo numatyta. Faktiškai tai reiškė Vakarų Vokietijos išplėtimą, o ne dviejų lygiateisių valstybių susijungimą.

Rytų Vokietijos markės staigus nuvertėjimas atspindėjo ekonomines problemas ir prognozavo niūrią šalies ateitį. Tačiau devalvacija prasidėjo daug anksčiau. 9-ajame dešimtmetyje VDR primygtinai reikalavo sulygtinti Rytų ir Vakarų Vokietijos markės kursą – VDR užsienio prekybos bankas oficialiai ir per privalomą valiutos keitimą į šalį atvykstantiems Vakarų vokiečiams perpus sumažino vidinį klirin-go kursą Vakarų Vokietijos markės atžvilgiu (kaip ir kitų komunistinių šalių valiutos, Rytų Vokietijos markė buvo nekonvertuojama). 1988-aisiais užsienio prekybos banko vidinis keitimo kursas, kuris laikytas didelėje paslapyje, buvo ne daugiau kaip 1,40 DDM už 1 DEM, nes aukštesniu keitimo kursu VDR nesugebėjo parduoti savo prekių.

Nelegalūs pinigų keitėjai Rytų Berlyno ar Leipcigo kiemuose keisdavo panašiu kursu, taigi juodoji rinka atspindėjo ekonominę padėtį tiksliau negu oficialūs keitimo kursai. Griuvus Berlyno sienai, Rytų Vokietijos markė dar labiau devalvavo, atlyginimai, kurie buvo ir taip menki, dar labiau sumažėjo. Kaip ir Lenkijoje ar Čekoslovakijoje, kuro bakas, sulūžusi skalbyklė dažnai išmušdavo skylę namų ūkio biudžete. Toks ekonominis nuosmukis kartu su tvyrojusia nežinia dėl ateities paaiškina, kodėl šūkis „*Mes viena tauta*“ 1989-ųjų žiemą ir 1990-ųjų pradžioje skambėjo vis garsiau.

1990-ųjų pavasarį suskambo naujas šūkis: „*Jei gaušime Vakarų Vokietijos markę – pasiliksim, jei ne – ateisime jos pasiimti.*“ Antroji šūkio dalis reiškė grasinimą masiškai emigruoti iš VDR, bėgant nuo ekonominio skurdo. Krikščionių demokratų sąjunga (CDU) per 1990-ųjų rinkimines kampanijas Rytų Vokietijoje pasiūlė akivaizdų žingsnį pirmyn – greitą susijungimą, o *en route* (pakeliui) ekonominę ir monetarinę sąjungą su Vakarų Vokietija. CDU savo rinkiminiuosius pažadus tesėjo. 1990 m. liepos 1 d. Vakarų Vokietijos markė – gerovės simbolis – tapo oficialia Rytų Vokietijos valiuta, Berlynas, Leipzigas ir kiti miestai šventė. Bet kaip galėjo būti taikomas keitimo kursas 1:1, jei Rytų Vokietijos markė po Berlyno sienos griūties dar smarkiau devalvavo?

1000 Vakarų Vokietijos markės banknotas, vaizduojantis brolius Grimus. 1991m. Šaltinis – Wikimedia commons.

Deutsche Bundesbank įspėjo apie ekonominę tokio keitimo kurso riziką, argumentuodamas, kad keitimo kursas turėtų būti 2:1. VDR Valstybės banko atstovai netgi siūlė keitimo kursą 7:1, nes tai atitiktų šalies ekonominę galią ir leistų Rytų Vokietijos kompanijoms konkuruoti su Vakarų Vokietijos pramone.¹⁵

Tačiau Vakarų Vokietijos vyriausybė, vadovaujama federalinio kanclerio Helmuto Kohlio, galiausiai priėmė politinį sprendimą ir pasirinko keitimo kursą 1:1 (išskyrus dideles taupomąsias sąskaitas ir kompanijų skolas, kur taikytas keitimo kursas 1:2 ar net 1:3). Dažnai pasitelkiamas argumentas buvo masinės migracijos iš Rytų į Vakarus grėsmė, tuo VDR iš tikrųjų skyrėsi nuo kitų postkomunistinių šalių.

Ypatingasis Vokietijos kelias

Susitelkęs į tautos vienybę ir tradicinę vakarietišką orientaciją, Vakarų Vokietijos elitas nenorėjo matyti, kas dedasi jų kaimynystėje. Čekoslovakijoje, kuri buvo beveik tokia pat neturtinga kaip ir VDR, koruna (CSK) 1989–1990 m. žiemą drastiškai nuvertėjo. Jos keitimo kursas juodojoje rinkoje nusmuko trigubai, t. y. apie 15 CSK už 1 DEM. Čekoslovakijos vyriausybė, skirtingai nuo Vokietijos, tokią devalvaciją pripažino. Finansų ministras Václavas Klausas, sekdamas Lenkijos ir Vengrijos pavyzdžiu, nutarė laikyti pigią šalies valiutą, kad padidintų eksportą, išsaugotų dideles buvusias socialistines įmones ir sumažintų nedarbą. Tokia strategija gerai veikė iki pat 1997-ųjų, kai užgriuvo Čekijos bankų krizė.

Devaluota valiuta įgalino triskart pigesnę Čekoslovakijos eksportą (atskaitos tašku imant oficialų valiutos keitimo kursą), o Vokietijos valiutų sąjunga lėmė keturiskart didesnę Rytų Vokietijos eksporto kainą, palyginti su 1988-ųjų kliringo kursu. Tai automatiškai reiškė, kad Rytų Vokietijos gaminiai – automobilis *Vartburg*, jei imtume tipišką pavyzdį, – niekada negalės konkuruoti su *Škoda* ar koku kitu čekų gaminiu, o pramoninės gamybos pokyčiai veikiausiai aplenkė Rytų Vokietiją.

Po valiutų sąjungos ekonomiką ištiko kitas šokas – skubotas užsienio prekybos liberalizavimas. Rytų Vokietijai susijungus su Vakarų Vokietija, o kartu ir su Europos Bendrija, visos prekybos kliūtys išnyko – tokį žingsnį iš esmės nustatė Vašingtono konsensusas. Rytų Vokietijos ekonomika nepajėgė įveikti konkurencijos. Žvelgiant iš šios perspektyvos, kitoms postkomunistinėms šalims neįstoti į ES iki 2004-ųjų buvo privalumas. Tačiau jų integravimosi į vieningą Europos ir pasaulio rinką sąlygos vis tiek buvo mažiau palankios negu per tuos tris dešimtmečius po 1945-ųjų, kai Vakarų Europa pakilo iš griuvėsių, o ir Vakarų Vokietija patyrė savąjį ekonomikos stebuklą (*Wirtschaftswunder*).

Trečioji Vokietijos transformacijos ypatybė – radikali privatizacija, neatsižvelgiant į pagrindinį rinkos mechanizmą. Tai buvo laikas, kai Vokietijos vyriausybė agentūra *Treuhandanstalt*, atsakinga už privatizavimą, nusprendė parduoti 12 534 įmones, kuriose

dirbo daugiau kaip keturi milijonai žmonių. Baigiantis 1992-iesiems, t. y. vos per dvejus metus, privatizuota maždaug 10 000 įmonių.¹⁶

„Mūsų indėlis į dvejų metų planą.“ Ženklas nufotografuotas 1994-aisiais Citau mieste, Robur sunkvežimių gamykloje, prisimenant 1949–1950 metų Rytų Vokietijos planinės ekonomikos ciklą. Šaltinis – Sludge G iš Flickr.

Kai į rinką paleidžiamas toks didelis įmonių skaičius, jų pirkimo kaina smarkiai krinta. Vietoj planuoto apytikriai 600 milijardų DEM pelno, *Treuhandanstalt* patyrė 270 milijardų DEM nuostolį (arba po 15 000 DEM kiekvienam buvusios VDR gyventojui). Baigiantis 1994-iesiems, Vokietijos federalinė vyriausybė didžiudamasi paskelbė panaikinanti *Treuhandanstalt*, esą privatizacija jau baigta. Tačiau daugumoje privatizuotų įmonių gamyba tiesiog nutrūko. Bōicko skaičiavimais, pavyko išsaugoti vos ketvirtadalį darbo vietų. Po tokio struktūrinio lūžio daug (ypač vidutinio dydžio) miestų, kurių klestėjimas priklausė nuo keleto stambių gamyklų, iki šiol taip ir neatsigavo.

Šios kritinės pastabos apie Vokietijos šoko terapiją, kuri, skirtingai nei Lenkijoje, niekada nebuvo šitaip vadinama, verčia klausti, ar būta kokių nors alternatyvų. 10-ojo dešimtmečio pradžioje vyraujant požiūriui, kad *kito pasirinkimo nėra*, kitokių reformų galimybė, be abejo, buvo atmesta. Realios valiutų keitimo kurso laikymasis valiutų sąjungos laikotarpiu būtų nuvylęs daugelį balsuotojų Rytuose, nes reikštų

dar didesnę atotrūkį tarp atlyginimų ir pensijų.

Ar tai būtų paskatinę dar daugiau žmonių, kaip baimintasi, iš rytinės pervažiuoti į vakarinę šalies dalį? Į šį klausimą negalima atsakyti *ex post*. Tačiau faktas, kad iš rytinių į vakarines žemes vien per ketverius metus persikėlė 1,4 milijono žmonių. Nors buvo siekiama sušvelninti reformų padarinius, o iš Vakarų Vokietijos į Rytų Vokietiją tekėjo didžiuliai pinigų srautai.¹⁷ Šiuo atžvilgiu valiutų sąjunga didesnio savo tikslo – sulaukyti žmones rytinėje šalies dalyje – nepasiekė.

Pasidairę už Vokietijos ribų, įsitikintume, kad privatizacijos alternatyvų iš tikrųjų būta. Lenkijoje, Čekijoje, o ypač Slovakijoje, dideles strateginės svarbos įmones ir toliau valdė valstybė, pardavusi jas tik 10-ojo dešimtmečio pabaigoje. Tai nereiškia, kad tos įmonės ir toliau dirbo nuostolingai kaip iki 1989-ųjų. Jos privalėjo dirbti pelningai ir kai kurioms pavyko tai padaryti.

Jei kas ir neturėjo alternatyvų, tai užsienio prekybos liberalizavimas ir Rytų Vokietijos rinkos atvėrimas. Sulėtinti šiuos procesus būtų buvę įmanoma, tik nustatant specialius muitus su įvairiais importo apribojimais ar įkuriant specialią ekonominę zoną. Kinijos Liaudies Respublika taikė tokią strategiją daugelyje regionų, tačiau Europos Sąjungoje įvesti tokius apribojimus praktiškai neįmanoma.

Maža to, speciali ekonominė zona rytinėje Vokietijoje ar kai kuriose jos žemėse būtų sukėlus didesnę ekonominę konkurenciją Vakarų Vokietijos gamintojams, kurie to visai nenorėjo, jiems pritarė ir politikai. Smarki konkurencija iš Vakarų smogė tiems buvusios VDR piliečiams, kurie jau buvo pradėję savo verslą. Jie sumokėjo didžiausią kainą, palyginti su Lenkijos, Čekijos naujaisiais verslininkais ar kitomis profesinėmis grupėmis. Dirbantys savarankiškai dažnai patirdavo socialinius sukrėtimus. Blogiausiu atveju bankrutuodavo.¹⁸

Mažiausiai nukentėjo valstybės tarnautojai – jie prarasdavo darbą nebent paaiškęjus, kad bendradarbiavo su Valstybės saugumo tarnyba (*Stasi*), buvo aukšti kompartijos funkcionieriai. Valiutų sąjunga ir kolektyvinio susitarimo dėl atlyginimų išplėtimas, įtraukiant penkias naujas žemes, lėmė, kad valstybės tarnautojų atlyginimai Rytų Vokietijoje smarkiai išaugo. Dar labiau pasi-

sekė daugeliui Vakarų Vokietijos valstybės tarnautojų, pasiūstų dirbti į Rytų Vokietiją. Jie gaudavo net specialius atlyginimų priedus, anuomet kandžiai vadintus „džiunglių priedu“ (*Dschungelzulage*). Tačiau federalinė vyriausybė neturėjo tolesnės vizijos, kokios socialinės klasės ir elitas, išskyrus importuotus valstybės tarnautojus, galėtų paspartinti Rytų Vokietijos pažangą.

Toks nacionalinio egocentrizmo ir neoliberalizmo mišinys kartu su socialinės vizijos stoka sukėlė beprecedentį ekonomikos nuosmukį. Rytų Vokietijos pramonės gamyba 10-ojo dešimtmečio viduryje, palyginti su 1988-ųjų lygiu, smuko 27 proc. Jokia kita postkomunistinė Europos valstybė, net karo draskoma Bosnija ir Hercegovina, nepatyrė tokio drastiško kryčio.¹⁹ Iki 1994 m. 1,4 milijono žmonių iš rytinių žemių paliko savo namus. Tas skaičius beveik tiksliai sutapo su naujai įkurtų verslų skaičiumi Čekoslovakijoje, kurios gyventojų skaičius buvo panašus kaip VDR, todėl galima palyginti. Lenkijoje, Vengrijoje žmonės irgi pradėjo steigti verslus. Per pirmuosius penkerius metus po 1989-ųjų, Vyšegrado šalyse įkurta apie 4 milijonai verslo įmonių.²⁰ VDR naujų verslo įmonių įkurta kur kas mažiau.

Žlunganti rytinių žemių ekonomika išmušė skylę valstybės biudžete, ypač didelį smūgį sudavė socialinės rūpybos fondams, kurie turėjo tiesiogiai ar netiesiogiai pasirūpinti milijonais bedarbių. Vyriausybė sukūrė išankstinių pensijų, kurias mokėti turėjo daugiausia pensijų fondai, programas, dideles išmokas mokėjo ir sveikatos draudimo įmonės. Tačiau transformacijos rytinėse žemėse aukų ar nevykėlių ramimas socialinėmis pašalpomis negalėjo būti ilgalaikis.²¹ Didėjanti socialinio draudimo įmokų, mokesčių ir valstybės skolos našta 10-ajame dešimtmetyje trukdė Vokietijos ekonominiam augimui. Suvienyta Vokietija pateko į aklavietę. Federalinis kancleris Helmutas Kohlis 1998 m. rinkimus pralaimėjo Gerhardui Schröderiui, pažadėjusiam reformas.

Antrojo etapo reformos ir abipusė transformacija

Schröderio centro kairiosios koalicijos vyriausybė, sudaryta iš Socialistinės demokratinės partijos (SPD)

ir Aljanso'90 / Žaliųjų, ėmėsi rimtų priemonių, anksčiau taikytų Vidurio Rytų Europoje. Tai aprėpė dalinę pensijų fondų privatizaciją ir darbo rinkos liberalizavimą. Kurį laiką vyko karštos diskusijos dėl progresinių mokesčių ar kaip nors kitaip supaprastintos mokesčių sistemos, dėl sveikatos apsaugos įmokų vietoj sveikatos draudimo, susieto su pajamomis.²²

Visos postkomunistinės Europos atžvilgiu galėtu me kalbėti apie abipusę transformaciją, kuri prasidėjo nuo rytinės Vokietijos valdymo problemų, o šios savo ruožtu padarė įtaką buvusiems šalies Vakarams. Žinoma, atskaitos taškas buvo ir vakarietiškos politikos pavyzdžiai, ypač Tony'o Blairo naujųjų leiboristų vykdyta socialinė reforma.

Vokietijoje raudonai-žalios darbo rinkos ir socialinių reformų naujovė buvo tai, kad vakariečiams jos smogė ne mažiau skaudžiai negu rytiečiams, nors apkarpymų politika šiuos paveikė daug labiau – tai lėmė aukštą ilgalaikį nedarbo lygį. Be to, lėtesnis atlyginimų didėjimas (kai kuriais metais net žemesnis už infliacijos augimą) sukėlė „vidinę devalvaciją“.

Tačiau tokia padėtis susidarė ne tiek, dėl reformų, kiek dėl 1998–2002 m. vykusių derybų tarp darbdavių ir profesinių sąjungų. Net ir prieš tai įmonės dažnai leisdavosi į kompromisus: „*Išlaikyti darbo vietas, ribojant užmokestį*“. Korporacinė Vokietija už tai anuomet buvo labai smerkiama, nors ji tuo siekė, kad šalies pramonė vėliau būtų vėl konkurencinga.

Daugelis įtakingų ekonomistų šlovino ilgalaikį *Hartz* reformų efektą, tačiau šis sukėlė didžiulę socialinę ir regioninę nelygybę. Socialinė nelygybė, kuri Vokietijoje anksčiau buvo beveik tokia pati kaip Skandinavijos šalyse, tada pasiekė postkomunistinių šalių – Vengrijos, Lenkijos – lygį. Vokietijos *Gini* koeficientas, tarptautinis standartinis pajamų nelygybės matas, nuo 0,25 1999-aisiais pakilo iki 0,29 per 2009-ųjų krizę.²³

Nors šių pokyčių negalima priskirti kokiam nors vienam veiksniumi, tarkime, *Hartz IV*, tačiau neginčytina, kad socialinės ir darbo rinkos reformos padidino socialinio nuosmukio baimę. Tiesą sakant, to ir siekta. Skurdo grėsmė turėjo paskatinti žmones imtis prastai apmokamų ar toli nuo gyvenamosios vietos esančių darbų.

Tokia neigiama mobilizacija, vargingesnėse postkomunistinėse šalyse įgavusi dar didesnę mastą, galbūt prisidėjo, kad vėliau įvyktų „*Vokietijos darbo rinkos stebuklas*“, bet plačius visuomenės sluoksnius privertė jausti kankinančią nežinomąybę. Štai kodėl tiek daug rytinės Vokietijos rinkėjų balsavo už dešiniąją populistinę partiją *Alternatyva Vokietijai*. Saksonijoje *AfD* buvo stipriausia partija per 2017-ųjų rinkimus, nedidele persvara nurungusi net Krikščionių demokratų sąjungą (*CDU*).

Vokietija patyrė politinį šoką, kuris keltų mažesnę nuostabą, jei buvusią VDR lygintume su Lenkija, Čekija ar Slovakija. Ir ten, ir čia už populistines partijas balsavo ne tik „transformacijos aukos ar nevykėliai“, bet ir vidurinioji klasė, kuri gyvena geriau negu anksčiau, bet prisimena ankstesnį nedarbą, gilų socialinį nuosmukį, baiminasi dar ir vadinosios pabėgėlių krizės, kuria savo tikslais manipuliuoja dešiniojo sparno populistai. Nuogąstaujama, kad viskas gali pasikartoti ir teks vėl patirti socialinius sukrėtimus.²⁴

Europos Sąjungos kaip visumos pagrindinė problema ta, kad esamoji ekonominė tvarka ypač palanki toms šalims, regionams, socialinėms grupėms, kurios ir taip gerai gyvena. Kiti Europos regionai ir visuomenės priešingai – atsilieka, o jų ekonominės perspektyvos labai prastos.

Tam tikrais atžvilgiais *Hartz IV* reiškė, kad 10-ojo dešimtmečio strategija atšaukiama. Tuo metu, kai valiutų sąjunga siekė kuo greičiau viską suvakarinti, *Hartz IV*, o visų pirma naujai atsiradęs žemų atlyginimų sektorius (pavyzdžiui, „vieno euro darbai“, kur valandinis atlyginimas buvo vienas euras) vedė prie to, kad darbo kaštai susilygino su atlyginimais, tuo metu įprastais Lenkijoje, Čekijoje. Tai dar vienas abipusės transformacijos suvienytoje Vokietijoje pavyzdys. Bet pačią sąvoką *mažų atlyginimų sektorius* sukūrė Čikagos mokyklos ekonomistai, praėjusio amžiaus 9-ajame dešimtmetyje išbandę ją Amerikoje, „smunkančios pramonės“ valstijose. Vėliau šio eksperimento atsisakyta, nes norimų rezultatų jis nedavė.

Hartz reformos nepalengvino keblios penkių naujų žemių padėties. Taip nutiko dar ir dėl to, kad darbo rinkos aktyvinimas – dabar bedarbiai tapo „darbo ieškotojais“ – nieko nedavė regionams, kur labai trūksta darbo. Vyriausybė neturėjo kitos išeities, kaip tik remti bedarbius, išleisti juos į išankstinę pensiją arba kurti naujas darbo vietas. Tai ir toliau brangiai kainavo.

Per dvidešimt penkerius metus, nuo 1989 iki 2014 m., iš vakarinės į rytinę Vokietiją pervesta 1,6 trilijono eurų.²⁵ Rekordiniais metais pervedimai siekė net 100 milijardų eurų, kurie išleisti infrastruktūroms modernizuoti, privatizacijai, bet daugiausia socialinėms pašalpoms.

Nepaisant tokio fondų srauto, rytinės žemės 2015-aisiais sukūrė tik apie du trečdalius vakarinės Vokietijos BVP kiekvienam gyventojui (šie skaičiai paremti penkių naujų žemių ekonominiais duomenimis). Čekija, kuriai teko verstis be „didžiojo brolio“ iš Vakarų pagalbos, be jokių piniginių subsidijų, pasiekė beveik tokį patį ekonominės gerovės lygį.

Apibendrinimas ir išvados

Vokietijos istorija po Berlyno sienos griūties kelia daug kritinių įvairaus pobūdžio klausimų – reikia aptarti neoliberalios reformos idėjas, diegtas nuo 10-ojo dešimtmečio iki šio amžiaus 1-ojo dešimtmečio pradžios, pasverti vyriausybės išlaidų programų efektyvumą. Dar daugiau, bet koks kritinis tyrimas turėtų aprėpti ir ilgalaikės kankinančios nežinomybės, kurią sukėlė masinis nedarbas, pasekmes, didžiulę migraciją iš Rytų į Vakarus, apsvarstyti, kaip Vokietija sprendė šias problemas. Visa tai taikytina ne tik buvusiai VDR, bet ir visoms naujosios ES narėms, kurioms už ekonomines reformas, nepriklausomai nuo ekonominio jų rezultato, teko sumokėti ir politinę, ir socialinę kainą.

Akivaizdu, kad tos reformos davė naudos pernelyg siauram socialiniam sluoksniui.²⁶ Vienas iš tokios nelygybės padarinių – smarkiai išaugusi darbo jėgos migracija iš Rytų į Vakarus.

Vis dėlto būtų pernelyg paprasta kokias nors vėlesnes sėkmes ar nesėkmes sieti vien su šoko terapija, taikyta Vokietijoje. Be to, šalys, 10-ojo dešimtmečio pra-

džioje dėsčiusios vykdyti reformas (Rumunija, Bulgarija ar Ukraina), toli gražu negyveno geriau. Vis dėlto negalima pritarti Shleiferio ir Treismano argumentui, kad buvo tiesioginis priežastinis ryšys tarp radikalių reformų ir vėlesnio ekonominio augimo.²⁷ Ekonomikos pokyčius lėmė visai kiti faktoriai. Tarkim, laiko pasirinkimas. Reformų pradininkai turėjo didžiulį pirminį pranašumą, kaip ir šalys, kurios jau 9-ajame praėjusio amžiaus dešimtmetyje leido platesniu mastu kurti privatų verslą. Kitas svarbus faktorius buvo šalies geografinis atstumas nuo Vakarų Europos rinkų. Produkcija būdavo tiekiama į postkomunistines šalis, esančias arčiau Vakarų Europos. Nepriklausomai nuo šių veiksnių, visose postkomunistinėse šalyse išsilavinimo lygis buvo palyginti aukštas (deja, transformacijos laikotarpiu to niekas nepaisė). Darbuotojai buvo gerai parengti, o jų atlyginimai labai menki.

Tuo nenoriu pasakyti, kad „gera“ ar „bloga“ ekonominė politika nevaizduoja jokio vaidmens, tačiau visos vėlesnės ekonominės sėkmės pagrindu laikyti šoko terapiją nėra pagrindo – tą liudija rytinės Vokietijos ir Lenkijos pavyzdžiai.

Dar daugiau, jei pasakotume vien sėkmės istorijas, nutylėtume problemas, kokių kilo, kuriant demokratines valstybes. Tą parodė populistinis maištas Lenkijoje per 2001 ir 2005 metų rinkimus, protesto balsai už postkomunistinę Demokratinio socializmo partiją (PDS) rytinėje Vokietijoje. Pasaulinė finansų krizė 2008 / 2009-aisiais ir 2011-ųjų eurokrizė privertė suabejoti visais aukščiausiais šios transformacijos tikslais – grynuoju rinkos ekonomikos mokslu, liberalia demokratija ir trokštamu susiliejamu su Vakarais.

2016-aisiais, tapusiais *annus horribilis* (Brexit, Trumapas, kairiųjų reformatoriškų jėgų pralaimėjimas Italijos konstituciniame referendume), prasidėjo nauja era. Nuo tada Vakarai, kuriuos po Antrojo pasaulinio karo imta laikyti santykinai vienaalyte „vertybių bendrija“, liovėsi egzistavę. Šiuo atžvilgiu transformacija, kuri po 1989-ųjų atrodė teleologiškai suprojektuota, baigėsi. Pagrindinės liberaliojo kapitalizmo valstybės – JK ir JAV – tapo protekcionistinėmis. Parlamentinė demokratija ir teisės vir-

šenybė nusilpo. Europos integracija beveik sustojo ar net atsitraukė. Net žodis „reforma“ pelnė prastą šlovę. Ir visa tai vyksta klestinčios pasaulio ekonomikos kontekste!

Nežinome, kas nutiktų politikos sferoje, jei prasidėtų recesija ar smarkiai pakiltų palūkanų normos. Bet 1989-ųjų patirtis parodė, kad kiekviename pokytyje slypi ir nauja galimybė. ■

Originalas angliškai

Pirmąkart išspausdinta *Eurozine* 2019-10-22

© Philipp Ther / *Eurozine*

Iš anglų kalbos vertė Inga TULIŠEVSKAITĖ

- ¹ Hannah Arendt savo knygoje „Apie revoliuciją“ (*On revolution*. New York: Viking Press. 1963), žinoma, dar negalėjo aptarti 1989-ųjų įvykių, tačiau jie jau glūdi jos konstitucinės ar liberalios revoliucijos modelyje. Ankstesnė straipsnio „Susivienijimo kaina“ versija išspausdinta Austrijos Nacionalinio banko leidinyje *Focus on European Economic Integration*. Q3/19 (August 2019).
- ² Andrei Shleifer and Daniel Treisman. 'Normal Countries. The East 25 Years after Communism' („Normalios šalys. Rytai, praėjus 25 metams po komunizmo“), *Foreign Affairs* 93, 6 (November–December 2014), p. 92–103.
- ³ Ten pat. Dar žr. Francis Fukuyama. 'The end of history?' („Istorijos pabaiga?“) in *The National Interest* 16 (Summer 1989), p. 3–18.
- ⁴ 'The sick man of the euro' („Euroligonis“). *The Economist*. June 3, 1999. www.economist.com/node/209559
- ⁵ Philipp Ther. *Die neue Ordnung auf dem alten Kontinent. Eine Geschichte des neoliberalen Europa* („Naujoji tvarka senajame kontinente. Neoliberaliosios Europos istorija“). Berlin: Suhrkamp. 2016. Second edition.
- ⁶ Robert Heilbroner. 'The triumph of capitalism' („Kapitalizmo triumfas“). *The New Yorker*. January 23, 1989, p. 98.
- ⁷ Apie Vašingtono konsensuso detales žr. Philipp Ther. 'Neoliberalismus, Version: 1.0.' In *Docupedia-Zeitgeschichte*, 05.07.2016, docupedia.de/zg/ther_neoliberalismus_v1_de_2016
- ⁸ Sąvoką „socialinė pusiausvyra“ sukūrė Alejandro Foxley's, pirmasis Čilės finansų ministras po diktatūros laikotarpio, remdamasis katalikų socialiniu mokymu. Apie Čilės ekonominę politiką ir istorines 1989 metų permainas taip pat žr. Ricardo Ffrench-Davis. *Economic Reforms in Chile. From Dictatorship to Democracy* („Ekonominės reformos Čilėje. Nuo diktatūros prie

demokratijos“). London: Palgrave Macmillan. 2010.

- ⁹ Marek Borkowski. 'Sprzedać, oddać, wydzierżawić' („Parduoti, atiduoti, išnuomoti“). *Polityka* 32, 49 (December 1988), p. 1–4.
- ¹⁰ Leszek Balcerowicz, Jerzy Baczynski. *800 Dni Szok Kontrolowany* („Kontroliuojamas 800 dienų šokas“). Varšuva: Polska Oficyna Wydawnicza. 1992. Šioje knygoje Balcerowiczius vartoja žodį „šokas“, kurio 1989-aisiais apdairiai vengta. Leszek Balcerowicz. Albo szybko, albo wcale („Arba greitai, arba visai ne“). *Polityka* 33, 48 (December 1989). Apie amerikiečių konsultantų požiūrį į šių radikalių reformų projektą žr. Jeffrey Sachs and David Lipton. *Poland's economic reform* („Lenkijos ekonominė reforma“). *Foreign Affairs* 69, 3 (Summer 1990), p. 47–66.
- ¹¹ Žiūrėti skaičius *wiiw Handbook of Statistics 2012: Central, east and South-east Europe* („wiiw Statistikos vadovėlis 2012: centrinė, rytų ir pietryčių Europa“) (Viena: wiiw, 2012), lentelė II/1.7. 1989 m. gruodį Balcerowiczius tikėjosi, kad sumažės paklausa, o nedarbas augs ribotai. Žr. Balcerowicz. *Albo szybko*, p. 1–5.
- ¹² Grzegorz Kołodko. *From Shock to Therapy. The Political Economy of Postsocialist Transformation* („Nuo šoko prie terapijos. Postsocialistinės transformacijos politinė ekonomija“). Oxford University Press. 2000.
- ¹³ Balcerowiczius radikalių savo reformų iš pradžių nevadino „šoko terapija“. Šis terminas turbūt nusižiūrėtas iš *The New Yorker* straipsnio apie Lenkiją.
- ¹⁴ Taip pat žiūrėti dokumentinį televizijos filmą *Free to Choose* („Laisvi rinktis“), kurį JAV visuomeninės televizijos kanalas *Public Broadcasting Service* pastatė 1990 m. Ketvirtajame epizode apie „Laisvę ir gerovę“ Friedmanas keliauja po Rytų Europą, matome ir Václavą Klausą, susižavėjusį Friedmano mokymu. www.youtube.com/watch?v=I2h5OR1QX3Y
- ¹⁵ Detaliau apie keitimo kurso apskaičiavimą žr. Gerlinde Sinn and Hans-Werner Sinn. *Kaltstart. Volkswirtschaftliche Aspekte der deutschen Vereinigung* („Šaltas startas. Ekonominiai Vokietijos suvienijimo aspektai“) (Tübingen: dtv. 1992). Apie VDR Valstybės banko pasiūlymo detales žr. 2015 metų vasario 28 dienos *Deutschlandfunk* interviu 'Eine einzige Schweinerei' („Viena didelė kiaulystė“) su banko viceprezidentu Edgaru Mostu. www.deutschlandfunk.de/25-jahre-treuhandanstalt-eine-einzige-schweinerei.694.de.html?dram:article_id=312882
- ¹⁶ Marcus Böick. *Die Treuhand. Idee – Praxis – Erfahrung 1990–1994* („Privatizavimo agentūra. Idėja – praktika – patirtis 1990–1994“). Göttingen: Wallstein. 2018.
- ¹⁷ Apie migraciją iš Rytų į Vakarus žr. Bernd Martens. *Zug nach Westen – Anhaltende Abwanderung* („Traukinys į Vakarus. Įsibėgėjusi migracija“). 2010. www.bpb.de/geschichte/deutsche-einheit/lange-wege-der-deutschen-einheit/47253/zug-nach-westen?p=all
- ¹⁸ Martin Diewald, Anne Goedicke and Karl Ulrich Mayer (eds.). *After the Fall*

of the Wall. *Life Courses in the Transformation of East Germany* („Po sienos griūties. Gyvenimas, vykstant Rytų Vokietijos transformacijai“). *Stanford University Press*. 2006.

¹⁹ Zenonas Norkus. On Baltic Slovenia and Adriatic Lithuania. *A Qualitative Comparative Analysis of Patterns in Post-Communist Transformation* („Apie Baltijos Slovėniją ir Adrijos Lietuvą. Kokybinė lyginamoji postkomunistinės transformacijos modelių analizė“). Budapest: *CEU Press*. 2002, p. 80.

²⁰ Iván T. Berend. From the Soviet Bloc to the European Union („Iš sovietinio bloko į Europos Sąjungą“). *Cambridge University Press*. 2009, p. 61.

²¹ Gerhard A. Ritter. Der Preis der deutschen Einheit. *Die Wiedervereinigung und die Krise des Sozialstaates* („Vokietijos vienybės kaina. Suvienijimas ir socialinės valstybės krizė“). Munich: *C.H.Beck*. 2006.

²² Hilary Appel and Mitchell A. Orenstein. From Triumph to Crisis. *Neoliberal Economic Reform in Postcommunist Countries* („Nuo triumfo iki krizės. Neoliberali ekonominė reforma postkomunistinėse šalyse“). *Cambridge University Press*. 2018, p. 90–116. Apie pensijų reformas pasauliniu mastu žr. Mitchell A. Orenstein. *Privatizing Pensions. The Transnational Campaign for Social Security Reform* („Privatizuoti pensijas. Transnacionalinė kampanija socialinės apsaugos reformai“). *Princeton University Press*. 2009.

²³ www.gini-research.org/articles/cr Detaliau apie Hartz reformų socialinį po-

veikį žr. Dörre et al. *Bewährungsproben für die Unterschicht? Soziale Folgen aktivierender Arbeitsmarktpolitik* („Testas žemesnėms klasėms? Darbo rinkos aktyvinimo politikos socialinės pasekmės“). Frankfurt a M.: *Campus*. 2013.

²⁴ Philip Manow. Die politische Ökonomie des Populismus („Populizmo politinė ekonomika“). Berlin: *Suhrkamp*. 2018, p. 94.

²⁵ Jürgen Kühl. 25 Jahre deutsche Einheit: *Annäherungen und verbliebene Unterschiede zwischen West und Ost* („25 suvienytos Vokietijos metai: suartėjimas ir likę skirtumai tarp Rytų ir Vakarų“) [www.bpb.de](http://www.bpb.de/4,7,2014/www.bpb.de/politik/innenpolitik/arbeitsmarktpolitik/55390/25-jahre-deutsche-einheit?p=all), 4.7.2014 www.bpb.de/politik/innenpolitik/arbeitsmarktpolitik/55390/25-jahre-deutsche-einheit?p=all Išsamų visų atskirų mokėjimų ir sugrįžtančių srautų apskaičiavimą žr. Ulrich Blum et al. *Regionalisierung öffentlicher Ausgaben und Einnahmen. Eine Untersuchung am Beispiel der Neuen Länder* („Valstybės išlaidų ir pajamų regionalizacija. Tyrimas, paremtas naujųjų žemių pavyzdžiu“). *Halle Institute for Economic Research*. 2009.

²⁶ Branko Milanovic. Reform and inequality in the transition: *An analysis using panel household survey* („Reforma ir nelygybė pereinamuoju laikotarpiu: analizė pasinaudojant namų ūkio tyrimais“). *Economies in Transition. The Long Run View* („Ekonomika pereinamuoju laikotarpiu. Ilgalaikės perspektyvos apžvalga“). Gérard Roland. London: *Palgrave Macmillan*. 2013, p. 84–108.

²⁷ Shleifer ir Treisman. *Normal Countries* („Normalios šalys“).

Berlyno siena po 25-erių metų

Architektas, urbanistas, urbanistikos filosofas dr. Michaelas W. Mehaffy's su architektūros ir urbanistikos teoretiku prof. dr. Nikosu A. Salingarosu veikale „Projektavimas gyvajai planetai“ (2015) pateikia labai svarbią dabartinės urbanistikos būklės analizę. Siūlo konceptualias gaires, kaip realiai spręsti aktualias miestų plėtros problemas, pasitelkiant holistinį požiūrį, aprėpiantį keletą mokslo disciplinų, paremtą įvairių mokslo sričių tyrimais, dirbtines sistemas lyginančiais su natūraliomis. Amerikiečių architektas ir urbanistas dr. Mehaffy's pastaruoju metu vykdo mokslinius tyrimus Stokholmo KTH karališkasame technologijos institute, o jo bendraautoris, Teksaso universiteto San Antonijuje matematikos profesorius dr. Salingarosas architektūrą ir urbanistiką tyrinėja, siūlydamas visiškai naują projektavimo paradigmą.

Žurnalo skaitytojams pateikiame antrąją knygos dalį. Pirmojoje autoriai aptaria, kaip veikia gamtinės sistemos ir ką atskleidžia biologijos žinios. Nagrinėja, kodėl šiuo metu tapęs madingas „žaliųjų“ technologijų pasitelkimas dažniausiai būna apgaulingas, o tai, kas vadinama „tvarumu“, tėra tik iliuzija. Šalia kitų dalykų, autoriai analizuoja modernizmo ideologijos ir doktrinų poveikį projektavimui, parodo, kad už efektingų estetinių sprendimų dažnai stūkso gūdi tuštuma ir banalybė. Modernizmo ideologiją siūlo keisti „atsparumo geometrija“, pasitelkiant kokybiškai naują projektavimo sampratą, pagrįstą įvairių gamtos mokslų duomenimis.

Gavę malonų abiejų autorių sutikimą, skelbiame dalį jų knygos, tikėdamiesi, kad „Projektavimas gyvajai planetai“ sudomins ne tik architektūros bei urbanistikos profesionalus, bet ir visuomenę, jeigu jai rūpi pasaulio, taigi ir Lietuvos miestų, kuriuos vargina panašios problemos, ateitis.

Almantas SAMALAVIČIUS

Michael W. MEHAFFY, Nikos A. SALINGAROS

PROJEKTAVIMAS GYVAJAI PLANETAI

6 skyrius. Mastelių kaita ir fraktalai

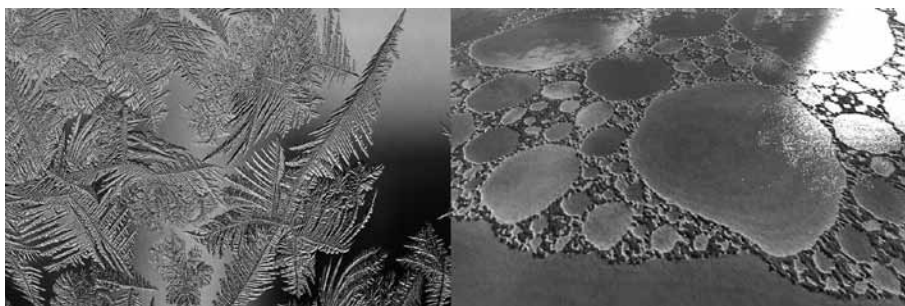
Atsiprašydami nekilnojamojo turto agentų, norėtume pasakyti, kad trys svarbiausi projektavimo veiksniai yra mastelis, mastelis ir mastelis. Viena iš priežasčių ta, kad didžiuma labiausiai pasibaisėtinų aplinkos projektavimo klaidų yra susijusios būtent su masteliu. Dirbtinės aplinkos masteliai tapo fragmentiški, o dėl tam tikrų priežasčių, kurias čia aptarsime, tai nėra gerai. Ar įmanoma ką nors pakeisti?

Dauguma projektuotojų kai ką žino apie „fraktalus“, tuos įstabius modelius, kuriuos preciziškai aprašė tokie matematikai kaip Benoit Mandelbrotas. Iš esmės frakta-

lai yra modeliai elementų, kurie „*primena pačius save*“, bet jų dydžiai labai skirtingi. Fraktalų modelius regime beveik visur gamtoje – tai grakštus venų raizginys arba atsitiktinai išsidėsčiusios, tačiau įvairiais masteliais dažnai pasikartojančios debesų formos, krantų linijos...

Fraktalų modelius galima atkurti ir kompiuteriu – dažniausiai to rezultatai būna keistai gražūs. Kai kurie grafino dizaino kūrėjai fraktalus pasitelkia tam, kad reprodukuotų labai realistiškus kraštovaizdžius, kitus gamtos reiškinius, sužadinančius vaizduotę. Kažkokiu būdu suvokiame, kad jie „tikri“, todėl emociškai su jais susisiejamė.

„Perskaityti“ fraktalus savo aplinkoje, atrodo, esame užprogramuoti, taip yra veikiamasi dėl dviejų esminių

Graži fraktalų struktūra – raštai pasikartoja įvairiais masteliais. Kairėje – natūralus ledo kristalų pavyzdys (nuotrauka iš Schnobby@wikimediacommons). Dešinėje – kompiuteriu sukurtas koralinio rifo fraktalas, kuris, panaudojus spalvas ir šešėliavimą, galėtų būti palaikytas natūraliu vaizdu (nuotrauka iš Prokofiev@wikimediacommons).

priežasčių. Viena iš jų ta, kad biologinių struktūrų modeliai paremti būtent fraktalais, o žmonės iš prigimties domisi kitomis biologinėmis struktūromis, nes jos gali tikti maistui arba yra grobuonys, kurių reikia saugotis, arba kiti žmonės, kuriuos vertėtų pažinti, arba tiesiog koks nors esminis biologinės aplinkos elementas. Kita priežastis giliau susijusi su geometrija. Kai žvelgiame į plačias panoramas, pasikartojančių struktūrų (pavyzdžiui, medžių) mastelis būna tuo mažesnis, kuo toliau jie yra. Ši fraktalinė transformacija padeda suvokti atstumą ir gelmę. Tai leidžia be jokių pastangų perprasti aplinkos sandarą. Tačiau, žvelgiant iš evoliucinio taš-

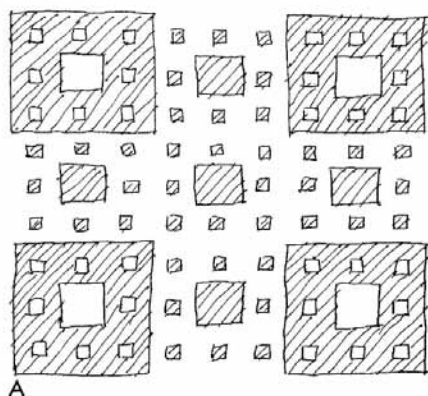
vūnams, o čia dar vienas svarbus evoliucijos aspektas. Šiais laikais atsiranda vis didesnis poreikis suprasti urbanistinę aplinką, esama įrodymų, kad darome tai, perskaitydami fraktalinius statinių, jų detalių santykius (juk su šiuo pojūčiu evoliucionavome).

Žvelgiant iš evoliucijos pozicijų, akivaizdu, kad šiuos santykius suvokiame dėl išskirtinės jų svarbos. Jie padeda tinkamai pasirinkti tai, kas svarbiausia, iš to, ką siūlo aplinka, leidžia suprasti, kokia skirtinga įvairių alternatyvų nauda. Tai įgimtas įgūdis.

Ne mažiau svarbu tai, kad fraktalinėms urbanistinėms struktūroms paprastai būdinga daugybė nau-

ko, čia tik šiaip malonūs pojūčiai, bet ne poreikiai, svarbūs išgyvenimui.

Fraktalinės struktūros teikia ir daugiau naudingos informacijos, pavyzdžiui, atskleidžia, kokie kompleksiški santykiai tarp aplinkos elementų. Esminės, tačiau neapčiuopiamos struktūros, tokios kaip ekosistema, tvarka, mums darosi suprantamesnės, kadangi simetriški fraktaliniai modeliai yra būdingi ir augalams, ir gy-

Kairėje – paprastas fraktalinis raštas, vadinamas Cantor Gasket (Nikoso Salingaroso piešinys). Dešinėje – daug sudėtingesni, netolygūs tradicinio gyvenamojo kvartalo Bagdade (Irakas) „raštai“ su atpažįstamomis fraktalinėmis savybėmis (nuotrauka iš G. Eric ir Edith Matson Photograph Collection, Library of Congress).

dingų kombinacijų, veikiančių sinergetiškai. Su tuo veikiau- siai susijęs ir fraktalų teikiamas malonumas. Pavyzdžiui, išsi- šakoję, sluoksniuoti takai, panašūs į fraktalus, padeda vienu metu atlikti įvairias užduotis. Tokiais takais einantys žmonės, tarkime, vyksta į renginius (pa- vyzdžiui, verslo susitikimus), kur informacijos apykaita yra aukštesnio lygio, bet neforma- liu informacijos „pertekliumi“ jie gali pasidalyti su atsitik- tiniais praeiviais arba tiesiog gėrėtis malonumą teikiančiais

vaizdais. Tad laikas, reikalingas aukštesnio lygio informacijos apykaitai, panaudojamas efektyviau ir galutinis rezultatas yra įvairių veiklos rūšių sinergija, virstanti ekonomine, socialine ir kitokia nauda.

Tokia „fraktalinė įkrova“ reiškia, kad kiekviena informacinė aukšto lygio apykaita yra tuo pat metu susijusi su sinchroninėmis daug žemesnių lygių apykaitomis. Skirtingo mastelio apykaitų visumą užtikrina fizinė infrastruktūra, neleidžianti kitoms konkuruojančioms apykaitoms išstumti silpnusių arba tų, kurių lygis žemesnis. Fraktalinė įkrova pasireiškia įvairiais masteliais, tačiau ypač svarbus žmogiškasis jos mastelis. Pavyzdžiui, regiono masteliu esama ne itin daug struktūrinių galimybių, svarbių individualiai kasdieninei žmogaus veiklai. Tačiau, kai pasiekiamas žmogaus mastelis (t. y. mastelių grupė nuo 1 milimetro iki 10 metrų), akiratyje atsiranda vis daugiau struktūrinių pasirinkimo variantų. Taigi aplinka teikia turtingą struktūrinių pasirinkimų rinkinį, kuriuo galima naudotis kasdien, kas valandą, kas akimirką.

Šio mastelio aplinkos fraktalinė įkrova labai praplečia struktūrinių pasirinkimų ribas ir užtikrina sinergiją tarp jų. Atsidūręs puikiai suderintoje, fraktališkai įkrautoje žmogiškų mastelių aplinkoje, galiu skaityti laikraštį, kalbėtis su draugais, sveikintis su praeiviais, atlikti vienokius ar kitokius pavedimus... Bet kurią iš veiklų lengva susieti su plačiu pasirinkimų tinklu.

Atrodo, tai esminė priežastis, kodėl urbanistinėms sistemoms tokia svarbi gera pėsčiųjų takų struktūra. Mūsų tyrimas parodė, kad pėsčiųjų takai, pasižymintys šia esmine fraktalinės įkrovos savybe, yra svarbūs ekonomikai, resursų kaupimui, psichologinei savijautai, užtikrina daug kitų naudingų dalykų.

Fraktalinė įkrova – tai vienas iš pavyzdžių, koks svarbus yra mastelis tokioms kompleksinėms struktūroms kaip miestai ir kodėl būtini urbanistinių mastelių tyrimai. Kitas svarbus reiškinys yra tai, kad tinklo struktūrai intensyvėjant, mažesnio mastelio objektai didėja ne tokia pačia proporcija. Dažnai jie būna „viršlinijiniai“ (didėja labiau negu proporcingai) arba „sublinijiniai“ (didėja mažiau negu proporcingai).

Viršuje – fraktalinė Briugės (Belgija) urbanistinė struktūra.

*Apačioje – pasklida, nefraktalinė Briugės priemiesčio aplinka.
(Michaelo Mehaffy'o nuotraukos).*

Šiuo atžvilgiu ypač svarbus ekonomikos augimas ir sunaudojamų resursų kiekis, tenkantis vienam asmeniui. Jei ekonomika augs, o resursų sunaudosime mažiau, gyvenimo kokybė gerės. Tai svarbi priežastis, kodėl žmonės telkiasi dideliuose miestuose. Tankiau apgyventos vietovės iš tikrųjų teikia geresnę gyvenimo kokybę už proporcingai mažesnę kainą negu urbanistinė drieka. Suprasdami mastelio svarbą, geriau susidorosime su tokiais iššūkiais kaip resursų eikvojimas ir klimato kaita.

Tai reiškinys, susijęs su specifine miestų tinklo struktūra, su „metaboliškomis“ sąveikomis ir siner-

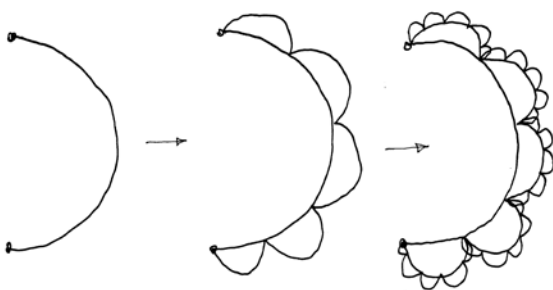
gijomis (tokiomis kaip fraktalinė įkrova). Individai, užsiimantys „savais reikalais“, iš mastelių fenomeno veikusiai neturės didelės naudos. Sinergijos nauda paaiškėja, tik atsiradus sąveikai tarp įvairių mastelių.

Įdomu, kad šis fraktalinės įkrovos aspektas urbanistinėse sistemose dažniausiai pasireiškia spontaniškai, jeigu leidžiama toms sistemoms savarankiškai plėtotis, natūraliai skleisti kultūros procesų viduje, t. y. tradicinėje urbanistinėje aplinkoje. Visa tai intuityviai atpažįstame tokiuose fraktališkai turtinguose, turistų noriai lankomuose miestuose kaip Briugė ar Edinburgas, tačiau pasigendame tokiose turistų vengiamose vietovėse kaip Londono dokų teritorija ar Paryžiaus *La Defense* kvartalas.

Ką mums tai sako? Ar fraktalais grindžiama urbanistinė struktūra yra tik nostalgiskas į užmarštį nugrimzdusios ikimodernios eros paveldas? O gal čia slypi lemtinga pamoka šių dienų projektuotojams?

Nors iš tikrųjų egzistuoja daugybė ideologiškai dogmatiškų stiliaus ir istorijos teorijų, paremtų nostalgiskomis prielaidomis, jokie realūs mokslo duomenys jų nepatvirtina. Tačiau yra rimtų duomenų, galinčių pako-reguoti šiandienines projektuotojų nuostatas. Kad geriau suprastume, kokios galėtų būti šios pamokos, aptarkime, kaip fraktalinės struktūros formuojasi gamtoje, koks jų poveikis žmogaus prigimčiai ir kodėl jos yra tokie svarbūs atributai, kad aplinka gerai funkcionuotų.

Fraktalai turi dvi savybes, glaudžiai susijusias tarpusavyje. Jiems visiems būdingas kompleksiskumas. Jų briaunos, paviršių jungtys niekada nebūna lygios,

Fraktalo krūvis naudoja pagrindinį lygį kaip atramą mažesniems mechanizms ir struktūroms. Kiekviena iš jų yra ne monofunkcinė, ne simplicistinė, bet kompleksinė.

dažniau vingiuotos arba akytos. Fraktaliniai modeliai formuojasi natūraliai dėl vienos paprastos priežasties – „generatyvinis procesas“ kuria geometrinius skirtingų mastelių pavidalus. Pavyzdžiui, žydinčios gėlės modelį nuosekliai kuriantis genetinis kodas anksčiau galbūt generavo daug didesnio masto modelius.

Kompiuteriu generuojamų fraktalų kuriamasis procesas vadinamas „algoritmu“, čia modeliai atsiranda iš kompleksinės sąveikos su tuo, kas jau sukurta anksčiau. Kurdami miestus, žmonės atsižvelgia į tai, kas tuose miestuose bus daroma, apibrėžia erdvių ribas, nustatydami tam tikrą viešumo laipsnį – nuo labiausiai viešų gatvių ir aikščių iki labiausiai privačių miegamųjų ir vonios kambarių.

Gyvenamųjų erdvių ribos nėra tiesiog paprasčiausia struktūra, jos veikiau primena kompleksiską membraną, teikiančią savas struktūrines galimybes, kaip maksimaliai užtikrinti privatumą (nuleidžiama uždanga) arba viešumą (atveriamos durys). Šios ribos pačios savaime yra nuostabiai kompleksiskos ir perorganizuoja save į didesnius modelius (laikui bėgant, susiklosto tam tikras durų, langų tipas, o kvartalai įgauna tik jiems būdingą portikų, terasų ar kolonadų išsidėstymą).

Kuo pasireiškia sąveika tarp skirtingų mastelių? Kaip biologinės struktūros ir kompiuterio algoritmai skirtingais masteliais spontaniškai kartoja geometrinius savo modelius, taip ir mes darome tą patį, nebent įstatymai ar ideologija priverčia elgtis priešingai. Individai gali pakartoti kiek didesnę jiems įprasto modelio versiją (stačiakampės formos kambarys), grupės gali imtis gerokai didesnės to paties modelio versijos (kiemas), dar didesnės grupės gali suformuoti ypač didelius modelius (miesto aikštė). Tačiau (kaip ir biologinių bei kompiuterinių struktūrų atveju) joks konkretus mastelis nėra baigtinis. Kambario ribas akytomis paverčia mažesnės struktūros, pavyzdžiui, stačiakampės durys ar langai. Didesnės erdves akytomis gali paversti kolonados (čia kalbame apie gyvas, o ne apie mirusias erdves, būdingas pokario architektūrai ir urbanistikai).

Šis pasikartojantis skaidymas, pasitelkiant mažesnius mastelius, – fraktalinė įkrova, kurią užtikrina

kuriamasis struktūros „algoritmas“, – tinka ir mažo mastelio detalėms, net ornamentams. Kodėl taip yra? Panašu, kad mes, vartotojai, vaikščiodami po tokias vietas, kurių aplinka kompleksiška (tas kompleksškumas labai preciziškas tvarkos atžvilgiu), lengviau ją perprantame, ji mums patrauklesnė, gražesnė, nes geriau organizuota. Gebame perskaityti įvairius tokių vietų „tinklus“, nesvarbu, koks jų mastelis.

Tačiau būtent čia slypi rimta problema. Jeigu esame ne vartotojai, o projektuotojai, išugdyti industrinės / meninės kultūros, stengsimės dirbtinei aplinkai primesti kitokio pobūdžio tvarką. Mūsų darbotvarkė remsis visai kitokiais kriterijais, negu kužda žmogiškoji patirtis, susijusi su aplinkos suvokimu. Kitaip tariant, dabartiniai miestokūros metodai pernelyg pasikliauja kartotės ir mastelio ekonomika, kuri siūlo itin siauras galimybes, nes pati yra labai ribota, o žvelgiant iš žmogiškosios perspektyvos, – žlugdanti. Jokia gamtinė sistema nesiremia tokiomis izoliuotomis strategijomis, nes įstengia diferenciaciją subtiliai derinti su adaptacija. Keista, bet iki šiol nepavyko išsiaiškinti, kaip visa tai panaudoti dabar taikomos urbanistinės strategijos labui, nors šią problemą bando spręsti daugybė žmonių (mūsų tyrimas irgi atsiliepia į strateginį iššūkį).

Projektuotojai modernistai, apsisprendę laikytis griežtų technologinių apribojimų, teigė, esą išmintingiausia paversti statinius „minimalistinėmis“ kompozicijomis, kurias gerokai lengviau ir pigiau pagaminti, pasitelkiant brutalias XX a. pradžios technologijas. „Platoniškos“ kietosios medžiagos yra pačios gražiausios, – tvirtino tokie architektai kaip Le Corbusier, atseit jos išreiškia „grynąją“ formą. Senosios gotikinės katedros su fraktalų pėdsakais „*nėra labai gražios*“, – absurdiškai aiškino jis. Tokiomis laikė ir šurmuliuojančias, gyvybės kupinas gatves. Le Corbusier ir kiti projektuotojai ideologizuotai aiškino (tai daroma ir šiandien), neva senoji ornamentuota architektūra buvo buržuazinė, niekinga, net nusikalstama, kaip teigė liūdnei pagarsėjęs Adolfas Loosas (visa tai plačiau aprašyta 3-iajame šios knygos skyriuje „Kaip modernizmas virto kvadratu“).

Įsigalėjus projektavimui, kuris grindžiamas ideologija, buvome verčiami pripažinti klaidingą ir klaidi-

nančią idėją, neva fraktalai atrodo primityviai, o lygios, vienodos „platoninės“ formos yra „modernios“ ir išraiškingos. Ironiška, bet viskas krypsta priešinga linkme – pažangiausios šiuolaikinės mokslo teorijos akcentuoja kompleksškumą, diferenciaciją, tinklus ir fraktalus. Visa tai ryškus kontrastas industrinei anks-tyvojo modernizmo įdiegtai lygių paviršių geometrijai.

Tai suvokdami, daugelis architektų ir urbanistų jau pradeda kalbėti apie fraktalus, mastelio taisykles ir „*morfogenetišką projektavimą*“. Tačiau klausimas lieka atviras – ar tuos principus jie iš tikrųjų pasitelkia tam, kad kurtų struktūras, pritaikytas žmonėms? O gal naudojasi jomis vien todėl, kad suprojektuotų dėmesį patraukiančias estetines schemas, užtemptas ant kurpalio, kuris paveldėtas iš bankrutavusio industrinio projektavimo? Šie klausimai yra pačiame diskusijų, kokia bus dirbtinės aplinkos ateitis, epicentre.

Kokias išvadas galėtume padaryti? Fraktalinė struktūra nėra dar vienas estetiškas triukas. Ji – nepaprastai svarbi tvarios žmogaus aplinkos savybė. Ši struktūra atsiranda ne iš perdėtai sureikšmintų schemų, kurias projektuotojai primeta iš viršaus, – tai patirtimi pagrįstas saviorganizacijos procesų pritaikymas, laikytinas naujo mąstymo apie projektavimo esmę dalimi.

Deja, gilintis į istorijos pamokas projektuotojai atkakliai vengia. Suklaidinti teorijos, painiojančios paprastumą su tvarka, jie netenka galimybės suvokti, kodėl svarbūs santykiai tarp skirtingų mastelių, kaip užmegzti fraktalinius ryšius su savo aplinka. Pasaulį, susaistytą turtingomis urbanistinėmis jungtimis, pakeitė netvarkinga geografija su meniškai apdorotais, bet katastrofiškai nevykusiais meno produktais.

7 skyrius. Protas ir informacinė aplinka

Žvelgiant tam tikru rakursu, žmogaus aplinka yra didžiulė sudėtinga sistema, teikianti daug išskirtinai naudingos informacijos, pavyzdžiui, padedanti suorientuoti, kur esame, kur turime vykti, kur galbūt rasime maisto, kur gali kilti grėsmių (dideliu greičiu lekiantys automobiliai, nesaugios išlaipinimo vietos ir t. t.), bei nurodanti kitus dalykus. Ne mažiau svarbu ir

tai, kad ji praneša, kur veikiausiai jausimės saugūs ir galėsime apsirūpinti tuo, ko labiausiai reikia.

Dabar, kai susiduriame su gražia aplinka, ji integruota aukštesnio lygio informacijos forma atskleidžia kažką itin svarbaus apie tos vietos struktūrą. Sodas su vaisius nokinančiais medžiais atrodo daug gražesnis už apleistą medelyną su pūvančiais vaisiais – ir tai nėra atsitiktinumas. Estetinė motyvacija yra atsiradusi iš komplikuoto vertinimo, susijusio su tuo, kas geriausia mums kaip organizmams.

Paprastiau tariant, grožio trokštame natūraliai – iš prigimties jaučiame potraukį fundamentalioms, biologiškai motyvuotoms vietų ir daiktų savybėms, būtent jas ir laikome gražiomis. Šitai veikia per informacijos apykaitą ir neurofiziologines sistemas, kurios apdoroja ir interpretuoja informaciją, reikšmingus dalykus, paslėptą jų prasmę atskirdamos nuo to, kas elementaru.

Esama ir duomenų, liudijančių, kad pirmenybę teikiame sugrupuotai informacijai, nes tokius modelius lengviau suvokiame. Psichologas George'as A. Milleris įrodė, kad renkamės „gabalus“ iš dviejų, trijų, bet ne daugiau kaip septynių dalių. Daugelis mėgsta kompleksiškus modelius, būdingus augalams, kitoms gamtinėms struktūroms. Biofilija ir yra priežastis, kodėl instinktyviai renkamės tam tikrus biologinius modelius (plačiau apie tai rašoma 12 skyriuje „Biofilija“).

Du pastatai vienas priešais kitą Burnside gatvėje Portlande, Oregono valstija. Pastatas dešinėje teikia informaciją apie laiką ir senėjimą, įvairius verslus, įėjimus ir išėjimus, skirtingų tūrių patalpas ir pan. Pastatas kairėje nebylus – neteikia jokios informacijos apie supantį pasaulį (Michaelo Mehaffy'o nuotraukos).

Psichologiniai aplinkos tyrimai atskleidžia, kad pirmenybė teikiama informacijos prisodrintai aplinkai, nors ją stengiamasi suskaidyti į smulkesnius aukštesnio lygmens „gabalus“ – statinius, erdves, susaistytas koherentiškais ryšiais su aiškiai matomais takais ir jėjimais. Kai kurie išdėstyti tarsi kambarių seka, viliojanti, kurianti kompleksiškas grandines ir erdvinius santykius. Sudėtingos, informaciniu atžvilgiu turtingos struktūros yra ypač patrauklios pėstiesiems. Žavimės, jei statinių paviršių puošia turtingi ornamentai, kuriuos galima suskaidyti į suvokiamus fragmentus, tačiau jie vis tiek susiję tarpusavyje ir sudaro rišlią visumą (sistemą). Be kita ko, tai reiškia, kad skirtingų mastelių struktūros iš esmės nesiskiria viena nuo kitos, tačiau vis tiek išlaiko savas proporcijas, vidinius sąryšius. Geometrinė koherencija – nesvarbu, ar masteliai vienodi, ar skirtingi, – regis, atlieka svarbų vaidmenį, nustatant, kokie dalykai mums gražūs, patrauklūs.

Ką galėtume pasakyti apie aplinkos meną? Suprantama, menas, būdamas kultūros konstruktas, plastinis reiškiny, labiau sietinas su kūrybine raiška negu su biologiniais poreikiais. Vis dėlto atsakymas dvilypis – ir taip, ir ne. Normalius evoliucinius santykius tarp žmonių ir aplinkos galima iškreipti, atliekant stulbinančius, nerimą keliančius, provokuojančius meninius eksperimentus, kurių

pasekmės dažnai pragaištingos. Trumpalaikė nauda gali lemti ilgalaikį negatyvų poveikį žmonių savijautai, sveikatai ir gerovei. Kai analogiški eksperimentai daromi meno galerijose, rizika veikiausiai nedidelė. Tačiau esama duomenų, kad drastiškas eksperimentavimas, su kuriuo kasdien, kas valandą susiduriame įprastinėje viešojoje aplinkoje, gali sukelti nemažai pražūtingų pada-

rinių. Vienas iš tokių yra neigiamas aplinkos poveikis mūsų gebėjimams mokytis. Atrodo neįtikėtina, tačiau aplinka gali paversti mus kvailesniais arba sumanesniais (jeigu jos poveikis teigiamas)!

Ar „dangoraižių tėvas“ Louisas Sullivanas padaro mus sumanesniais? Kampinis įėjimas į Carson. Pirie, Scott & company parduotuvę Čikagoje. 1899. (Nikoso Salingaroso nuotrauka).

Kai kuriuos šios srities duomenis pateikia gyvūnų tyrimai. Eksperimente, kurį atliko R. Kihšingeris ir kt. (2006), dalis upėtakių buvo uždaryti labai mažuose akvariumuose, o kiti auginami natūralesnėje aplinkoje – dideliuose rezervuaruose, kuriuose ant grindų priberta akmenukų. Vėliau buvo palygintas vienų ir kitų žuvų smegenų dydis (ypač ta dalis, kuri atsakinga už intelektą), o šių – su laukiniais upėtakis. Paaiškėjo, kad natūralesnėje aplinkoje auginčių upėtakių smegenys gerokai didesnės negu tų, ku-

rie duso mažuose akvariumuose. Tačiau didžiausios smegenys buvo laukinių upėtakių, augusių gerokai turtingesnėje – natūralioje – aplinkoje.

Panašų eksperimentą (1997) Gerdas Kempermannas ir kt. atliko su pelėmis, iš kurių vienas augino beformiuose narvuose, kitas – architektūriškai turtingoje aplinkoje. Savarankiškoje studijoje A. Sale'as ir kt. (2004) nustatė, kad tų pelių, kurios augintos ne skurdžioje, o natūralesnėje aplinkoje, smegenys išsivysčiusios labiau. Atkreipkime dėmesį, kad tos smegenų dalys, kurios atsakingos už vizualinį suvokimą ir už intelektą, yra glaudžiai susijusios tarpusavyje.

Šie eksperimentai patvirtina moderniosios neuropsichologijos tėvo Donaldo O. Hebbo atradimą. 5-ojo dešimtmečio pabaigoje jis nustatė, kad aplinka, praturtinta tvarkingu kompleksiskumu, daro teigiamą poveikį intelektui. Hebbas padarė išvadą, kad visaverčiam intelekto ugdymui labai reikia turtingos visų rūšių (ne vien tvarkingo vizualinio kompleksiskumo) patirties. Mokslinis proveržis įvyko 1960-aisiais, kai Michaelas Rosenzweigas ir jo tyrimų grupė galutinai įrodė, kad turtinga aplinka lemia struktūrinius pokyčius gyvūnų smegenyse.

Atrodo, žmonės kaip ir kiti gyvūnai visa tai, ką dabar vadiname *intelektu*, anksčiau ugdė kaip įrankį, padedantį interpretuoti iš išorės kompleksiskai gaunamą informaciją, kurią teikia gamta. Galiausiai ėmė kurti savo pačių aplinką, siekdami išgauti panašų kompleksiskumą, – į išorę nukreipta informacija čia pasireiškė sienine tapyba, spalvomis, ornamentika, fraktalų tipais. Nuo pat evoliucijos pradžios virsmą žmonėmis primygtinai lydėjo pastangos statyti būstus, kurti meną, taigi su tam tikru aplinkos kompleksiskumu esame glaudžiai susaistyti abipusiais ryšiais. Net dalinė žala kokiam nors pavieniam šios apykaitos mechanizmui daro žalą visai sistemai. Tačiau ką tai reiškia, kalbant įprastomis kategorijomis?

Galybė studijų įrodė, kad aplinkos turtingumas daro esminį poveikį vaikų smegenims. Carnegie'o tyrimų centras 1994 m. paskelbė raportą, perspė-

janti, kad vaikai, užaugę patirties požiūriu skurdžioje aplinkoje, patiria kur kas daugiau nesėkmių negu vaikai, kurių aplinka turiningesnė ir turtingesnė. Tai sutapo su *Head Start* programos, pradėtos JAV keletu dešimtmečių anksčiau, išvadomis.

Naujų išvalgų, vertinant tai, kas dabar ypač intensyviai vyksta, suteikė filosofija ir robotika. Andy's Clarkas ir Davidas Chalmersas 1998 m. pasiūlė „išplėstinio proto“ koncepciją ir pademonstravo, kaip protinė veikla iš uždaros smegenų „dėžutės“ driekiasi į aplinką (Clark & Chalmers. 1998). Tarp mūsų minčių, asmeninės patirties, atsiminimų, žinių ir tos informacijos, kuri saugoma išorėje, vyksta nuolatinė apykaita, todėl viskas lengvai pasiekiamas. Nustatyta, kad judrūs robotai, neturintys saugomos vidinės atminties, kad atsimintų, tyrinėja aplinką, ir apdoroja milžiniškus informacijos kiekius. Rodney'o Brookso sukurtas Marso robotas-tyrėjas veikia lygiai taip pat. Jo gebėjimas judėti aplinkoje yra susijęs su „intelektu“, kuris įstengia vidinius procesorius susieti su išorine informacija.

Tai rodo aplinkos poveikį smegenų veiklai – protas yra integrali aplinkos dalis ir, jeigu norime, kad ji atlieptų žmonių intelektą, aplinkai būtinas toks pats organizuoto kompleksiskumo laipsnis, koks būdingas mūsų neurologiniams procesams. Egzistuoja du galimi tokių jungčių scenarijai. Pirmas – informaciniu atžvilgiu skurdžioje, minimalistinėje aplinkoje mūsų protas tūno, užsidaręs kaukolės viduje. Antras – koherentiškai kompleksiškoje aplinkoje mūsų protas bando ją aprėpti, intensyviai sąveikaudamas su išorine vizualine informacija.

Smegenų jungtys kinta, reaguodamos į kompleksiską įkrovą, – tai ypač būdinga vaikams. Nors duomenys apie architektūrinės aplinkos poveikį kol kas fragmentiški, jau įrodyta, kad smegenų jungtims neabejotinai daro įtaką daugelis kitų dalykų. Pavyzdžiui, aktyvus muzikos atlikimas arba sportavimas sužadina tuos neuronus, kurie atsakingi už šią veiklą. Visame pasaulyje tėvai, jeigu tik įstengia, skatina vaikus mokytis muzikos, bet ne tam, kad jie taptų profesionaliais muzikantais, o todėl, kad

tvarkingas informacinis klasikinės muzikos kompleksiskumas padeda vaikams geriau mokytis mokykloje.

Be abejo, nėra paprasta nuo kalbų apie peles ir upėtakius peršokti prie teiginių, kad kasdieninė mūsų aplinka reikalauja tvarkingo kompleksiskumo ir kad visa tai toli gražu nėra paprasčiausias individualaus skonio reikalas. Jeigu tolesni eksperimentai patvirtins, kad aplinka iš tikrųjų daro įtaką žmonėms, veikiausiai sužinosime, kaip stipriai ji veikia mūsų intelektą. Tačiau svarbiausia tai, kad aplinkos poveikis vaikų intelektui yra gerokai didesnis negu suaugusiųjų smegenims, kurios jau visiškai susiformavusios.

Tad ko šiuo atžvilgiu reikalaujama iš projektuotojų? Informacinis architektūros turinys daro didžiulį poveikį žmonių gyvenimui, jų savijautai ir gerovei. Galima kurti brutaliai minimalistinę aplinką vien todėl, kad kažkam ji atrodo ideologiškai patraukli, jaudinanti, arba dėl to, kad jai galima taikyti industrinės technologijas. Tą iš esmės ir darė ankstyvojo modernizmo architektai, bet pamažu jau imama suvokti, kokie pragaištingi šio nelemto požiūrio padariniai.

Niekas nedraudžia skleisti ir visai kitokio pobūdžio informacijos – žavėtis dramatiška naujojo avangardo ekspresija, kvapą gniaužiančiomis produktų reklamomis, įspūdinga industrinių architektūros formų pakuote arba įvairiomis šių triukų kombinacijomis. Tačiau bėda ta, kad tokia informacija užgožia ir atmeta kitas informacijos rūšis, neigia tai, su kuo esame biologiškai susiję, būtent todėl ji, kaip rodo tyrimų duomenys, ir daro didžiulę žalą.

Tad jei laikome save garbingais profesionalais, kuriems iš tikrųjų rūpi vartotojų savijauta, sveikata ir gerovė, projektuokime taip, kad savo aplinką kompleksiskai praturtintume informacija, kurios žmonėms labai reikia. Tai visiškai kitoks požiūris į projektavimą, tačiau jis, ko gero, gyvybiškai būtinas.

Tęsinys kitame numerioje

Vilma LOSYTĖ

AR TIKRAI ŽAIDIMAI – NAUJA KULTŪROS FORMA?

Kai kuriuos dalykus pastebime iš karto, bet kai kuriems prireikia metų, net ištisų amžių. Mokslininkai ilgą laiką ignoravo žaidimus kaip tyrimų objektą, todėl jų istorija vis dar mažai žinoma, o reikšmė skirtingoms kultūroms nėra nustatyta. Tačiau pastaraisiais dviem dešimtmečiais antropologai, sociologai, istorikai ėmė vis labiau domėtis ir klausti, kodėl žmonės žaidžia. Ar mūsų protėviai žaisdavo? Jeigu taip, tai kokią reikšmę jie teikė žaidimams, kurie šiandien tapo laisvalaikio praleidimo būdu?¹ Visuomenė, svarbią vietą skirianti darbui, vadina žaidimus nerimtu užsiėmimu, todėl juos tyrinėjantys mokslininkai susiduria su požiūriu, neva šitas darbas irgi nerimtas.

Kultūros barai paskutiniame praeitų metų numeryje paskelbė interviu su Kate Edwards, žaidimų kultūros ambasadore, kurios manymu, žaidimai – tai nauja kultūros forma. Ši taikli mintis nusipelno šiokio tokio papildymo – kompiuteriniai žaidimai yra iš tikrųjų nauja žaidimų rūšis, atsiradusi dėl technologinės pažangos, tačiau integralia kultūros dalimi žaidimai tapo jau Antikos laikais. Šiandien kompiuteriniai žaidimai įsitvirtina kaip laisvalaikio praleidimo būdas, prieinamas visiems socialiniams sluoksniams, tačiau toks žaidimų populiarumas nėra naujiena – jau klasikiniuose Atėnuose buvo susirenkama turgaus aikštėje žaisti stalo žaidimų *penthe grammai* („penkios linijos“) arba *polis* („miestas-valstybė“). Herodotas rašė, esą atėniečiai buvo taip įsitraukę į stalo žaidimus, kad visai nepaste-

bėjo, kaip į miestą įžengė Pisistrato kariuomenė.² O Homeras minėjo, kad pretendentai į Penelopės ranką, laukdami, kol ši išsirinks jaunikį, mėgavosi stalo žaidimais.³ Istorikams žinoma, kad imperatorius Augustas kauliukais pralošdavo nemenką išdo dalį...

Anot Fribūro universiteto profesorės Veronique'os Dasen, žaidimai apibrėžia visuomenės normas, atskleidžia vertybes, pateikia tam tikrą, žinoma, smarkiai sumažintą pasaulio modelį.⁴ Tyrėjai sutaria, kad apibrėžti žaidimo sąvoką – sudėtinga užduotis, nors praeityje būta tokių, kurie išdrįso tą padaryti.⁵ Vis dėlto šiandieniniai tyrimai reikalauja naujų sąvokų. Paryžiaus XIII universiteto edukologijos profesorius Gilles'is Brougère'as teigia, kad kiekviena kultūra nustato ribas, apibrėžiančias žaidimus.⁶ Tarkime, lotynų kalbos žodis *ludus* nėra identiškas prancūzų *jeu*, vadinasi, ir pati žaidimo sąvoka senovės Romoje ir šiaurinėje Prancūzijoje skiriasi. Jeigu norime tam tikrą veiklą vadinti žaidimu, ji turi būti interpretuojama pagal tos visuomenės atstovų įsivaizdavimą, kas yra žaidimas. Istorikai, ypač Antikos specialistai, susiduria su problema, nes išlikusiuose šaltiniuose apie žaidimus kalbama mažai, todėl Klėjos tarnui tenka pačiam išsiaiškinti, kaip senovės graikai arba romėnai suprato sąvoką *žaidimas*. Čia reikėtų išskirti sąvoką *agon*, kuri senovės graikų kalba reiškia įvairaus pobūdžio varžybas, rengiamas dievų garbei, pavyzdžiui, puikiai žinomos Olimpinės žaidynės arba teatro pjesių varžytuvės

per Dionisijų šventę. Bet šįsyk kalbama apie žaidimus, vykusius neoficialioje aplinkoje, neįtrauktus į minėtą registrą.

Antikos laikais žaidimai buvo suprantami kaip civilizacijos dalis. Anot vienos iš versijų,⁷ juos išrado Palamedas, Trojos karo didvyris, tapęs civilizacijos puoselėtoju, nes kartu su žaidimais, pasak filosofo Gorgijo (V a. pr. Kr.), išrado skaičius, raštą, svorio ir ilgio matavimo vienetus, monetas, net karinę taktiką.⁸ Kadangi žaidimai vadinami greta civilizacijai svarbių išradimų, vadinasi, jų reikšmė Antikos laikais buvusi tikrai didelė. Beje, Platonas teigė, kad žaidimus, kartu su raštu, skaičiais ir astronomija išradęs egiptiečių dievas Totas.⁹ Taigi jų prigimtis dieviška, nekeista, kad dievai, pavyzdžiui, meilės dievas Erotas ar deivė Afroditė žaidė kauliukais kaip ir žmonės.

Antikos mene, kuris laikomas vienu iš pagrindinių šaltinių, tyrinėjant šį laikotarpį, esama scenų su įvairiais žaidimais. Figūrėlės iš terakotos dažnai vaizduoja jaunas merginas ir vaikus, žaidžiančius kauliukais – astragalais¹⁰ arba kamuoliais. Antikinių vazų dekoruose jaunuoliai žaidžia su lanku ar vilkeliu, o vyrai – kariai sėdi prie žaidimų stalo. Romos imperijoje antkapius dažnai puošdavo žaidimų scenos, kurios, matyt, reiškė, kad mirusysis mėgo žaisti, o epitafijose įrašyta: „*Valgyk, gerk, žaisk*“ – trys būdai, anot senovės romėnų, kaip mėgautis gyvenimu.

Jau Antikos laikais įžvelgta azartinių žaidimų grėsmė, jie buvo siejami su apgavystėmis, laikomi konfliktų priežastimi. Todėl romėnai žaisti kauliukais draudė, leisdavo tą daryti tik per Saturnalių šventę, tačiau šio draudimo ne daug kas paisė. Ne tik Augustas, bet ir kiti romėnų imperatoriai, pavyzdžiui, Neronas ar Domicijonas mėgo žaisti iš pinigų. Imperatorius Kloadas parašė net veikalą apie žaidimus su kauliukais (*alea*), iki mūsų dienų, deja, neišlikusį. Be to, įsakė pagaminti specialų stalą, kad galėtų žaisti keliaudamas. Įsitvirtinus krikščionybei, azartinių žaidimų draudimas tapo griežtesnis ir būdavo primygtinai primenamas, tačiau būtent Viduramžiais eruditai pavertė žaidimus didaktikos įrankiu. Vieną iš tokių – *Ludus regularis seu clericalis* – kanonišką arba klerikalinį žaidimą X a.

Prancūzijoje išrado Kambrė vyskupas, siekdamas su pažindinti žmones su krikščioniškomis vertybėmis. Viduramžiais pedagogai, mokydami lotynų kalbos ar matematikos, pasitelkdavo į pagalbą šachmatus ir stalo žaidimą, kuris vadinosi *bakgamonas*.

Viduramžių kaip ir Antikos valdovai irgi domėjosi žaidimais – 1284 m. Kastilijos karalius Alfonsas X iškart po to, kai paskelbė azartinius žaidimus reglamentuojantį įstatymą, parašė veikalą „Žaidimų knyga“. Pateikė žaidimus kaip pasaulio atvaizdą, keldamas egzistencinius klausimus, pavyzdžiui, ar Apvaizda visagalė, o gal pats žmogus yra savo likimo kalvis? Karaliaus erudito tikslas buvo parodyti, kad žaidimai gali suvienyti net priešus. Užuot kovęsi mūšio lauke, verčiau susiremtų prie žaidimų lentos, kur visi žaidėjai lygūs, nepaisant jų tautybės, religijos, socialinės kilmės... François Rabelais knygoje „Gargantua“ (1533–1535), rašydamas apie jaunojo milžino auklėjimą, pamini žaidimus, kurių tas išbandęs net 215. Dalį jų Pieteris Brueghelis Vyresnysis pavaizdavo paveiksle „Vaikų žaidimai“ (1560), kur du šimtai vaikų – 78 mergaitės ir 122 berniukai – žaidžia 91 skirtingą žaidimą. Renesanso laikais meno kūrinių, vaizduojančių vaikų žaidimus, buvo nedaug, todėl šis paveikslas laikomas itin originaliu, kartais interpretuojamas net kaip bandymas parodyti, esą pasaulis tėra vaikų žaidimas.

XVIII a. kartais vadinamas žaidimų amžiumi, nes jie tapo pagrindiniu aristokratų ir buržuazijos atstovų, tiek vyrų, tiek moterų, užsiėmimu. Išpopuliarėjo žaidimų salonai, virtę ir slaptų susitikimų vieta. Po visą Europą plito loterijos, XVI a. atsiradusios Italijoje. Valstybė, ilgą laiką griežtai draudusi azartinius žaidimus, pradėjo rengti loterijas, kurių tikslas – papildyti biudžetą, paremti įvairias institucijas, pavyzdžiui, ligonines ar bažnyčių statybas.

XIX a. suklestėjo prekyba žaidimais. Pramonės perversmas lėmė, kad stalo žaidimų gamyba tapo lengvesnė ir pigesnė, todėl vis daugiau žmonių galėjo leisti sau malonumą žaisti. Atsirado žaidimai „dėžutėse“ – supakuota žaidimo lentelė, kortelės, figūrėlės ir taisyklės. Žaidimai būdavo suaktualinami, tarnavo net propagandos tikslais. Vienos populiariausių temų – ekspedi-

cijos, atradimai, karai („Karas Kinijoje 1900 m.“ arba „Rusų-japonų karas 1905 m.“). Pasauliniai karai pristabdė žaidimų industriją, todėl po Antrojo pasaulinio karo prireikė laiko jai atsigauti.

Šiandien populiarius kompiuteriniai žaidimai vertinami kontroversiškai – kaip nauja, bet kartais pavojinga laisvalaikio praleidimo forma, pasiglemžianti visą žaidėjų laiką ir dėmesį. Žaidimai jau nėra vien elito pramoga, žaisti gali visi, kas nori. Seniai ne naujiena kavinės, kuriose galima žaisti stalo žaidimus, muziejai, kuriuose, apžiūrint parodą, siūloma ir pažaisti. Vyksta pasaulio čempionatai, kuriuose varžosi geriausios kompiuterinių žaidimų komandos, o žaidėjai, tikri savo srities profesionalai, uždirba nemenkus pinigus. Loterija, viena iš žaidimo formų, tapo natūralia kasdieninio gyvenimo dalimi. Prancūzų ekonomistas Alainas Cotta parašė knygą „Žaidimo visuomenė“ (1980), kurioje aiškiai išreiškė didėjančią žaidimų svarbą ekonomikai ir socialiniam gyvenimui. Tai aktualu ir šiandien, nes internetiniai žaidimai, loterija, sportas, lažybos krauna didžiulius pelnus. Pavyzdžiui, Lietuvoje per pirmąjį 2019-ųjų pusmetį lošimų organizatoriai gavo 52 026 milijonus eurų pajamų, loterijas organizuojančios bendrovės uždirbo 23 474 milijonus.¹¹ Reigis, sekame senovės Romos imperatorių pėdomis... ■

¹ Roberte Hamayon. *Why We Play: an Anthropological Study*. Chicago. 2016.

² Herodotas. *Istorija I*, p. 63.

³ Homeras. *Odisėja I*, p. 106–114.

⁴ Véronique Dasen. Ulrich Schädler. Le jeu, révélateur des sociétés. *Histoire. Textes et Documents pour la Classe* 1119. 2018, p. 28–33.

⁵ Johan Huizinga. *Homo ludens*: mėginimas apibrėžti žaidiminį kultūros elementą. *Gelmės*. 2018, p. 358.

⁶ Gilles Brougère. L'enfant et la culture ludique. *Spirale*. 24.4. 2002, p. 25–38.

⁷ Sofoklis. Palamedas, fragmentai 479.

⁸ Gorgijas. *Fragmentai B* 11a 30.

⁹ Platonas. *Faidras* 274 c–d.

¹⁰ Astragalas, keturių pusių kauliukas, gaminamas iš avies, ožkos ar kiaulės čiurnos kaulo.

¹¹ <https://www.vz.lt/prekyba/2019/08/30/azartiniu-losimu-istaigu-pajamos-augo-13-loteriju-organizatoriu--24>

Ruslanas BARANAUSKAS

AR LIETUVOS MOKSLAS – TIK AKADEMINĖS BENDRUOMENĖS REIKALAS?

Vilniaus universitetas

Austėjos Raudonytės nuotr.

Menas, kultūra, švietimas yra kiekvienos valstybės pasididžiavimas, nacionalinė vertybė. Vyriausybės pareiga – finansuoti perspektyvius projektus, plėtoti koncepcijas, įsiklausyti į mokslininkų pageidavimus, kad būtų ugdoma darni, išprususi visuomenė. Tai garbės ir prestižo reikalas.

Juk pasiūlą ir paklausą apibrėžia, pridėtinę vertę sukuria būtent intelektualinis potencialas, kompetencija, kvalifikacija. Žinoma, tai subjektyvi mano nuomonė, bet gal ši išvalga paskatins skaitytojus rimčiau apie tai padiskutuoti.

Pagal ES programas numatomi biudžeto asignavimų prioritetai – mokyklų, bibliotekų, universitetų išlaikymas ir pan. Tačiau svarbiausia suvokti, kas konkrečiai vyksta mūsų šalyje, kokias problemas reikėtų nedelsiant spręsti, sėdant prie derybų stalo. Viešojoje erdvėje pateikiama tokio pobūdžio informacija dažnai būna selektyvi, ne visada patikrinta.

O kokios patirties galėtume pasisemti iš kaimynų? Ko jie galėtų pasimokyti iš mūsų? Ką apie mus galvoja Lenkijos, Čekijos, Austrijos studentai, profesoriai? Kaip vykdomos mainų programos, ar yra poreikis kartu rašyti monografijas, studijas, rengti simpoziumus, konferencijas? Tokios informacijos žiniasklaidoje su žiburiu nerasime, jai atrodo vertingesnės, nes populiareesnės, kriminalų suvestinės, skandalai, korupcinių ryšių narpliojimas, nors jie taip ir lieka neišnarplioti... Laidos apie profesinį parengimą, varganus lektorių atlyginimus nepakels televizijos reitingų, be to, joms sukurti reikia, kad prodiuseriai, scenaristai rimtai gilintųsi į problemas, užuot čiuožę paviršiumi...

Gaisro Alytuje, padangų perdirbimo gamykloje, gesinimas pareikalavo didžiulio pasiaukojimo, nes tarp valdžios grandžių, kaip išaiškėjo, nėra „ryšio“, o aukštosios mokyklos nerengia nei gaisrininkų, nei civilinės saugos specialistų. Ir ne vien jų – jau mirstančiomis profesijomis tapo agronomija, geologija, geodezija. Per 30 nepriklausomybės metų nesugebėjome pagaminti nei lietuviško kompiuterio, nei sklandytuvo, nei orlaivio...

Dabar kaip grybai po lietaus dygsta vadybininkai, administratoriai, referentai, teisininkai... Tačiau ar nesidubliuoja aukštosiose mokyklose siūlomos tos pačios studijų programos? Ar tikrai humanitarus turėtų rengti 4–5 universitetai? Gal reikėtų diferencijuoti specializacijas, žinant, kad profesijos nėra vienaplanės, antai istoriko specialybė apima itin

platų žinių, įgūdžių spektrą (žinau tai, nes esu istorijos mokslų bakalauras).

Jeigu toliau nyks Filologijos fakultetai, pagal regimą dabartinę tendenciją, niekada neatsiversime senųjų kronikų, bylinų, vikingų sagų, kad sužinotume ir interpretuotume, kas ten parašyta.

O argi VGTU nerastų šlaitų sutvirtinimo specialistų, nuošliaužų tyrėjų? Juk milijonai ištaškyti, su kaimynų pagalba gelbstint virstantį Gedimino kalną...

Negi Lietuvos teatro ir muzikos akademija rengs režisierius ir aktorius vien serialams su dirbtinių jausmų audromis, muštynių scenomis, bet nebus kam sukurti filmų apie kunigaikštį Aleksandrą, apie istorinį Sapiegų, Goštautų vaidmenį? Elgiamės taip, tarytum ketintume Liaudies buities muziejų paversti ugnies ir fejerverkų oaze, dėl stulbinančio akimirkos reginio sudegindami unikaliausius eksponatus.

Dar vienas pavyzdys – bankrotą paskelbęs Jurbarkas neįstengia išlaikyti XIX a. Belvederio dvaro, nes jam neranda... pritaikymo.

Viskas „maskultūrėja“. Belieka laukti, kada bus duotas leidimas Vilniaus katedroje surengti, pavyzdžiui, smiginio varžybas...

Ar bereikia priminti, iki kokio absurdo nusirito švietimo, kultūros reformos?

LGRTC metė iššūkį Bažnyčiai, menui, kinui. Jo vadovė Teresė Birutė Burauskaitė pripažino, kieno nurodymu buvo apdergti iškilūs kultūros veikėjai. Liustracijos komisija juos reabilitavo, tačiau viešumoje tai nesukėlė jokio rezonanso...

Sakoma, „*vienas lauکه ne karys*.“ Tačiau kam nors, bent pavieniams asmenims, turėtų rūpėti mūsų dienos rebusai ir kazusai, jeigu valdžia nerodo iniciatyvos iškuopti Augijo arklides...

2020-ieji – simbolinė data, 2120-ųjų sulauks jau mūsų provaikaičiai. Kas žino, jeigu ir toliau tvyros susiskaldymo, pasyvumo, maskultūrėjimo nuotaiškos, ar nepasinaudos mūsų silpnumu tie, kuriems labai knieti, kad Europos žemėlapyje Lietuvos nebeliktų... ■

Rasa MURAUSKAITĖ

ŠIUOLAIKINĖS MUZIKOS BANGA, REZONANSAS, GRIMASOS

Lietuvos muzikinei kultūrai 2019-ieji buvo išskirtiniai metai, puikūs tarptautiškumo ir pergalių atžvilgiu. Gerų poslinkių čia, „vietinėje aikštelėje“, kaip rodo kultūrininkų, mokytojų ar universitetų profesūros bei studentų streikai, gerokai trūksta ir, deja, turbūt dar ilgai truks. Vis dėlto didžiulė kūrėjų ir atlikėjų sėkmė įkvepia. Tiek visus aukščiausius tarptautinius operos meno apdovanojimus nuskynusi Asmik Grigorian, tiek Vaivos Grainytės, Rugilės Barzdžiukaitės ir Linos Lapelytės rankose „suriaumojęs“ *Auksinis liūtas* – beprecedenčiai atvejai, kurie Lietuvos vardą tarptautiniuose profesionalio meno kontekstuose įrėžė giliai ir, tikėkimės, ilgam.

Nenuostabu, kad apie šias menininkes, apskritai apie pastaraisiais metais vis labiau pastebimą moterų lyderystę, reprezentuojant lietuvių kultūrą pasaulyje, kalbėta labai daug. Vis dėlto norėčiau pažvelgti iš kito kampo – aptarsiu šių sėkmių rezonansą, jaučiamą šiuolaikinės operos ir apskritai šiuolaikinės muzikos srityse. Galbūt jis lems rimtesnius poslinkius klaidžiuose visuomenės ir kūrybos, kurią vadiname „šiuolaikine“, santykių labirintuose. Gal jau esame pasirengę šiuolaikinio meno, ypač šiuolaikinės muzikos, nebelaikyti kažkuo, kas aprioriškai svetima ir nesuprantama?

„Nes šiuolaikinė muzika – jėga“, – taip pavadinau spalio mėnesį pasirodžiusį interviu su *Synaesthesia* vadovais, dirigentu Karoliu Variakoju ir pianiste Marta Finkelšte. Bene ryškiausias Lietuvoje šiuolaikinės muzikos ansamblis, pernai gavęs solidų Vilniaus miesto kolektyvo vardą, – dar viena iš tų patrauklių jėgų, kurios skatina į šiuolaikinę muziką atsisgręžti net ir labiausiai jos prisibijančius ar atkakliausiai abejingus. Konceptualios, įvairialypės ansamblio programos atmeta populistinį kelią,

čia kalbama ne apie „lengviau suprantamą“, „publikai prieinamą“ muziką, kokią rinktis neretai svarsto menininkai, ypač siūlo vadybininkai, ieškodami būdų plėsti auditoriją. Priešingai – skatinama patirti ir suprasti, kokia įdomi, vertinga toji muzika, kuria nuoširdžiai žavisi patys ansamblio nariai. Svarbiausia, kad jaunatviškas kolektyvas visa tai daro, atsisakydamas elitarizmo – pasipūtėliškos pozos, kuri, mano nuomone, dar gana būdinga profesionalio meno bendruomenėms. Šiuolaikinei muzikai tikrai nereikia „išrinktųjų“. Minėtame interviu Karolio pasakyta frazė „*Norisi, kad šiuolaikinė muzika būtų „vartojamas dalykas“*“ daugeliui aukštojo meno „žinovų“ skambėtų kaip didžiausias įžeidimas, nors iš tikrųjų tai ir yra tas tikrasis bekompromisis požiūris. Kokybė nėra aukojama, ji aktualizuojama. Apie ją nekalbama gąsdinamu tonu, (ne)tyčia priverčiant tuos, kurie mažiau šią muziką išmano, pasijusti nejaukiai.

Dar viename interviu praėjusiais metais kalbėjausi su lietuviškas šaknis turinčiu britų violončelininku Antonu Lukoszevieze, kuris bene 15 metų atlieka šiuolaikinę lietuvių muziką, įvairiausių kartų kompozitorių – nuo Rekašiaus iki Aglinsko – kūrinius su savo ansambliu *Apartment House* pristato daugybėje pasaulio šalių. Be kita ko, prisiminėme ir Jurgį Mačiūną, Joną Meką. Šių svarstymų kontekste ypač taikli pasirodė viena brito įžvalga apie lietuviams būdingas karštligiškas „žvaigždžių“ paieškas: „*Joną Meką matote tik kaip įžymybę. Ar žmonės dalijasi, ar dažnai žiūri jo filmus? Ar skaito jo knygas? Jis tiesiog „žvaigždė“ [...] Galbūt tas „žvaigždžiškumas“ suteikia šaliai tam tikrą tapatybę*“, – svarstė Antonas. Šią mintį, manyčiau, puikiai patvirtina ir dabartinė šiuolaikinės operos „banga“.

Ar galite įsivaizduoti situaciją, kad bilietų į šiuolaikinę operą (ne į vieną, o net į du rodymus) neliktų vos per porą dienų ar net kelias valandas? Kad ji patektų į „perkamiausių renginių“ sąrašus šalia „areninių“, tarkime, Marijono Mikutavičiaus koncertų? Tokia situacija – ne vizija, ne sapnas, o realybė, ištikusi operos „Geros dienos!“ artimiausius rodymus Lietuvoje. Norinčiųjų pamatyti šį pirmąjį meninį garsiųjų „Saulės ir jūros. Marinos“ kūrėjų algoritmą pilasi kaip iš gausybės rago, panašu, kad ši tendencija kurį laiką išsilaikys. Tiesa, į šį jau ne vienerius metus Lietuvoje ir pasaulyje rodomą kūrinių sukviesti publiką niekada nebuvo didelė problema, tačiau toks reaktyvinis bilietų pirkimo greitis stebina net visko mačiusius *kultūrininkus*. Aišku, tokia situacija susiklostė ne be nuomonės formuotojų, vadinamųjų *influencerių*. Štai ką reiškia iš nišinės spaudos paribių patekti tiesiai į plačiosios žiniasklaidos titulines antraštes. Šitas šuolis džiugina, bet kartu verčia svarstyti, ko iš tikrųjų reikia, kad šiuolaikinis menas taptų įdomus, populiarus, t. y. aktualus plačiajai visuomenei? Situacija atsakymą siūlo pati – tarptautinės šlovės.

„Saulės ir jūros“ premjera įvyko 2017 m. „Sirenų“ festivalio programoje, Nacionalinėje dailės galerijoje. Iki šiol, jei neklystu, tai buvo vienintelė galimybė Lietuvoje gyvai pamatyti šį, rodos, tokį visiems jau puikiai pažįstamą, visų aptartą ir pamiltą kūrinių. Pirmasis kūrėjų darbas – opera „Geros dienos!“ – jau buvo ne tik laimėjęs vieną prestižiškiausių tarptautinio muzikinio teatro konkursų *Music Theatre NOW*, apkeliavęs pusę pasaulio, bet ir išlaipsintas žymių kritikų tokiuose leidiniuose kaip *The New York Times*, *The Wall Street Journal* ar *The New Yorker*. Vis dėlto pas mus tai buvo atspindėta minimaliai, atsiprašau, jeigu netyčia ką nors praleidau, šiaip ar taip, po „Saulės ir jūros“ premjeros nepasirodė nė viena recenzija. Net jeigu kokia ir buvo, akivaizdu, kad ažiotažas tuokart nekilo. Nebuvo pastebėtas ir operos rodymas Drezdene. Tik vėliau opera kiek netikėtai prisiminta per *Auksinių scenos kryžių* ceremoniją – jos kūrėjoms „įvertas“ Boriso Dauguviečio auskaras. Paskui tarsi netikėtumą priėmėme žinią, kad būtent „Saulė ir jūra“ atstovaus Lietuvai Venecijos bienalėje.

Apie finansavimo problemas, apie patį kūrinių kalbėta daug, tačiau tikrasis lūžis įvyko, kai atskriejo žinia, kad pelnytas *Auksinis liūtas*. Šiuolaikinė opera staiga tapo svarbiausia dienos, savaitės, net visų metų aktualija, apie kurią nesiliaujama kalbėti lig šiol. Lėtokai pilnėjusi sutelktinio finansavimo platforma iškart įsibėgėjo, pinigų galinėse kišenėse sukrupstė ir valdžia, o didžiausiais šiuolaikinio meno žinovais ir propaguotojais tapo *Facebook* ir *Instagram* „influenceriai“, pamokomu tonu raginantys savo sekėjus palaikyti tris menininkes ir aukštąją kultūrą.

Viena vertus, žavu, kad šiuolaikinis menas, šiuolaikinė muzika veržiasi iš abejingumo šešėlių. Antra vertus, apmaudu, kad saldainio popierėlis vis dar svarbesnis už skanėstą jo viduje. Negausime kasmet nei *auksinių liūtų*, nei skambių *The Guardian* antraščių. Mūsų operos solistai turbūt nebus kasmet pripažįstami geriausiais pasaulyje, kad ir kiek daug ryškių talentų turėtų tokia maža šalis. Fenomenalios sėkmės, kokia jau kelerius metus lydi dirigentę Mirgą Gražinytę-Tylą, turbūt irgi negreitai (o gal?) sulauksime. Tačiau gaila, kad mūsų visuomenei kultūra vis dar yra tik pramoga arba galimybė susitapatinti ir pasididžiuoti, užuot bandžius įsigilinti, perprasti, praplėsti akiratį.

Na, tarkime, opera „Saulė ir jūra“ Venecijos bienalės vertintojų sąrašė netyčia būtų likusi antra ir nebūtų gavusi *Auksinio liūto*. Ar dėl to kūrinys taptų prastesnis? Ar Asmik Grigorian Salomėjos įtaiga sumažėtų, o jos pačios talentas nublanktų, jei prestižiniuose leidiniuose būtų mažiau skambių antraščių? Visi šie klausimai rodo, kad knygos viršelis kol kas rūpi labiau negu ilgas ir ne visada lengvas tos knygos skaitymas. Būtent todėl dažnai pro akis praspūsta daugybė įdomių, vertingų, talentingų kūrinių, atlikėjų, programų ir galimybių ištis patirti kažką įstabaus, naujo.

Kad ir kaip būtų, metai buvo geri. Viliuosi, ši galinga profesionaliojo meno, šiuolaikinės operos banga taps impulsu, o ne sukels priepuolį, verčiantį geisti kuo daugiau pergalių, pagyrimų, blizgesio. Nemėgstu didaktiško tono, bet linkėčiau atsigręžti į turinį – žavėkimės juo, atraskime *saules ir jūras* ne tik užsienio, bet ir vietiniame, lietuviškame šiuolaikinės muzikos kurorte. ■

SKAMBANTI TAPYBA

Neatsiejama Lietuvos klasikinės muzikos peizažo dalis yra Lietuvos nacionalinės filharmonijos kamerinės muzikos ansamblis *Musica humana*. Ypač reikšmingas jo įnašas į senosios muzikos autentiško interpretavimo tradiciją. Ansamblį įkūrė ir kelis dešimtmečius jam vadovavo fleitininkas, dirigentas, profesorius Algirdas Vizgirda, nuo 2018 m. gruodžio jį pakeitė obojininkas prof. Robertas Beinaris.

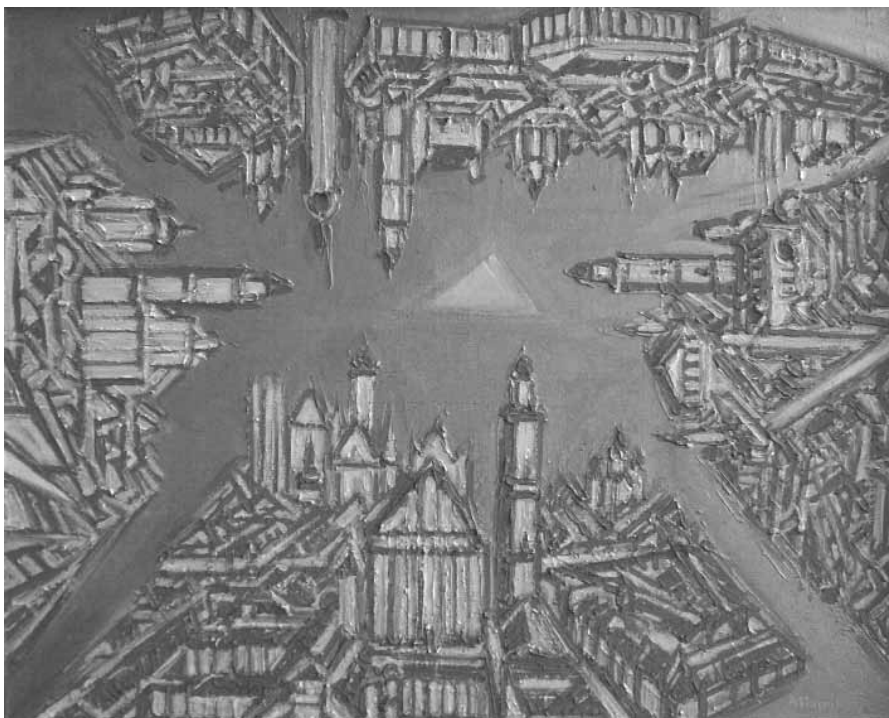
Pirmieji ansamblio atlikėjai – obojininkas Juozas Rimas, violončelininkas Jurgis Banevičius, klavesinininkas Julius Andrejevas ir fleitininkas Algirdas Vizgirda, – vos susibūrę 1974 m., pradėjo gilintis į Lietuvoje tuo metu nežinotą baroko muzikos atlikimo specifiką, puoselėjo gyvybingą, vidinės ekspresijos kupiną atlikimo manierą. *„Baroko muzikos tuo metu beveik „nebuvo“, niekas nemokė, kaip ją reikėtų atlikti. Be abejo, muzikantai grojo Bachą, bet nežinojo, kaip iš tikrųjų tas darytina“*, – prisimena Vizgirda. Europoje tuo metu kaip tik vyko baroko muzikos atgimimas. Norėdamas daugiau sužinoti apie jos interpretavimo tendencijas, Vizgirda 1976–1977 m. stažavosi Paryžiaus konservatorijoje. Studijos pas pasaulinio garso fleitos meistrus Alainą Marioną ir Christianą Lardé padėjo rasti raiškia, ekspresyvią grojimo manierą ir tapo reikšmingu pagrindu ansamblui, ieškančiam, kaip atkurti autentišką senosios muzikos skambesį. *„Dirbdamas su Musica humana, stengiuosi išbaigti kiekvieną frazę, man visos natos yra svarbios. Manychiau, muzi-*

kos atlikimui būtini trys pagrindiniai dalykai: intuityja, jausmas ir vaizduotė, be jų muzikos nebūtų“, – sako Vizgirda. Kritikų teigimu, šis ansamblis išsiskiria subtiliu ir išraiškingu muzikavimu, reta darna, tobula atlikimo technika.

Musica humana surengė daugiau kaip 2000 koncertų. Programos konceptualios, repertuarą sudaro monumentalūs teminiai ciklai – „Senoji Europos instrumentinė ir vokalinė muzika“, „Baroko kelias“, „Prancūzijos muzikos menas nuo Renesanso iki dabarties“, „Venecijos genijus Antonio Vivaldi“, „J. S. Bachas ir Lietuvos muzika“, „J. S. Bachas ir XX amžiaus muzika“, ciklas W. A. Mozarto 250-osioms metinėms ir kt. *Musica humana juvenus* skirta lavinti studentų iš Lietuvos muzikos ir teatro akademijos įgūdžius. Nuo 1999 m. ansamblis kiekvieną vasarą rengia tarptautinį kamerinės muzikos festivalį „Kuršių nerija“, nuo 2007 m. rengiami ir tarptautiniai Bacho muzikos festivaliai.

Kolektyvo repertuare esama klasicizmo, romantizmo ir šiuolaikinės muzikos kūrinių – tai reikalauja skirtingos atlikimo manieros, technikos. Ansamblis pristatė nemažai Osvaldo Balakausko, Broniaus Kutavičiaus, Algirdo Martinaičio, Vytauto Barkausko, Vaidos Striaupaitės-Beinarienės kūrinių.

Čia prisiminsime vieną iš originaliausių projektų – ansamblio meno vadovas ir dirigentas Algirdas Vizgirda inicijavo koncertų ciklą „Dailės ir muzikos kūrėjų vizijos“, kuriam pradėti 2010 m., o 2019 m. užbaigti

Aloyzas STASIULEVIČIUS. Krištolinė erdvė II. 2013. Drobė, akrilas; 80 x 100

pasitelkė Aloyzo Stasiulevičiaus tapybą.

Apie Stasiulevičiaus paveikslų muzikalumą poetas Marcelijus Martinaitis dar 1989 m. rašė: „*Daugelis jo darbų ciklų sukuria fugos ar didesnės muzikinės formos įspūdį. Dažnai grįžtama prie tų pačių motyvų, juos kartojant įvairiose spalvinėse, ritminėse situacijose. Aloyzo Stasiulevičiaus paveikslai, kaip ir muzika, išreiškia amžinybę ir liūdesį laiko tėkmėje.*“

Pirmasis tęstinio ciklo „Dailės ir muzikos kūrėjų vizijos“ koncertas įvyko 2010 m. lapkričio 14 d. Jį inspiravo Stasiulevičiaus ciklas „Kristaus kančios istorija“, tapytas maždaug 20 metų. Taikomosios dailės muziejuje vykusiame koncerte skambėjo monumentalus Josepho Haydno kūrinys „Septyni paskutiniai mūsų Išganytojo žodžiai ant kryžiaus“, Bacho, Händelio, Vivaldi'o, Corelli'o, Mozarto sakralinė muzika, atliekama ansamblio *Musica humana* ir solistų – Raminatos Vaicekauskaitės, Igno Misiūros, Roberto Beinario. Videoprojekcijoje buvo eksponuojami Stasiulevičiaus paveikslai.

Tęsiant programą „Dailės ir muzikos kūrėjų vizijos“, surengti šeši koncertai su dailininkų Vytauto Kasiulio, Viktoro Vizgirdos, Antano Gudaičio, Antano Samuolio, Vytauto Kazimiero Jonyno, Alberto Krajinsko, Jūratės Bučmytės, Valerijos ir Rimanto Dichavičių kūrinių videoprojekcijomis. Meno vadovas Vizgirda subtiliai apmąstė muzikos ir dailės kūrinių dermę. Todėl šalia Paryžiuje gyvenusio Kasiulio ar čia studijavusių arsininkų dailės kūrinių neatsitiktinai skambėjo prancūzų XX a. kamerinė muzika.

Praėjus kone dešimčiai metų nuo tada, kai atliktas pirmasis ambicingo projekto koncertas, 2019 m. spalio 13 d., minint *Musica humana* kūrybinės veiklos

45-metį, *ansamblis* vėl grojo *tapybos kūrinių apsuptyje*.

Apie „*Vizijų*“ Taikomosios dailės ir dizaino muziejuje įspūdžius kalbėjau su muziejininku Romualdu Budriu.

Aušra Poškutė. *Menų sintezės idėjos gyvos nuo seniausių – Egipto, Antikos – laikų. Ką jos reiškia, ar vis dar yra aktualios?*

Romualdas Budrys. Kalbant apie artimesnius laikus, XIX a. prancūzų simbolistai domėjosi menų sintezės idėja, mėgino plėsti muzikines kalbos galimybes (Paulis Verlaine'as), Rusijoje – Jurgis Baltrušaitis. Tačiau Lietuvoje tai retesnis dalykas. Pas mus dailės kūriniai dažniausiai atsietai eksponuojami koncertų salėse, holuose, muzikos programai skambant tarsi sau. O čia bandyta abu fenomenus susieti, muzikos kūrinius ir Stasiulevičiaus paveikslų ciklą vienija bendra nuotaika, vidinis turinys. Labai taikli dermė. Daug kartų esu klausęs ansamblio *Musica humana* koncertų Taikomosios dailės muziejuje. Šįkart buvau

nustebintas ir nudžiugintas, kad dailė ir muzika papildė, harmonizavo viena kitą. Publika tą turbūt irgi juto. Aš asmeniškai pajutau.

Stasiulevičiaus tapybą menotyrininkai vadina „muzikalija“, turėdami omeny jo paveikslų erdviškumą, ritmo pojūtį, spalvų dermes, harmoningas kompozicijas. Kokias jo kūrybos sąsajas su muzika išvelgiate Jūs?

Dailės kūriniai būna daugiau ar mažiau muzikalūs, bet Stasiulevičiaus visa kūryba yra muzikali. Galbūt dėl to, kad Aloyzas augo muzikaloje aplinkoje, supamas bažnyčių architektūros, vadinamos „erdvine muzika“. Jo tėvas buvo vargonininkas. Žiūrėdami į Stasiulevičiaus paveikslus, tarsi savaime pradedame juos ne tik matyti, bet ir „girdėti“. Tą lemia ryškūs muzikiniai bruožai – ritmas, kartojimas, kompozicija, bendra nuotaika.

Žinoma, muzikalumas dailėje – tai ne vien ritmas, kompozicinis išdėstymas, bet ir pats nutapymas. Vieni tapo kampuotai, kaip mano bičiulis Vincas Kisarauskas, o Aloyzo tapyba kitokia – visa jo atlikimo maniera yra grakšti, muzikali, kūriniai skamba tarsi platinė muzika. Šiame koncerte muzika ir dailė subtiliai rezonavo, praturtindamos, papildydamos viena kitą. Man padarė didžiulį įspūdį tas menų sintezės vakaras. Tai kongenialūs menininkai, suradę bendrą vardiklį.

Musica humana koncerto, kuriame Vizgirdos sumanymu ir parinkimu buvo eksponuojami Stasiulevičiaus paveikslai, klausėsi ir filosofas Krescencijus Stoškus. Pasiteiravau, kokie jo įspūdžiai.

Aušra Poškutė. *Ar galima sakyti, kad dviejų menų – muzikos ir dailės – susiejimas šiame renginyje sukūrė kokį nors naują turinį, prasmę ar sustiprino kiekvieno iš jų poveikį?*

Krescencijus Stoškus. Aš išklausiau muziką, o paskui apžvelgiau parodą. Manau, tai du solidūs, prakilnūs, taurūs, bet vienas nuo kito visiškai nepriklausomi tos pavakarės įvykiai. Žinoma, jie derėjo tarpusavyje kaip pavyzdinio profesionalumo ir virtuoziškumo reiškiniai, oriai atsiribojantys nuo šiuolaikinių akustinių ir vizualinių triukų gausos. Tuo

jie papildė vienas kitą, muziejaus erdvę pavertė savotiška meno šventykla. Tačiau tai jokių būdu nėra ir negali būti laikoma menų sinteze. Meno kūriniai patys savaime tarpusavyje nebendraudžia. Jie gali sąveikauti tik tuo atveju, jeigu yra įtraukiami į vientisą stebėjimo (jutimo, jautimo) ir suvokimo procesą. Kito kelio čia tiesiog nėra. Juk muzika yra laikinė, o tapyba erdvinė. Kad atsirastų jų sąveika, mažiausiai privalu, kad abu šie įvykiai būtų sujungti į vieną procesą, pritaikytą dviem jutimo organams. Kitaip sakant, tie kūriniai turėtų būti matomi ir girdimi vienu metu. Lengviausia tai padaryti, kai skambant muzikai, paveikslus, jų fragmentus matome ekrane, eksponuojamus vieną po kito ar kaip nors kitaip derinamus su muzikiniu procesu.

Kaip apibūdintumėte Stasiulevičiaus paveikslų muzikalumą, minimą tekstuose apie šį dailininką?

Žinau, kad maestro Stasiulevičius yra muzikalus, labai mėgsta muziką, klausosi jos net ir tapydamas. Todėl visai galimas daiktas, kad daugelis tapybinių formų jam asocijuojasi ne tik su muzika apskritai, bet ir su konkrečiais muzikos kūrinių. Šiuo atžvilgiu net būtų galima sakyti, kad jo sąmonėje vyksta tai, kas išoriniame gyvenime vadinama sinteze. Bet, jeigu kalbame apie pasaulį, kuris egzistuoja už dailininko dirbtuvės durų, man susidaro įspūdis, kad čia turime reikalą su dviem gana autonomiškais jausmais – meile muzikai ir meile tapybai. Žinoma, jeigu menotyrininkai jo kūrybą vadina muzikalija, harmoninga, turbūt jie tą muzikalumą išvelgia. Aš tokio gebėjimo, matyt, neturiu. Bent jau man atrodo, kad Stasiulevičiaus muzikalumas nėra nei graikiškas (apoloniškas, pitagoriškas), nei lietuviškas (čiurlioniškas ar traukiškas). Labiau krinta į akis, kad pastarųjų metų jo kūryba skleidžia stiprų nerimą. Kartais net įniršį. Ji nepaprastai veržli, ekspresyvi, dramatiška, net tragiška. Spalvos tiesiog rėkte rėkia. Ypač plytinės. Tik mėlyna ramesnė, mąslesnė. Bet ir ji šaukiasi dangaus. O dramtizmas šiurpina net ir tada, kai koloritas šviesus, baltas. Tas unikalus baltumas dar ir sakralizuoja, sukilnina dramtizmą. Linijos lūžinėja aštriai

duriančiais kampais, monumentalios klostės veržiasi į viršų. Čia net galėčiau sakyti, kad jis eina beveik su bethovenišku muzikos skambesiu. Tačiau tada reikėtų pridurti, kad jis eina ir su šekspyrišku teatru, ir su Vinco Mykolaičio-Putino vėlyvąja poezija.

Aloyzas Stasiulevičius. Tapydamas visada klausau si klasikinės muzikos, esu nuolatinis koncertų lankytojas. Muzika man yra nepaprastai svarbi.

Klausydamasis muzikos, matau erdvę, garsai užlieja ją ritmine melodija, sklindančia vertikaliomis, horizontaliomis linijomis, įstrižainėmis. Horizontali linija – tai ramybė, susitaikymas, įstrižainė – nerimas. Įstrižaines savo mene labai vertino Liudas Truikys. Vertikalė – tai polėkis, siekis, kelias aukštyn. Saulius Sondeckis sakydavo, kad Mozartas – arti Dievo, o Bachas pats yra kalbantis dievas. Jo pasijos, kantatos – dangaus muzika. Bachui tarsi pats Dievas diktavo nemarias melodijas, nežemiška jo muzika priartina prie Dievo ir mus. Manau, muzikantai, grojantys, giedantys Bacho muziką, yra laimingi žmonės. Vienas iš tokių – Algirdas Vizgirda.

Esu patyręs muzikos ir spalvų poveikį Paryžiuje, *Notre Dame* katedroje. Galingi vargonai grojo Bacho tokatą *d-moll*. Pro langų vitražus krito mėlynos, raudonos, violetinės spalvos šviesa. Buvo fantastiškas vaizdas, garsų ir spalvų jungtis. Antrą panašų išgyvenimą patyriau Nicoje, Marco Chagallo muziejuje. Ten koncertų salės grindys, sienos, lubos nudažytos mėlynai. Pro langų vitražus sklido mėlyna šviesa. Grojo vargonai. Patyriau galingos visumos viziją. Beje, Chagallo paveiksluose irgi labai daug mėlynos spalvos.

Algirdo Vizgirdos muzikinę karjerą sekiau bene nuo pat pradžios. Pažinojau jo tėvus, lankiausi jų namuose. Ten pamačiau tapytojo Viktoro Vizgirdos paveikslus Vilniaus motyvais, mokiausi iš jų. Kūrybinis bendradarbiavimas su Algirdu Vizgirda prasidėjo 2010 m., kai mano personalinėje parodoje jis pamatė paveikslų ciklą „Kristaus kančios istorija“. Jam kilo mintis apie tapybos ir muzikos jungtį – Haydno kūrinio „Septyni paskutiniai Kristaus

žodžiai nuo kryžiaus“ atlikimą papildyti mano paveikslų videoprojekcijomis. Algirdas atėjo į mano studiją, apžiūrėjo paveikslus, fotografavo, drobes derino su Haydno muzikos audiniu, kai kuriuos paveikslus išdidino. Išvelgė muzikos ir tapybos jungtį. Gili, dramatiška Haydno muzika ir Kristaus kančios paveikslai padarė didžiulį įspūdį publikai. Vizgirdai pavyko surežisuoti plastinio vaizdo dermę su melodijų ritmu. Ši sėkmė įkvėpė tęsti muzikos ir dailės jungčių paieškas. 2019 m. spalio mėn. 13 d. ansamblis *Musica humana* įrašė ir pristatė naują lietuvių kompozitorių muzikos kompaktinę plokštelę. Ta proga surengtas koncertas, per kurį eksponuotas „Muzikinis“ mano paveikslų ciklas.

Klausydami muzikos, regime konkrečius gamtos vaizdus, prisimename skausmingus ir džiaugsmingus įvykius. Muzika nukelia mus į praeitį, o dabartis nutolsta. Skambant muzikai, tarsi sklendžiame erdvėje, apimti ekstazės. Įgauname dvasinės energijos, jaučiamės stipresni. Muzika – tai garsų energija.

Iš paveikslų energija irgi sklinda – tai spalvų, plastinių formų magija, žaismas. Daug kartų esu stovėjęs prie Rafaelio Madonos, prie Van Gogho šedevrų. Jų energija tokia stipri, kad jautiesi „apšvitintas“ ir pakylėtas.

Ritmas labai svarbus plastiniam menui – tai neatsiejama kompozicijos dalis. Jis yra ir muzikos, melodijos jungiamoji grandis. Aukšti muzikos tonai kyla aukštyn vertikaliomis linijomis. Žemi tonai tarsi vaikšto pažemiais lėtu ritmu. Dailininkai dangaus netapo dirvožemio spalvomis, dangiškiems toliams reikia ultramarino, kobalto. Drobės plokštuma yra lyg tuščia erdvė, kurią dailininkas turi užpildyti spalvomis ir formomis. Muzikoje tą tuščią erdvę užlieja ritmingi garsai. Plastiniuose menuose atsikartoja spalvos, faktūros, linijos. Kompozicija kuriama, kartojant formas, atspalvius, ypač svarbus faktūrų žaismas. Muzikoje melodijos kartojamos, keičiant tonaciją. Nežinau, ar čia sintezė, bet siekiu, kad tapyba skambėtų, o muziką girdžiu spalvomis...

Parengė Aušra POŠKUTĖ

VILNIAUS GAONAS ATVERIA LIETUVOS ŽYDŲ 700 METŲ ISTORIJA

Vilniaus rotušė 2020-uosius pradėjo ypač skambiu akcentu – sausio 7 d. buvo iškilmingai atidaryta Vilniaus dailės akademijos profesoriaus, tapytojo Giedriaus Kazimierėno paroda „Vilniaus Gaonui – 300. Lietuvos istorijos juodieji gobelenai“.

LR Seimas 2020-uosius paskelbė Vilniaus Gaono ir Lietuvos žydų istorijos metais. Turime pagrindą didžiuotis, kad jau 700 metų litvakų kultūra yra neatsiejama turtingo Lietuvos paveldo, daugiasluoksnės istorijos ir kultūros dalis.

Ypač reikšmingas Vilniaus Gaono (*Elijah ben Solomon*, 1720–1797) apvalus 300 metų gimimo jubiliejus. Vilniaus Gaonas buvo ir iki šiol yra laikomas vienu garsiausių Toros ir Talmudo aiškintojų, kurio intelektas, išskirtinė erudicija visame pasaulyje išgarsino Vilnių kaip žydų dvasinį centrą. Laiko tėkmėje jo autoritetas tapo toks didelis, kad šiandien tai legendinė, beveik mistinė asmenybė. Religingiems žydams Vilniaus Gaonas arba *Elijah* (pranašas) yra žinomas šventojo mokytojo rabino akronimu Ha-GRA (*Ha Gaon Rabbi Elijahu*).

Kazimierėnas jau 2014 m. pradėjo kurti įspūdingo dydžio istorinį paveikslą „Vilniaus Gaonas“. 2015-aisiais sudėliojo paskutinius akcentus. Tęstinio ciklo „Lietuvos istorija. Juodieji gobelenai“

šešios monumentalios tapybos drobės, sukurtos 2009–2015 m., eksponuojamos Vilniaus rotušėje.

Giesmių giesmė Vilniaus Gaonui

Kazimierėnas pabrėžia, kad žydų tema yra natūraliai ir tiesiogiai susijusi su Viduramžių Lietuvos didinga daugiataute imperija, toleravusia skirtingas religines konfesijas. Tai padeda atskleisti paveikslo architektoniką, paaiškina kertinius simbolius.

Paveikslo centre – Vilniaus Gaonas, studijuojantis Torą ir šventuosius rankraščius, kurie skelbia, kad laikų pabaigoje danguje pasirodys Jeruzalė, žėrinti auksu ir deimantais. Gaono kojos panardintos į dubenį su vandeniu, kuriame atsispindi Jeruzalė, švytinti danguje. Tai ypač gražus vaizdinys ir įtaigi daugiaprasmė metafora. Dailininkas meistriškai perpasakoja legendą, pasakojančią, esą Gaonas studijuodavo rankraščius, įmerkęs kojas į vandenį, kad jo neišsekintų ilgas valandas trunkantis susikaupimas ir alinantis nepertraukiamas darbas.

Drobėje nepaprastai subtiliai perteikiami Vilniaus ir Jeruzalės sąskambiai, giliai, jautriai apmąstant žydų tautos sąsajas su Lietuva nuo pat Gedimino laikų. Lietuvos ir daugybės rusėnų karalius bei Semigalijos prin-

Giedrius KAZIMIERĖNAS. *Vilniaus Gaonas. Fragmentas*. 2015

cas ir kunigaikštis (*Gedeminne dei gratia letphinorum ruthenorumque rex, princeps et dux Semigalliae*, 1323) savo regaliniuose 1321–1325 m. laiškuose Europos miestams skelbė, kad visiems, atvyksiantiems į jo valstybę, garantuojamos lygios religinės ir etninės teisės, kurias gina karaliaus įstatymai. Šią pirminę santaikos ir sambūvio harmoniją tapytojas išryškina, tarsi įrėminęs paveikslą dešinėje ir kairėje nematomų kolonų kapiteliais, su spinduliuojančia septynšake žydų menora ir Gedimino stulpų heraldika.

Dailininkas giliamintiškai sieja žydų kultūros elementus ir krikščioniškus Vilniaus motyvus, pabrėždamas taikaus sambūvio imperatyvą. Lietuvoje nuo seniausių laikų gyvenę žydai Vilnių ne veltui vadino Šiaurės Jeruzale. Paveikslo erdvėje plevėsuoja tamsi skraistė, ant kurios pavaizduotas Vilniaus senosios sinagogos (1440–1941), sugriautos per An-

trąjį pasaulinį karą, kartušas ir hebrajiškų užrašų su maldomis nuotrupos. Vilnių gaubianti draperija simbolizuoja didžiulę žydų kultūros įtaką ir asocijuojasi su žydiška „palapinių šventės“ tradicija. Dailininko meninis sprendimas sakralizuoja Vilnių kaip žydams šventą miestą – Šiaurės Jeruzalę jų antrojoje Tėvynėje (Lietuvoje).

Monumentalus paveikslas sukomponuotas lyg atversta knyga – tai aliuzija į „Torą, su savimi nešiojamą Tėvynę“. Meistriškai perteikti istoriniai simboliai puslapis po puslapio atskleidžia žydų tautos kelią ir nuosekliai susieja jį su Lietuva. Pasak Kazimierėno, jam buvo svarbu perteikti platų istorinių vertybių ir moralinių kategorijų spektrą – nuo Toros įteikimo Mozei ir Vytauto Didžiojo privilegijų, sudariusių žydams išskirtinai palankias gyvenimo Lietuvoje sąlygas be religinių persekiojimų, dažnų to meto Europoje, iki manifestinio kvietimo per krikščioniškus ir judaistikos motyvus apmąstyti išdavystės, nuodėmės, atgailos ir atleidimo kategorijas (Jono Krikštytojo nukirsdinimas Erodo rūmuose, Salomėjos šokis, Paskutinė vakarienė, Judo pabučiavimas ir t. t.).

Į katastrofą, ištikusią žydus Antrojo pasaulinio karo metais, Kazimierėnas žvelgia iš humanistinių ir teisės pozicijų, judaistikos ir krikščionybės kontekste. Dailininkas, nutapęs monumentalią drobę „Vilniaus Gaonas“ tarsi įteikia raktą, atveriantį duris į santarvę tarp tautų ir pagarbaus sambūvio paslaptį.

Senieji Vilniaus mūrai vis dar girdi Gaono žingsnius

Užaugau pačiame Vilniaus senamiesčio centre. Gal net epicentre, nes nuo pusapvalio storų sienų namo, menančio Viduramžius, Žydų, Gaono, Stiklių, Antokolskio gatvės veda į visas keturias pasaulio puses, dar viena kryptis – galbūt į Jeruzalę. Tarsi gyvi spinduliai skleidžia šviesą iš slaptosios Senamiesčio versmės.

Tas vaikystės namas, per karus ir gaisrus stebuklingai išlikęs nesugriautas, gilūs senoviniai jo rūšiai su gotikiniais skliautais ir vėlesni renesansiniai

Giedrius KAZIMIERĖNAS. Vilniaus Gaonas. 2015. Drobė, aliejus, auksas; 370 x 260

Giedrius KAZIMIERĖNAS. Kęstučio nužudymas. Žalčio užkapojimas. 2014. Drobė, aliejus

gyvenamieji trijų aukštų mūrai iki šiol slepia daugybę paslapčių. Jas bandydavau atspėti, klausydamasi senojo mūro šnabždesių. Kaip tik šis namas, vienintelis toks Vilniaus senamiestyje, su gražiai ištapytomis langinėmis pirmajame aukšte, man, dar vaikui, atvėrė Vilniaus žydų istoriją su visais turtais ir išmintimi.

Spėliuju, kad Vilniaus Gaonas tą namą turėjo gerai žinoti, galbūt ne kartą jame lankėsi. O aš iš jo kasrūt skubėdavau į Salomėjos Nėries mokyklą, vakarais po pamokų, jausdamasi visiškai saugi, tarsi kažkieno nuolat globojama, siauromis gatvelėmis žingsniuodavau į koncertus Filharmonijoje ar spektaklius Jaunimo teatre. Lyg mane lydėtų garsiojo namo dvasios, į kurių šnabždesius bandydavau įsiklausyti.

Kas žino, gal toje Vilniaus citadelėje, pažymėtoje penkiais spinduliais, dar nuo karaliaus Gedimino laikų buvo įsikūręs slaptasis Vilniaus dvasių klubas, tikriausiai ten glaudėsi ir renesansinio Vilniaus atgimimo Bonos Sforcos, jos sūnaus Žygimanto Augusto ir Barboros Radvilaitės laikais liudytojai. Būtent tam namui, jo dvasioms esu dėkinga, kad visada, nesvarbu, kur būčiau, jaučiuosi laiminga, saugi ir visaip turtinga.

Štai kodėl nepaprastai apsidžiaugiau, kai 2014-ųjų vasarą dailininkai Giedrius ir Tatjana Kazimierėnai kiek paslaptinai pakvietė apsilankyti jų dirbtuvėje, kur pamačiau profesoriaus pradėtą tapyti monumentalų paveikslą „Vilniaus Gaonas“. Apstulbino paveikslo mastelis ir išpuodinga pagrindinių akcentų architektonika. Koks nuostabus himnas litvakams, pasklidusiems po visą pasaulį! Kokia galinga išcentrinė jėga, kurią spinduliuoja ties rankraščiais palinkusio Vilniaus Gaono figūra. Išminčiaus pėdos įmerktos į vandens dubenį, nutviekstą šviesos spindulio. Kiek auksinio švytėjimo ir šviesos, išsklaidančios net grėsmingiausią tamsą ir vėl sugrąžinančios pirmąją santarą. Koks harmoningas Vilniaus senamiesčio bokštų sąskambis su bažnyčių kryžiais, o Gedimino stulpų, septynšakės menoros – su Toros ritiniais.

Šis didingas ypatingos reikšmės paveikslas Vilniaus rotušėje iškilmingai atvėrė 2020-ųjų vartus į Lietuvos žydų istorijos 700 metų ir Vilniaus Gaono 300 metų jubiliejinę šventę. Tebūnie šviesa!

Juodieji gobelenai

Giedrius Kazimierėnas 2011 m. buvo apdovanotas Lietuvos Respublikos Vyriausybės kultūros ir meno premija „už išpuolingus pastarųjų metų istorinės tematikos paveikslus“.

Naujausiame šešių monumentalų drobių cikle „Juodieji gobelenai“ (2009–2015) tapytojas nepaprastai įtaigiai įamžino skaudžiausius Lietuvos istorijos įvykius, dramas, tragedijas. 2009–2010 m. nutapė du pirmuosius ciklo paveikslus „Barboros Radvilaitės laidotuvės I–II“. Juose vaizduojama, kaip karalius Žygimantas Augustas pėsčiomis lydi karalienės Barboros karstą iš Krokuvos į Vilnių, kaip jau Vilniuje karaliui, prislėgtam sielvarto, nuolat vaidenasi mylimos žmonos vėlė. 2010–2013 m. ciklą pratęsė dvi drobės – „Vytautui išpranašaujamas pralaimėjimas prie Vorsklos“ (2010) ir „Vytautas, laukiantis karūnos“ (2013), šis paveikslas yra nuolatinėje Trakų salos muziejaus ekspozicijoje. Penktojoje ciklo drobėje „Kęstučio nužudymas. Žalčio užkapojimas“ (2014) autorius kalba apie Lietuvos Karalystės saulėlydį, pasitelkdamas žalčio užkapojimo alegoriją. „Juodųjų gobelenų“ ciklą vainikuoja tapybos drobė „Vilniaus Gaonas“ (2015), liudijanti, kad net juodžiausias tragedijas nušviečia amžinosios išminties spinduliai.

Kartu su „Juodųjų gobelenų“ ciklu Kazimierėnas 2010–2012 m. nutapė monumentalų drobę „Žalgiris, arba Rūstybės diena“, skirtą pergalingo mūsų 600 metų jubiliejui ir nuolat eksponuojamą Medininkų pilyje. Simboliški dailininko žodžiai: „*Mano paveiksle Europos valstybių eisenai suteikta kiek kitokia kryptis ir prasmė, gimininga nebent P.Breigelio „akliesiems“, kai simbolinė „neregijų“ eiseną baigiasi griūtimi. Beje, kiekvienos imperijos likimas panašus – nuo patosiško fanfarų gausmo, nuo pasaulinių pretenzijų iki visiškos griūties, iki pašnibždomis tariamo „Viešpatie, atleisk“...*“ ■

„TIKRUOJU KELIU“, arba PAMAŠTYMAI APIE FEMINIZMĄ IR MENĄ

Susipažinusi su Benignos Kasparavičiūtės parodos „Tikruoju keliu“ Pamėnkalnio galerijoje anotacija, dailėtyrininkė ir aktyvi kovotoja už moterų teisę kaupiti simbolinį kapitalą Laima Kreivytė 2019 m. gruodžio 14 d. savo Facebook paskyroje paskelbė: „*Labai laukiau Benignos parodos. Puikus aprašymas!*“

Prieš 20 metų prancūzų menininkas Jacques'as iš Niujorko paklausė, ką manau apie feminizmą. Mane tas klausimas užklupo netikėtai, o ir diskutuoti nebuvau nusiteikęs, taigi išsisukau nuo tiesaus atsakymo, pareiškęs, kad aiškiai atsakyti trukdo pati feminizmo samprata, kuri yra pernelyg dviprasmiška. Vis dėlto šis klausimas nuolat iškildavo ir tebekyla. Bandau į jį atsakyti, bet atsakymo, kuris mane patį įtikintų, nerandu. Tik džiaugiuosi, kad nepaskubėjau anuomet atsakyti nei sau, nei kolegai, nes mano žinios, bendrasis reiškinių suvokimas buvo apribotas aklo eurocentrizmo – jį siejau su atsvara totalitarizmui – ir nesugebėjau įvertinti struktūrinių kolonializmo mastų.

Šiandien Rowdhos Yousef propaguojamą islamiškojo feminizmo versiją¹ galima palyginti su vesternizacijos apraiškomis FEMEN veikloje ar – dar vienas kraštutinitumas – su buvusios pirmosios JAV ponios Lauros Bush 2011 m. lapkričio 17 d. kreipimusi į amerikiečius, kad šie palaikytų karo veiksmus Afganistane, nes „*kova prieš terorizmą yra kartu ir kova už moterų orumą...*“² Taigi reiškinys tampa dar sunkiau apibrėžiamas, negu buvo prieš du dešimtmečius. Tai jau toli gražu nėra vien kova už lygias teises, bet ir pretekstas griebtis karo veiksmų. Konstruojamas naujasis nacionalizmas, konservatizmas, pasireiškia (neo)kolonializmas ir / arba

tiesiog nenoras keistis. O gal viskas vienu metu.

Bene ryškiausiai feminizmas įsitvirtina, kaupdamas simbolinį kapitalą, t. y. politikos ir vadinamosios „rimtosios kultūros“ (šį terminą vartoju pagal Henrio Flynto 7-ajame dešimtmetyje suformuluotą apibrėžimą, įvardijantį valdančiosios klasės ideologiją) struktūrose. Mane labiausiai domina ta dalis, kuri vadinama menu. Būtent meno ir feminizmo kaip institucijų susidūrimas skatina kritiškai permąstyti, iš naujo įvertinti jas abi. Beveik prieš pusšimtį metų britų kontrkultūrininkas Stewartas Home'as rašė: „*Menas perėmė religijos funkcijas. Perėmė netgi ne kaip absoliutų pažinimą, bet kaip absoliučiai nepažinų pažinimą. Menininkas vyras laikomas „genijumi“, nes išreiškia jausmus, kurie tradiciškai laikomi moteriškais. Jis konstruoja pasaulį, kuriame pats tampa herojumi, atskleisdamas „moterišką“ savo savybes. Moters vaidmuo tokiame pasaulyje nereikšmingas, antraeilis. Bohemiškumas – tai vyriškosios lyties buržua atributas. Kai kuriuos iš jų užvaldęs „genialumas“, nuo kurio neatsiejama ir ekscentrika. Moteriškosios lyties buržua atstovės „vyriškasis genijus“ iš esmės laiko žemesnėmis pagal rangą arba tiesiog isterikėmis. O darbo klasės atstovai, kad ir kokia būtų jų lytis, laikomi „protiškai nelygiaverčiais.“*“³

Tai tik vienas iš elementų, būdingų kompleksinei meno kaip valdančiosios klasės institucijos kritikai. Tačiau jame atsispindi eurocentristinė buržuazinės kultūros prigimtis – bet kokia kaina privatizuoti gyvybinę potenciją visų, kurie negali apsiginti. Iš pradžių buvo apvogtos moterys, vėliau pagreitį ėgavo „kultūrinis“ kolonializmas (orientalistinio bei afrikanistinio egzotizmo

pavidalais). Bet herojiškoji buržuazinio meno epocha baigėsi – nebėra ko apiplėšinėti, nes viskas jau pasisavin-ta. Belieka tik parduoti „europinį produktą“ tiems, iš ku-rių jis buvo kadaise atimtas. Juolab kad ne vyriškosios ir ne baltosios rasės žmonės gyvybinius savo kodus geriau-siai atpažįsta vadinamajame „kultūriniame produkte“. Koks vaidmuo šiuose procesuose tenka akivaizdžiai di-dėjančiam moterų menininkių skaičiui? Ar ši tendencija sušvelnina prigimtinių meno pasaulio seksizmą?

Su tokiomis mintimis įžengiau į Pamėnkalnio galeri-ją, kurioje aptikau iš pirmo žvilgsnio tradicinę „baltojo kubo“ ekspoziciją – paveikslėliai ir tik vienas (*sic!*) mo-nitorius sukabinti vidutinio ūgio žmogystos akių lygyje, o nuo spengiančios tylos gelbsti transliuojamas video-performanso garso takelis. Tarsi viskas būtų labai tvar-kinga ir teisinga, bet akį rėžia pernelyg daug pavardžių iš Vilniaus meno aplinkos, o tai neįprasta eilinei perso-nalinei parodai. Savotiškas „*Fluxfest Presents: 12! Big Na-mes!*“ aidas iš 8-ojo dešimtmečio Niujorko. Tiesa, čia tie vardai nelabai garsūs, o kontrkultūrinę ironiją akivaiz-džiai nustelbia autoironija. Pasirodo, Benigna jau beveik dešimtmetį gamina rankų darbo plakatus grupinėms parodoms – tai triūsas, kurio dažnas kūrėjas vengia. Psichoproletarai (organizuotu būdu prasmę gaminantys ir kontroliuojantys žmonės, nežmonės ir daugiau negu žmonės) tokius asmenis vadina reprodukcijos darbinin-kais, nes jie patarnauja tiems, kurie šalia. Tiems, kuriuos myli. Būtent šį aspektą vakarietiškas feminizmas ban-do užgožti, išguiti... Apsimeta, kad jo apskritai nėra. Va-karietiškam feminizmui užtenka, kad autoriniai moterų darbai būtų sukabinti „baltajame kube“ vidutinio ūgio žmogystos akių lygyje kaip ir vyrų menininkų. Todėl iš esmės pritariu feminizmui tiek, kiek jis gerbia ir kovoja už visų reprodukcinio darbo formų pirmenybę prieš ka-pitalo formacijas.

Prie vieno iš naujausių Benignos darbų su fatališku pavadinimu „Likimas“, sumontuoto iš „rastų daiktų“, pamačiau keletą nukritusių. Gali būti, kad vienas ki-tas nukrito, man vaikščiojant po galeriją, bet garsinis videoperformanso fonas neleido nustepti dėl netikėto garso – juk neaišku, ar autorė sąmoningai sugalvojo savo kūrinio autodestrukciją. O galbūt (ne)sąmonin-

gai tą slepia. Tai net ir nesvarbu, nes dėl to susiklostė situacija, reikalaujanti išskirtinio dėmesio. Salės pri-eigose budėjusi galeristė ar galerijos prižiūrėtoja pasi-guodė, kad krintančios kūrinio detalės jau tapo galvos skausmu. Mat naktį visa tai fiksuoja apsaugos sistemos judesio detektoriai, įsijungia signalizacija ir atvyksta apsaugos tarnybos ekipažas. Išsiaiškinę problemą, ap-saugininkai metė ekonominį argumentą – už kiekvie-ną kitą tokį, jų manymu, netikslingą iškvietimą reikės susimokėti. O papildomai išlaidauti dailės galerija nenori. Beje, už ką apskritai mokama saugos tarny-bai? Kas iš tikrųjų čia saugoma? Vien tai, kas nejuda? Vadinamosios amžinosios vertybės? Animofobija yra baimė to, kas gyva... Gyvenimo baimė... Pripažinkime, kad tai, ką vadiname „kultūra“ ir „menu“ tėra gyvybę praradusių daiktų saugojimas. Apgailėtina, bet kelti šį klausimą labiausiai bijo būtent dailėtyrininkai ir dailė-tyrininkės. Tiek tradicionalistai, tiek „postmodernis-tai“. Net mirtis, kurios vis dar taip bijo kultūrininkai, yra gyva – tai irimas, transformacija, tačiau kapitalas akumuliuojamas vien į negyvas formas, kurios ir yra saugomos. Saugos tarnybos saugo mus nuo gyvenimo akivaizdumo. Menas – irgi. Bet šioje konkrečioje si-tuacijoje, kurią sukonstravo parodos „Tikruoju keliu“ autorė, man regis, slypi tas feminizmo grūdas, kurio taip ilgai nesugebėjau užčiuopti.

Iš vienintelio salėje esančio monitoriaus sklido įkyriai ir monotoniškai kartojama frazė: „*Benigna Kasparavi-čiūtė... Benigna Kasparavičiūtė... Benigna Kasparavičiūtė... Benigna Kasparavičiūtė... Benigna Kasparavičiūtė... Benigna Kasparavičiūtė... Benigna Kasparavičiūtė...*“ ir t. t. Videoperformansas paprastas – kiekvieną kartą, kai slaugytojo (šį termi-ną siūlau vartoti vietoj jau seniai susikompromitavusių apibūdinimų „kuratorius“, „administratorius“ ar „vady-bininkas“) vaidmenį performanse atliekantis Kęstutis Šapoka ištaria vis tą patį vardą, ateina vis kitaip apsiren-gusi Benigna Kasparavičiūtė, pasiima „auksinį nario“ pa-žymėjimą ir pasirašo knygoje... Tai daroma porą tuzinų kartų. Siužetas, be abejo, tinkamas tik meno kūriniui, bet va apsirengimas – tai jau visai kitas reikalas. Manau, čia ir yra šuo pakastas. Kaip apsirengti, kai tave, menininką, apdovanoja? Kai tau teikia premijas, ženkliukus ar kaip

nors kitaip iš tavęs viešai tyčiojasi? Menininkai taip ir nesuprato, kad jie yra tai, kuo rengiasi. Nesusiformavo jokie atpažįstamo apsirengimo įgūdžiai, išskyrus keletą jau atgyvenusių simbolinių klišių, kaip antai tradicionalisto tapytojo beretė ir šalikas, avangardisto liemenė su daugybe kišenių... 2009 m. rengdami meno streiko bienalę Alytuje, pirmąkart susidūrėme su šia problema – kaip rengtis menininkams, kai jie pasiryžta streikuoti ir norėtų būti atpažįstami? Tuomet streikininkė Stephanie pasiūlė originalų aprangos kodą – modelius, pasiūtus pagal jos spintoje esamus drabužius, kurių ji niekada daugiau nesirengianti. Istorinė teisybė sugrįžo – moterų savybes imituojantys vyrai, besirungiantys tarpusavyje, kuris talentingesnis, ir dėl tos pačios priežasties žeminantys jas, bandančias išlikti savimi, turėjo rengtis judesius kaustančiais moteriškais drabužiais ir elgtis neutraliai. Savo ruožtu radikalioms feministėms, kurios veržiasi „užimti vyrų menininkų vietą“, paprastai rengiasi uniseksu... Vėliau, apmąstydamas parodą, peržvelgiau jos atidarymo rituale dalyvavusiųjų apdarus... Apskritai peržiūrėjau, kaip rengiasi parodų lankytojai... Ir palyginau su drabužiais, naudotais Benignos performanse. Pirmas apibūdinimas, atėjęs į galvą, – skurdu, ponios meno mylėtojos, ponai meno mylėtojai, ir nuobodu... Kažkur jau matyta / girdėta...

„Išeities tašką pasirinkau drabužių mados tyrinėtojos ir kuratorės Deirdre's Clemente's straipsnį „Streiko apranga ir jos svarba piketuojant“ (Striking Ensembles: The Importance of Clothing on the Picket Line. *Labor Studies Journal*). Autorė lygina moterų apdarus dviejų XX a. pradžios streikų metu – per 1909 m. suknelių streiką Niujorke ir per 3-iojo dešimtmečio pabaigos–4-ojo dešimtmečio pradžios streikų bangą pietinių valstijų tekstilės fabrikuose. Pasak Clemente's, moterys streikininkės suknelių fabrike akivaizdžiai perlenkė lazda, išreikšdamos savo moteriškumą, – pasipuošė skrybėlaitėmis su daugybe plunksnų, dirbtinių gėlių, nėriniuotomis palaidinukėmis su nulėpusiais atvartais, kailiais, papuošalais, apsiavė aukštakulniais.

Tai didžiulį dalimi lėmė bendras įsitikinimas, kad moterys neturėtų protestuoti viešoje vietoje bei streikininkų (daugiausia imigrančių) noras pademonstruoti savo žinias apie Amerikos kultūrą. Po dvidešimties metų stilius neatpažįstamai pasikeitė – dominuojančios moterų streikininkų

kių aprangos spalvos buvo raudona, balta, mėlyna. Šikart atsirado kažkoks eklektiškas įvairių aksesuarų mišinys, remiantis tipiška vyrų darbininkų apsirengimo logika. Jos dėvėjo vyriškas kepurės, plaukus smaigstė segtukais, mėgo vėrinius, palaidinukes, šilkines kojines, dažydavosi rėkiančiais raudonos ugniagesių automobilio spalvos lūpdažiais. Šiuos dramatiškus stilistinius pasikeitimus Clemente bando pagrįsti, viena vertus, vartotojų kultūros iškilimu, apsirengimo stiliui palaipsniui virstant kultūros fenomenu, antra vertus, norėta naujai suvokti moteriškumą. Bet, pasak Clemente, kiekviena iš grupių sukūrė savo „hibridinį“ stilių, reprezentavusį jų kaip moterų ir kaip darbininkų kultūrinį statusą.⁴

Apibendrinant reikėtų pabrėžti, kad net ir šiaip jau itin „teisingoje“ parodoje (viskas nepriekaištingai sukabinta, kruopščiai slepiama netgi kai kurių darbų autodestrukcija) nebuvo nė vieno karingajam feministiniam menui būdingų atributų-simbolių, kaip antai vaginų, nuogų krūtų, *dominantriškių* ar menstruacinio kraujo pėdsakų. Bet sakyčiau, kad tai radikaliausia bent jau šio dešimtmečio feministinė paroda mūsų šalyje, kur pirmąkart pasirodė pavaldus atgauna ta išsigimusio kapitalizmo forma, kurią vadiname menu. Tiesą sakant, čia tik užuomazgos. Dar didelis darbas turės būti atliktas šioje srityje.

Norėčiau atkreipti dėmesį, kad tekste labai dažnai ir išskirtinai negatyvia prasme vartojamos dvi daugiausiai simbolinio kapitalo prisisiurbusios sąvokos – „menas“ ir „paroda“, bandant jas diskredituoti. Esu tikras, kad ateityje šių sąvokų vartojimas taps beprasmiškas. ■

¹ Katherine Zoepf. Talk of Women's Rights Divides Saudi Arabia. *New York Times*. May 31, 2010, <https://www.nytimes.com/2010/06/01/world/middleeast/01iht-saudi.html>

² David Stout. A Nation Challenged: the First Lady: Mrs. Bush Cites Women's Plight Under Taliban. *New York Times*. November 18, 2011. <https://www.nytimes.com/2001/11/18/us/a-nation-challenged-the-first-lady-mrs-bush-cites-women-s-plight-under-taliban.html>

³ Stewart Home. Kultūros atpuolis: utopinės srovės nuo letrizmo iki „klasių kovos“. *Juodraštis*. Alytus. 2009, p. 32–33.

⁴ Stephanie Benzaquen. Apie galimą Alytaus meno streiko aprangą. 2009. Iš www.alytusbiennial.com.

KELIONĖ Į PRŪSIJĄ, arba SAKMĖ APIE PRAMANYTĄ KRAŠTĄ

Jono Vaitekūno ir dviejų nežinomų užsienio autorių paroda

Tiesos dėlei iškart prisipažinsiu, kad niekada nesilankiau Kaliningrado srityje, išskyrus tą nuotykį, kai vaikščiodama po Nidos kopas (ne)tyčia nepastebėjau valstybės sieną žyminčių stulpelių. Jie liko už nugaros, o paauglišką norą patyriminėti savo drąsos ribas greitai užgesino pasienietis, skubriu žingsniu priartėjęs per smėlynus.

Šis prisiminimas iškilo ne šiaip sau, nes Jono Vaitekūno parodoje daug užuominų apie įvairių ribų – istorinių, teritorinių, lingvistinių ir pan. – peržengimą, jų išnykimą, susikryžavimą.

VDA galerijoje „Akademija“ jo surengtą parodą sudarė du pasakojimai „Liūdi draugai“ („Люди / draugai“) ir „Kelionė į Prūsiją“ („Келёне и Прусия / Reise nach Preussen“). Į juos galima žvelgti kaip į dokumentinę medžiagą. Itin akylai saugotos ir griežtai kontroliuotos teritorijos vaizdai buvo fiksuojami nuo 1978 iki 1992 m. Nemažai fotografuota dar vaikystėje, kai tame krašte lankytasi su seneliais Emilija ir Viktoru Čapais, pavyzdžiui, „Rusai manosi paėmę į nelaisvę Viktorą Čapą ir jo automobilį“, „Laiminga vaikystė (už Kirchės)“. Vėlesni vaizdai atsirado, renkant medžiagą diplominiam darbui („Žvėrynas / Tiergarten“) arba per privačias išvykas. Tačiau eksponuojamos nuotraukos nėra dokumentika, būdinga tam laikmečiui, bent jau ne tokia, kokią būtų palaiminę komunizmo statytojai, juo labiau tų statybų prievaizdai. Kitaip tariant, ji neturi nieko bendra su socialistinės santvarkos pergalių ir Sovietijos vadų šlovinimu.

Daugelyje nuotraukų atsispindi ironiškas autoriaus žvilgsnis į fiksuojamą vaizdą ir dviprasmiškas požiūris

į pasirinktą objektą. Iš priešingos pusės nufotografuotas pjautuvas ir kūjis virsta svastika („Knygnešiai“), ant bažnyčios, kurioje buvo pakrikštytas Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas, akivaizdžiai paneigiant jos istoriją ir paskirtį, nupieštas Lenino portretas su sunkiai įskaitomu lozungu („Tepliuva / Tapiau / Гвардеёвск“). Atskleidžiama, kaip be skrupulų manipuliuojant galios simboliais, bandyta kuo greičiau paženklinti teritoriją savais pavadinimais ir stabais, įvaizdinant krašto priklausomybę vienai ar kitai šaliai. Didžiule karine baze paverstame Kaliningrade daugelis objektų yra įslaptinti, jų neleidžiama fotografuoti, tad juos įamžinti Vaitekūnui teko irgi „įsislaptinus“. Pro važiuojančio automobilio langą nufotografuotas upės pavadinimas „Deimena / p. Дејма“ yra vienas iš nedaugelio paliktų lietuviškų hidronimų. Iš pradžių vietovardžius pakeitė vokiečiai, užėmę Karaliaučiaus teritoriją, tiesa, tuomet vis dėlto dar buvo galima atpažinti ankstesnius pavadinimus, bet atėjus sovietams, jokių pėdsakų nebeliko. Tas kraštas vadintas visaip – Rytų Prūsija, Mažąja Lietuva, Karaliaučiaus kraštu, Kionigsbergu... Dabar – Kaliningradas, Rusijos Federacijos Kaliningrado sritis. Tai tarsi fiktyvi erdvė, laikmečių triukšme paskendusį paralelinę tikrovę, kirmgraužą (hipertunelis), o gal net keleto paralelinių pasaulių susikirtimo vieta.

Vaitekūno fotografuotų vaizdų ekspoziciją papildo ir dviejų nežinomų autorių nuotraukos. „Pionierių kuopos eilinio užrašuose“ įamžinti tiltai per upes. Pa-teikiama ir 1986 m. įvykusio Lietuvos komunistų par-

Jonas VAITEKŪNAS. *Dramblys. Karaliaučiaus veidai*

tijos XIX suvažiavimo dalyvių nuotrauka su LKP CK pirmuoju sekretoriumi Petru Griškevičiumi priešakyje, ir vaizdinis liudijimas, kad LSSR įstatymų leidžiamosios valdžios struktūroms priklausė, kompartijos veiksmus reguliavo Sovietų Sąjungos Pabaltijo karinės apygardos (ИПМБ. В. О) aukščiausio rango karininkai. Tai buvo priešpaskutinis suvažiavimas, kurio dalyvių, kaip išsiaiškino parodos autorius, jau niekas nebeprišimena, nors praėjo palyginti nedaug laiko (atpažinti pavyko tik aštuonis asmenis), tikėtina, kad niekas nė nenori jų prisiminti. Nuotrauka reikšminga dar ir tuo, kad fotografuota prieš pat Sovietų Sąjungos griūtį, netrukus po šio suvažiavimo pirmasis sekretorius mirė, taigi „draugai liūdi dar ir dėl to“, – per parodos atidarymą sakė Vaitekūnas.

Tarp fotografijų įsiterpia vienas tapybos darbas „Liūdi draugai“ („Людю / draugai“. 2019). Pavadinimas painus – ar tai žmonės, kurie tapo draugais? Ar visi žmonės, vadinantys save draugais, iš tikrųjų yra draugai?

Kažkas liūdi? Dėl ko liūdima? Beje, čia turimas galvoje laikmetis, kai žodis draugas (rus. *друг*) priversdavo krūptelėti, turėjo bjaurų atspalvį, dažnai būdavo tarymas su priešiško gaidelė. Spalvos – mėlyna, raudona, auksinė – tai aliuzija į XX a. 8-ąją ir 9-ąją dešimtmečius, kai tarp Sovietų Sąjungos ir JAV vyko aršios varžybos, kas ką pralenks tiek kosmoso užkariavimuose, tiek žemiškame gyvenime. Kartu šis paveikslas – tai nuoroda į laikus, kai tapybai buvo primestas praktinis tikslas (pavyzdžiui, kurti įkvepiančius ideologinius lozungus). Tam nebuvo reikalingas nei talentas, nei vaizduotė. Valdžiai, per prievartą diegiančiai kolektyvizmą, ypač badė akis individualumas. Viskam, ko *homo sovieticus* nesugebėdavo perprasti iš pirmo žvilgsnio, iškart būdavo prikabinama formalizmo etiketė.

Peržengiant matomo vaizdo ribas, leisti į dviprasmiškus pasvarstymus nuteikia ir autoriaus komentarai. Pavyzdžiui, nuotrauka, pavadinta „Laisvieji prūsai dešiniajame Šešupės krante“ su laisvai besiganančiomis karvėmis, žąsimis, avių banda, komentuojama taip: „*Tie senieji prūsai, kurie buvo labiau laukiniai ir kilmingi, (dabar) gyvena nelaisvėje, nors ir sąlyginai komfortiškai. O tie paprastesni, labiau naminiai, gyvena beveik visai laisvi, didelėmis bendruomenėmis dešiniajame Šešupės krante. Taip pat abipus Priegliaus ir Įsros aukštupyje*“ (Iš autoriaus užrašų. 1985). Arba „Meška vilko irštvoje“ – tai aliuzija į prielaidą, kad Kaliningrado zoologijos sodo architektas suprojektavo ir *Vilko irštva* – Rytprūsiose buvusį Hitlerio bunkerį, iš kurio fiureris Antrojo pasaulinio karo metais vadovavo Vokietijos ginkluotosioms pajėgoms. Jei prisimintume, kad Stalinas buvo lyginamas su lokiu, kiltų dar daugiau įdomių analogijų...

Kaliningrado sritis – tiek esama, tiek menama – yra vieta, į kurią (ir tema, prie kurios) Jonas Vaitekūnas nuolatos grįžta. Ši paroda nėra išimtis. Šįkart tai savotiška asmeninių archyvų peržiūra – atrinkti realūs, nepagražinti vaizdai, lydimi autoriaus komentarų, įgauna netikėtas reikšmes, leidžia peržengti matomo vaizdo ribas ir skatina, įveikus istorinio triukšmo sluoksnį, atsiverti teritorijoje anapus sąmonės ir pažinimo konkretikos... ■

VIENIŠOJO IŠPAŽINTIS*

„Galy gale supratau, kokia palaima girdėti tylą
ir klausytis naujų balsų, sklindančių joje.“

August Strindberg

Gimiau studentų šeimoje, praėjus septyneriems metams po Antrojo pasaulinio karo, mažoje, galingo kaimyno okupuotoje šalyje, kurioje jau blėso partizanų kovos už laisvę, nes neliko vilties, kad Laisvasis pasaulis ateis vaduoti Lietuvos... Galima sakyti, nebuvo šeimos, nesusidūrusios su nacių ir bolševikų represijomis, gelbėdamiesi nuo persekiojimų, kraštą paliko šviesiausi protai. Trauminė patirtis slėgė ir vis dar slegia ištisas kartas.

Mano vaikystės dienos prabėgo mažame miestelyje pas senelius. Apie Nepriklausomybės praradimą, Holokaustą, trėmimus į Sibirą, partizanų kovas, žiaurų jų numalšinimą nebuvo kalbama, nebent užsimenama puse lūpų. Praeities žaizdos vis dar kraujavo, o liestis prie jų buvo pavojinga tikrąja šio žodžio prasme. Sovietų valdžia represyvia forma kūrė vienintelės teisios, priešus nugalėjusios, į šviesią komunistinę ateitį žygiuojančios sovietinės liaudies, laimingiausios ir taikingiausios visame pasaulyje, įvaizdį. Nuo ryto iki vakaro miestų ir miestelių aikštėse griaudėjo garsiakalbiai, šlovinantys komunistų partiją ir jos vadus, skelbiantys, kokie milžiniški SSRS laimėjimai ir kokia nenuilstama kova prieš „supuvusius Vakarus“. Tiesą sakant, savo aplinkoje niekada nesutikau nė vieno žmogaus, kuris tikėtų šia primityvia sovietine propaganda. Iki koktumo ištiražuota Maksimo Gorkio frazė „Žmogus – tai skamba išdidžiai“ tik dar labiau pabrėžė beteisiškumą tų, kurie gyveno

Sovietijoje. Šiurpią viso to esmę puikiai išreiškė visai kita proga parašyti Friedricho Dürnmato žodžiai: „*Kai valstybė pradeda žudyti savo piliečius, ji pasivadina tėvyne.*“ Melo imperijos gyventojai, kad prisitaikytų ir išliktų, buvo priversti galvoti viena, sakyti antra, o daryti trečia. Visuomenę plačiai apraizgius KGB informatorių tinklui, atvirumo, nuoširdumo, pasitikėjimo stoka buvo jaučiama netgi tarp artimų žmonių.

Mano paauglystė ir jaunystė sutapo su chruščiovinio atšilimo, sąlyginio sovietinės visuomenės liberalėjimo laikotarpiu. Geležinė uždanga buvo jau rūdžių apgraužta, pro jos plyšius iš Vakarų vis labiau skverbėsi į Sovietiją tiek materialiniai, tiek intelektualiniai Laisvojo pasaulio produktai. 1970-aisiais, būdamas 18 metų, iš dalies trokšdamas žinių, kurias teikė, kaip tada sakydavo, „*geriausias pasaulyje teatro institutas*“, iš dalies vedamas jaunystei būdingo troškimo savarankiškai gyventi, įstojau į Maskvos Teatrinio meno institutą (*GITIS*), Režisūros fakultetą. Sovietinis megalopolis gąsdino be paliovos srūvančiais žmonių srautais, milžiniškais atstumais, nesibaigiančiu tiek tikru, tiek ideologiniu triukšmu. Pats mokymo procesas, paremtas SSKP istorijos, „vienintelio teisingo filosofijos mokymo“ – dialektinio materializmo ir dogmatiškai traktuojamos Stanislavskio sistemos studijomis, smarkiai nuvylė, didelėmis pastangomis įstojęs į savo išsvajotą rojų, ketinau studijas mesti.

Išsigelbėjimą ir jėgų šaltinį, padėjusį ištverti, siekiant užsibrėžto tikslo, radau senovinėje instituto bibliotekoje, išlikusioje per stebuklą.

* Parengta pagal pranešimą, skaitytą Krokuvoje, Augustui Strinbergui skirtoje konferencijoje 2019 m.

Vos įėjęs į Maskvos XVIII a. architektūrai būdingą dvarelį, kuriame teatro meno dabar mokėsi studentai iš viso pasaulio, iškart panirdavau į mėlynus prastų cigarečių dūmų debesis. Virš jų it koks snieguotas kalnas kyšojo baltas, iš prastos medžiagos nudrėbtas Lenino biustas. Visur persekiojo neapsakomas erzelis, nes patalpų studijiniam darbui trūko, savo etudus, pjesių ištraukas repetuodavome tiesiog koridoriuose, laiptinėse, bet kuriame laisvame kampelyje. Per šitą garsų ir kvapų chaosą geležiniais laiptais prasibrovęs į antrą aukštą, atsidurdavau tarsi visai kitame pasaulyje – tarp bibliotekos knygų.

Vienoje pirmųjų man į rankas patekusių, gana sunkiai įkandamų, nes išleistų senąja rusų rašyba, knygų apstulbęs perskaičiau: *„Dvi dienas kaip įmanydamas išsisukinėjau, ieškojau vienatvės bibliotekoje, o ten, rūsyje, kur kitados buvo skulptūros muziejus, radau tinkamiausią vietą pasislėpti, kad niekas nematytų, kokia baisi dvasinė mano būseną. Didžiulėje patalpoje buvo Rankraščių skyrius. Čia aš ir tūnojau valandų valandas, pasiėmęs pirmą po ranka pasitaikiusį manuskriptą, svarbiausia – užtektinai seną, ir bandžiau nukreipti dėmesį nuo to, ką patyriau pastarosiomis dienomis. Tačiau kuo labiau gilinausi į rankraščius, tuo daugiau nūdienos mačiau praeityje, o karalienės Kristinos laišakai kuždėjo mano sielai baronienės paslaptis.“*¹

Ši pastraipa tiesiog idealiai atitiko ir mano būseną, nors anksčiau girdėto, bet neskaityto autoriaus (Augustas Strindbergas SSRS nebuvo spausdinamas) jausmų ir mano emocinio sąmyšio priežastys buvo visiškai skirtingos. Nekantraudamas prarijau visą „Pamišėlio išpažintį“ ir... pasibaisėjau autoriaus amoralumu, egocentrizmu. Man, išaugintam senelių, paprastų žmonių, geranoriškai tikėjusių Dievulio rikiuojamu likimu, be to, smarkiai paveiktam oficialios sovietinės veidmainiško padarumo doktrinos, šis kūrinys, o ypač jo protagonistas, tarsi išmušė žemę iš po kojų. Pagrindinio herojaus begėdiškas atvirumas vertė mane rausti tikrąją to žodžio prasmę, o vis kartojamas tvirtinimas, neva jis elgiasi su kitais kaip „garbingas žmogus“, kėlė nuoširdų pasipiktinimą.

Mane ir mano „*rūke pasiklydusią sielą*“ pastebėjo, į apėmusią dvasinę krizę kažkodėl atkreipė dėmesį Anatolijus Vasiljevas, tada vyresnio kurso studentas, o dabar rusų teatro guru. Pirmiausia patarė, kad mikliai išsikraustyčiau iš studentų bendrabučio, nenurimsiančio 24 valandas per parą, pabėgčiau nuo to kankinančio, man akivaizdžiai žalingo kolektyvizmo. Pats surado nebrangų butą Maskvos centre, kad galėčiau netrukdomas mokytis ir ilsėtis. Jaučiausi laimingas ir dėl parodyto supratimo, ir dėl to, kad pagaliau įveiksiu savo negandas. Bute buvo keletas senų baldų, koridoriuje sieną ramstė muziejinio fasono dviratis, o telefonų knygoje, padėtoje prie tokio pat seno telefono aparato, pamačiau įrašytus Stanislavskio, Čechovo, kitų Maskvos garsenybių iš tolimos praeities numerius.

Atrodė, tokia bute-muziejuje tik gyvenk ir kaupk išpūdžius, pojūčius savo teatriniams darbams. Tačiau atsitiko priešingai – visiškai lioviausi miegojęs, vos atsiguldavau į lovą, pajusdavau, kaip šiurpiai ji vibruoja kartu su visu namu. Iš pradžių maniau, kad čia tik liguista mano vaizduotė, bet, kai pradėjo kristi daiktai nuo greta stovinčio staliuko, suvokiau, kad tai realybė, paslaptinga ir nepaaiškinama. Vos imdavau snūduriuoti, netikėtai pažadindavo siaubingas riksmas, net riaumojimas. Mano drąsa galutinai išgaravo, kantrybė išseko, kai vieną nemigos naktį iš knygų spintos su stiklinėmis durelėmis išsitraukiau pirmą pasitaikiusią knygą odiniais viršeliais (tai buvo XIX a. išleista „Psichiatrija“). Atsiverčiau ją, o man ant rankų pabiro supelijusios ilgų plaukų garbanos. Nė nepajutau, kaip susimečiau į krepšį negausią savo mantą, nepamenu, kaip vidury nakties parlėkiau į studentų bendrabutį... Mano globėjas po šio kvailo „pabėgimo“ daug metų su manimi nebendravo, matyt, tai buvo išbandymas, jo surengtas naiviam atvykėliui iš provincijos, o šis to „egzamino“, deja, neišlaikė... Bet čia jau visai kita istorija.

Kai smalsumo vedamas bibliotekoje vėl grįžau prie Strindbergo, tarsi prie uždrausto vaisiaus, tiksliau tariant, prie jo romano skambiu pavadinimu „Inferno“, apstulbau, kad visas veikalas persmelktas kliautimis, kurias herojui spendžia „*paslaptingos galios*“. Ypač pribloškė stojiška herojaus kova su tomis šmėklomis, ku-

rios dažnai pasirodo esančios jo paties vidinių demonų projekcija... Juk tai ką tik atsitiko ir man!

„Prieš amžinąjį Apvaizdą, prieš nepažįstamasias galias visą laiką, kiekvieną dieną mėginu kiek įmanydamas pažaboti savo bloguosius instinktus. Kovoju, kad išlaikčiau savąjį Aš, nepaveiktą jokių įtakų, kurias galėtų man valdingai primesti kokios nors sektos ar partijos, – tai mano pareiga, padiktuota sąžinės, įgytos iš dieviškojo Globėjo malonės.“² Iš savo ką tik įgytos menkutės „pragarėlio“ patirties, lyg iš epizodo, įtraukto į didįjį rašytojo „Pragarą“, pajutau, kad su visais savo sielos ir kūno nuopuoliais, kančiomis ir skaudžiais pralaimėjimais jis man artimesnis ir įdomesnis negu daugybė aplinkinių. Pagaliau supratau, kodėl aš, būdamas iš prigimties nekonfliktiškas, geras mokinytis, pykdavausi su mokytojais, nesutariau su tėvu, o dabar nepasiduodu savo dėstytojų, garsių teatro menininkų muštrui.

Kartą ir visiems laikams Strindbergas „Pragarę“ pareiškė: „Viskas arba ta mažuma, apie kurią, galimas daiktas, kažką nutuokiu, atsiranda manajame Aš kaip centriniame taške. Galbūt ne kultas, bet šio Aš ugdymas galiausiai iškyla kaip aukščiausias ar galutinis būties tikslas. Savo griežtą ir nekintamą atsakymą į jo išlygas suformulavau taip: žmogiškojo Aš numarinimas yra savižudybė.“³ Man iškart kilo klausimas, ar tai neprimena puikybės nuodėmę persmelktos Gorkio frazės „Žmogus – tai skamba išdidžiai“? Bet jeigu amžių amžiais visi didieji mokytojai ir mąstytojai primygtinai siūlo ir prašo, kad pasaulio tobulinimą pradėtume nuo savęs, matyt, tai yra viena iš Būties aksiomų, todėl ji kaip ir visos aksiomos taip sunkiai įgyvendinama, nes atrodo pernelyg paprasta ir akivaizdi... Strindbergo įtaigos jėga davė pradžią sąmoningai ir kryptingai asmenybės savikūrai, o šiek tiek vėliau tame pačiame institute atrastas Michailo Čechovo kūrybos metodas suteikė konkrečius instrumentus, padedančius į teatrinę kūrybą žiūrėti kaip į nepaliaujamą dvasinį tobulėjimą, tiek statant spektaklius, tiek ugdam studentus.

Po šių atradimų pradėjau nuosekliai studijuoti instituto bibliotekoje esantį Strindbergo *Raštų* antrąjį leidimą. Šis rinkinys išleistas Maskvoje 1910 m., kai autorius buvo dar gyvas ir intensyviai kūrė. Titulinis puslapis

išmargintas antspaudais su grėsmingu žodžiu *PROVERKA*. Pirmasis iš tokių patikrinimų darytas 1943 m., vėliau 1951, 1959 m. Vieni metai neįskaitomi. Nuostabu, kad net gūdžiausiais Stalino laikais atsirado drąsių žmonių, kurie suprato Strindbergo reikšmę ir, smarkiai rizikuodami, neįtraukė šių „ideologiškai kenksmingų“ tomų į sunaikintųjų sąrašą.

Dauguma skaitytų Strindbergo kūrinių vertė atmesti konformizmą, skatino dvasinį maištą, o „Vienišas“ nuteikė susitaikyti su savimi, sustiprino pasitikėjimą ir valią nepasiduoti svetimoms sovietinėms vertybėms, gyvensenos normoms, kurias bandoma primesti iš išorės. Kiek save atsimenu, nuo pat kūdikystės buvau vienišas, nes jauni mano tėvai neturėjo pakankamai laiko, o pas senelius, kur augau, neturėjau nei bendraamžių draugų, nei kitokių bendravimo galimybių. Ir aplinka, ir ganėtinai uždaras charakteris iš mažens ugdė polinkį meditatyviai pasinerti į save. Tarp bendraamžių dažnai jausdavau savo kitoniškumą, kėsdavau patyčias, bodėjausi vienatvė, desperatiškai stengiausi susirasti draugų, bet šie bandymai dažniausiai baigdavosi giliu nusivylimu, psichologinėmis

August Strindberg, „Freken Julija“. Julija – Irena Liutikaitė, Žanas – Pranas Piaulokas. Režisierius Gytis PADEGIMAS

„Kreditoriai“. Teklė – Dolora Kazragytė, Gustavas – Algimantas Masiulis. Režisierius Gytis PADEGIMAS

traumomis. Vieništumo, nereikalingumo jausmas dar labiau paaštrėjo Maskvoje, kai atsidūriau visais atžvilgiais svetimoje terpėje.

„Štai pagaliau kas yra vienatvė: susisukti į savo sielos kokoną, pavirsti lėlyte ir laukti metamorfozės, nes ši tikrai ateis. Tuo tarpu gyventi savo praeitimi ir telepatišškai susisieti su kitų gyvenimu. Mirtis ir prisikėlimas, nauja mokykla naujai visuomenei. [...] Galų gale pats sau esu ponas. Niekieno mintys nekontroliuoja mano minčių, niekieno nuomonė, užgaidos neslegia mano nuomonės ir užgaidų. Siela vėl pradeda klestėti, apima neregėta vidinė ramybė, tylus džiaugsmas, tikrumas ir atsakomybė už save.“⁴ Pasirodo, nereikia vienatvės bodėtis, neverta bėgti nuo jos, verčiau savo noru ją priimti ir tuo džiaugtis, nes ji yra viena iš esminių dvasinio tobulėjimo sąlygų. Kai nugalejau vienatvės baimę, „Vienišojo“ padedamas įsisąmoninau, kad atsakomybė už save yra viena iš svarbiausių išimtinių žmogaus teisių, aplinkui siautėjant vis besikartojančioms kolektyvinėms psichozėms. Kai tą

suvokiau, daugiau nebereikėjo ieškoti draugų – jie, kūrybingi ir ištikimi, susirado mane patys.

Profesiniu atžvilgiu Strindbergo – dramaturgo, teatro teoretiko – įžvalgos irgi ženkliai prisidėjo, formuojantis estetinėms mano nuostatoms, profesiniams įgūdžiams. „Vienišojo“ protagonistas išmokė atidžiai stebėti sutiktus žmones, bandant iš menkiausių detalių perprasti viešąją socialinę ir giliai paslėptą vidinę jų gyvenimą. „*Galų gale turiu seną išlaikytinę, kuri, mano supratimu, yra burtininkė. Ji pasirodo retai, nebent kai gaunu didesnę pinigų sumą arba kai gresia pavojus. [...] Ir vis dėlto aš savo senę vadinu burtininke, nes nevalioju paaiškinti, kodėl ji pasirodo kaip tik tada, kai reikia. Ji panaši į turgaus prekeivę iš mano jaunystės laikų ar kioskininkę, pardavinėjančią karameles tiesiog lauke. [...] Jos padėkos žodžiai ir gero linkėjimai lydi mane kelio galą, man džiugu klausytis tų švelnių senės palaiminimų, kurie skamba visai kitaip negu rūstūs praieikimai, todėl visą dieną jaučiuosi maloniai nuteiktas.*“⁵

Kai pirmąkart sutikau savo pranašę, gerokai nusi-gandau, nes atrodė nužengusi tikrąja to žodžio prasme iš „Vienišojo“ puslapių. Tačiau dabar ji kelia man tokias pačias emocijas kaip kadaise Strindbergui. Sutikęs šiandien daviau jai monetą (rašytojas saviškai išgalėdavo duoti banknotą), o išklausęs geranoriškų jos palinkėjimų, supratau, kad pagaliau tikrai baigsiu šį ilgokai mane kamavusį pranešimą.

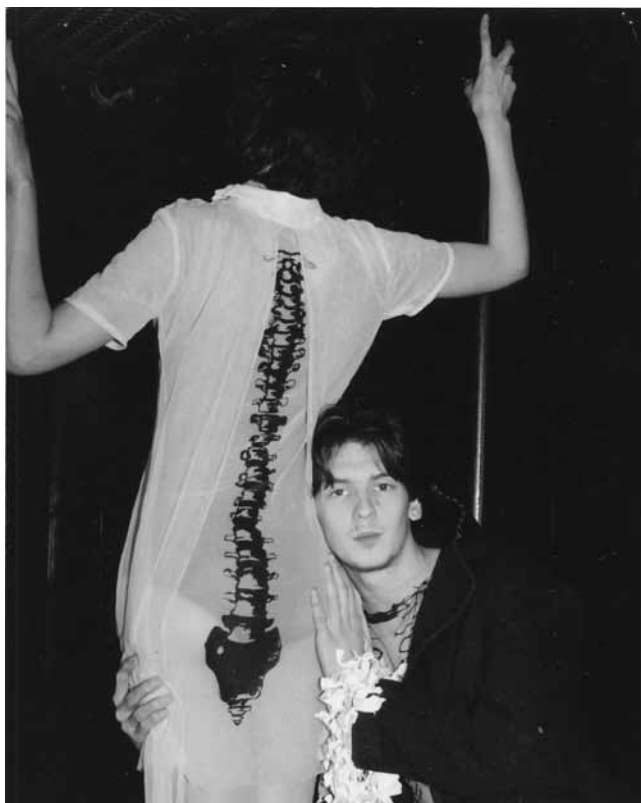
Pagal Stanislavskio sistemą institute buvau mokomas suprasti pagrindinį scenos personažų elgesio motyvą, suvokti svarbiausią jų siekiamybę ir tiesiog atlikti veiksmą, leidžiantį prie tos siekiamybės priartėti. (Viską šiek tiek supaprastinu, bet, kai mano tėtis, profesorius fiziologas, perskaitė šios Sovietų Sąjungoje kanonizuotos vaidybos sistemos populiarų išdėstymą, griebsi už galvos ir nenorėjo toliau remti mano studijų. Jo manymu, toji sistema paremta fiziologo Pavlovo, sovietų irgi kanonizuoto, kadaise atliktais refleksų bandymais su šunimis.) Toks suvulgarintas žmogaus psichologijos suvokimas sėjo nuobodulį, atrodė melagingas, tiesiog kaustė kūrybines galias ir varė į neviltį. Su didžiausiu susidomėjimu ir džiaugsmu perskaičiau pjesės „Freken Julija“ įžangoje, kituose teoriniuose veikaluose Strindbergo svarstymus apie žmogaus charakterio daugiabriauniškumą, nuola-

tinį kitimą, apie individo motyvacijų kaleidoskopiškumą, emocinį prieštarumą. Vietoj įprasto, nesudėtinogo, mechanistinio žmogaus, panašaus į milijonus tokių pačių komunizmo statybos sraigtelių, staiga atsivėrė vienetinė, beribė, kosminė individo vizija, kvapą gniaužianti giliais savo nuopuoliais ir didingais polėkais. Strindbergo sukurtas pasaulis apskritai glaudžiai susijęs su pavojingais ir skausmingais eksperimentais, kuriuos rašytojas tarsi specialiai atlieka su pačiu savimi, kad jų rezultatus pristatytų skaitytojams ir žiūrovams. Man tai buvo produktyvus įvadas į vėliau atrastą ir kūrybiniame darbe sėkmingai pritaikytą psichoanalizę.

Ne kartą atidžiai perskaitęs Strindbergą, karščiuojančios jo dvasios vizijas vėliau įkūnijęs scenoje, įsitikinau, kad nei gyvenime, nei teatre nėra paprastų atsakymų net į paprasčiausius Būties klausimus. Kiekviena diena, kiekvienas naujas darbas – tai nesibaigianti kova su „*blogaisiais instinktais*“, siekiant bent šiek tiek prasmės ir šviesos įžvelgti tiek žmoguje, tiek jam priešiškoje aplinkoje. Sovietinės melo imperijos širdyje, kur aršiai skiepyta materialistinė pasaulio samprata, rytietiška priverstinai kolektyvistinė mąstysena, Strindbergas man tapo tiltu į dvasinę, individualistinę Vakarų kultūrą, nuo Renesanso laikų, net per sunkiausias krizes puoselėjančią humanistinius idealus.

Dar jaunystėje supratau, kad jis yra dvasios titanas, kuris visa savo veikla iš žmogiškojo menkumo, trapumo, laikinumo, galų gale pirmaprados nuodėmės skausmingai veržėsi į Absoliutą. Jo kūrybai apibūdinti puikiai tinka Jono Pauliaus II teiginys iš „Laiško menininkams“: „*Autentiškas menas net ir anapus tipiška religinių raiškos formų yra labai artimas tikėjimo pasauliui, toks artimas, kad net didelio Bažnyčios ir kultūros atotrūkio aplinkybėmis lieka savotiškas tiltas į religinę patirtį. Kaip grožio paieška, kasdienybę pranokstančios vaizduotės vaisius, menas savo prigimtimi yra savotiškas kvietimas į slėpinį. Net ir tirdami tamsiausias sielos gelmes ar labiausiai sukrečiančius blogio aspektus, menininkai tam tikra prasme tampa visuotinio troškimo būti išganytiems balsu.*“⁶

Strindbergas tarsi atskleidė man paslaptį, kad mene viskas įmanoma, viskas gali būti atverta be jokio gėdos jausmo vardan išganyto, vardan didžiojo nuskai-

„Šmėklų sonata“. Duktė – Giedrė Ramanauskaitė, Studentas Arkenholcas – Andrius Kurienius. Režisierius Gytis PADEGIMAS

drėjimo ir dvasios ramybės, einančios iš pačių Visatos gelmių ir pasiekiamos tik per kančią, kovą ir žmogiškosios esybės tobulėjimą. ■

¹ Augustas Strindbergas. Pamišėlio išpažintis. Vertė Eugenija Stravinskienė. Vilnius: Vaga. 1992, p. 42. Versta iš August Strindberg. En dares forsvaltar. Stockholm: Albert Bonniers forlag. 1914.

² Augustas Strindbergas. Pragaras. Vertė Giedrė Žirgulytė. Vilnius: Alma littera. 1998, p. 67. Versta iš Inferno. Skrifter av August Strindberg. IX delen. Stockholm. 1946.

³ Ten pat, p. 67.

⁴ Augustas Strindbergas. Vienišas. Vertė Eugenija Stravinskienė. Vilnius: Vaga. 1992, p. 258. Versta iš Ensam. Stockholm: Albert Bonniers forlag. 1903.

⁵ Ten pat, p. 250–251.

⁶ Popiežius Jonas Paulius II. Laiškas menininkams. *Bažnyčios žinios*, 1999, nr. 10 (82), p. 13.

TALENTO IR KANTRYBĖS DERMĖ

*Su scenografe Renata VALČIK kalbasi
Ramutė RACHLEVIČIŪTĖ*

Ramutė Rachlevičiūtė. *Ar galėtumėte kaip Antoine'as de Saint- Exupery sakyti, kad atėjote iš vaikystės? Beje, prancūzų rašytojas vadino ją prarastuoju rojumi...*

Renata Valčik. Visi ateiname iš vaikystės. Tačiau aš, atrodo, iš jos taip ir neišėjau. Vaikas mano viduje vis dar aktyviai reiškiasi ir neleidžia užtrenkti to „išėjimo“ durų. Ar mano vaikystė buvo šviesi? Manau, taip. Iš dabartinės perspektyvos matau, kiek daug rūpesčių būta aplinkui, bet vaiko akimis viskas atrodė stebuklinga. Sunku atskirti, kas realu, o kas ne. Susikūriau fantazijų pasaulį ir mėgau jame tūnoti. Tą gebėjimą, matyt, išugdė mamos skaitytos pasakos. Būdama ketverių, jau žinojau visus Anderseno personažus, Trepsė (Jono Avyžiaus „Aštuonetas iš Trepsės namų“) atskleidė paslaptinę žaislų gyvenimą. Svajojau patekti į „Tiškučio akademiją“, bet ten mokėsi tik berniukai, kurių vardai prasideda „A“ raide, taigi neturėjau šansų. Kai išmokau skaityti pati, visas pasaulio pasakas jau buvau girdėjusi, todėl ėmiausi biografijų, nuotykių romanų, vėliau ir sudėtingesnės literatūros. Daug knygų perskaičiau pernelyg anksti, todėl dabar tenka skaityti iš naujo, kad suvokčiau tikrąją jų prasmę.

Literatūros pasaulis skatino fantazuoti, kurti savo vaizduotės burbulą. Jame pasislėpusi nuo realybės, nepastebėjau, kokios dramatos vyksta aplinkui. Kai staiga suvokiau, kad tėvai skiriasi, o aš netenku tėčio, žmogaus, kurį labiausiai mylėjau, užuovėja tapo guodžianti fantazijų erdvė. Pavyzdžiui, tikėjau, kad milžiniškame lempiniame radijo aparate gyvena maži žmogeliukai –

orkestrantai, diktoriai, dainininkai, laukdavau, kada jie pasirodys.

Dar tikėdavau, kad mano vaikų darželis – tai senovinis dvaras, savo bendraamžius laikiau dvarišiais, o auklėtojas – ministrų patarėjomis. Toji mintis ypač apnikdavo per pietus, kai valgyti nesinorėdavo, bet sėdėti su visais prie stalo vis tiek reikėdavo. Tada įsivaizduodavau, kad vyksta rūmų puota. Man patinkantis berniukas būtinai būdavo princas, o draugės – rūmų damos. Gaudavau barti, kad juokus krečiu ir nevalgau.

Iš pasakų, matyt, atėjo ir drąsa, nes jau nuo dvejų metų be baimės eidavau į pasaulį, mano atveju – į gatvę ir keliaudavau, pati nežinodama kur, kol kelią pastodavo milicijos patruliai su išsigandusiais mano tėvais. Abu privargo su manim dėl keisto noro eiti vienai nežinia kur. Dar nemokėjau kalbėti (pradėjau gana vėlai, gal 3,5 metų), bet jau veržiausi pažinti pasaulį.

Ar vaikystėje, paauglystėje nesvajojote būti berniukas, juk tada daug kam atrodė, kad pasaulis priklausė vyrams?

Gimiau studentų šeimoje, tėvai dažnai prašydavo kaimynų bendrabutyje ar senelių kaime pagalbos. Visos mano vasaros prabėgo kaime pas dieduką su bobute arba mažame miestelyje pas kitus senelius. Labiausiai patikdavo kaime, nes ten turėdavau visišką laisvę. Diedukas su bobute sukirodavosi prie ūkio, prie gyvulių, o aš siautėdavau sode arba laukuose, kur nors kieme

ar prie bažnyčios. Į kaimą vasarą suvažiuodavo daug miestiečių vaikų, bet kur dingdavo mergaitės, man iki šiol paslaptis. Tiesa, kartais pasirodydavo kaimynų anūkė, bet nė žingsnio nežengdavo toliau savo kiemo ir gėlių darželio. Todėl mano kompanija buvo grynai „vyriška“ – mano jaunesnysis brolis, kiek vyresnis pusbrolis ir kaimo berniūkščiai, kurie krėsdavo smagias išdaigas, lakstydavo po apylinkes, po bažnyčios kiemą. Tiesa, kad priimtų į savo kompaniją, tekdavo išlaikyti drąsos testą. Dabar man plaukai šiaušiasi, prisiminus, kokių rizikingų žaidimų slapčia nuo suaugusiųjų prisigalvodavom. Anuomet labai tuo didžiavausi, nenorėjau net suknelių dėvėti, vis skolindavausi pusbrolio šortus ir marškinėlius. Mama šiurpdavo nuo mano poelgių, bet nieko pakeisti neįstengė.

Ką prisimenate iš mokyklos? Ar tai vien smagūs laikai, ar būta ir nuoskaudų?

Mokykloje, savo klasėje, sutikau kelias mergaites, kurios buvo tokios pat „nenormalios“ – be kaspinų ir sijonų. Atsitiktinumas lėmė, kad net jų senelių kaimai buvo tame pačiame krašte, dažnai vasarodavom kartu. Taigi mūsų kompanija tapo mišri, nebuvome mergaitės ar berniukai, buvom tiesiog miesto vaikai, kurie iki pamišimo darkėsi, ištrūkę į laukus.

Besidžiaugdama tų vasarų laisve, slėpdamasi savo fantazijų burbule, pražiopsojau esminę tėvų dramą. Jie išsiskyrė. Tai buvo lyg perkūnas iš giedro dangaus. Pranešė tik faktą, kad mudu su broliu liekame su mama, o tėtis išvažiuoja. Tėtis?! Man svarbiausias asmuo tarp suaugusiųjų! Dabar į vaizduotės pasaulį, tą fantazijų burbulą, teko temptis ir brolių. Tai buvo pabėgimas nuo realybės. Suaugusieji nebeturėjo mums laiko, tėtis išvažiavo, o mama pernelyg daug dirbo... Tokios aplinkybės mokė savarankiškumo, užsimezgė labai glaudus ryšys su broliu.

Kada susivokėte, kad jūsų pašaukimas yra menas?

Pirmasis mano piešimo mokytojas skatino stoti į Konarskio keturmetę dailės mokyklą (dabar Justino Vienožinskio menų mokykla). Mama, sužinojusi, kad įstojau papildomai mokytis dailės, neprieštaravo. Pa-

skutinėse klasėse dažnai nelankydavau bendrojo ugdymo mokyklos, nes tuo metu (jei geras oras ir apšviėtumas) eidavau tapyti ar piešti iš natūros. Dailės mokykla padėjo man įveikti sunkų paauglystės tarpsnį – nuo 12 iki 16 metų. Mane supo ryškios asmenybės, kuriomis norėjau sekti, – Petras Repšys, Teresė Marija Rožanskaitė, Agnietė Švėgždienė, Vytautas Narbutas, Saulius Šerys, Rita Dapkutė, Mindaugas Lekas, Jonas Kazlauskas. Net kandusis Jonas Gasiūnas, su kuriuo aršiai kovojau, kad netaisytų teptuku mano tapybos, bet pasakytų žodžiu, ką turėčiau pataisyti pati. Jaučiausi išskirtinė, privilegijuota, nes mokiausi meno mokykloje. Net tikslųjų mokslų mokytojai žiūrėjo pro pirštus į prastokus mano pažymius, nes visi kažkodėl tikėjo, kad būsiu dailininkė. Ir aš pati greitai tuo patikėjau, nes meno pasaulyje jaučiausi saugesnė negu realybėje.

O kada supratote, kad jūsų kelias – scenografija? Kaip ją pasirinkote? Ką suteikė studijos? Kokias viltis galbūt sužlugdė?

Jau baigdama meno mokyklą žinojau, kad rinksiuosi scenografiją. Keista, bet ją pasirinkau ne todėl, kad mėgau teatrą, o todėl, kad šis dailės žanras apima visus menus – skulptūrą, architektūrą, tapybą, grafiką, dizainą... Kai pradėjau lankyti piešimo pamokas pas scenografą Vytautą Narbutą, supratau, kad scenografija – tai mano dirva! Nekantravau kuo greičiau baigti vidurinę mokyklą, nesupratau klasiokų, kurie blaškėsi, neapsispręsdami, kuo norėtų tapti. Deja, tais metais, kai baigiau mokyklą, scenografijos kurso Dailės akademija nerinko. Įkalbėta namiškių, nunešiau dokumentus į freską-mozaiką. Su savo grafika ir akvarele buvau balta varna tarp stojančiųjų, kurie pristatė aliejinius paveikslus. Petras Repšys, dėstęs ir freskos-mozaikos, ir grafikos klasėse, patarė nešti dokumentus į Grafikos katedrą. Aš tą supratau kaip atsakymą, kad netinku. Todėl jokių popierių niekur nenešiau, išvažiavau į kaimą... Ir pražiopsojau egzaminus į freską-mozaiką! Bet supratau, kad tai ženklas – manęs laukia scenografija.

Santykis su ja visą laiką buvo keistas, ypatingas, jei nuklysdavau į šalį, vėl mane prisišaukdavo. Atrodo, scenografija pasirinko mane, o ne aš ją. Jau būdama

trečio kurso studentė susigundžiau videomenu, kuris laužė rėmus, skatino ieškoti papildomos raiškos. Sėkmingi pirmųjų bandymų įvertinimai leido pajusti savarankiškos autorystės skonį. Išvykau į Zalcburgo vasaros Menų akademiją, į Nanos Hoover video / performansų klasę. Tai buvo pirmoji kelionė į Vakarus. 1995-ieji. Patyriau kultūrinį šoką. Patekau į kultūros ir menų židinį – ne tik mokiausi pas žymiausius to meto menininkus, tą rugpjūtį Zalcburge vyko operos, šiuolaikinio kino ir šiuolaikinės muzikos festivaliai. Nuo informacijos ir potyrių buvau apdėjusi tiesiogine šio žodžio prasme. Gyvai girdėjau Iannį Xenakį, Karlheinzą Stockhauseną, Billą Viollą su Heineriu Goebelsu, mačiau Katharinos Sieverding, Nancy Spero ir Leono Golubo, Nanos Hoover parodas, žiūrėjau prancūzų avangardistų filmus, Marinos Abramovič performansus... Gyvenau su studentais iš viso pasaulio, susidūriau su labai skirtingomis kultūromis ir mokymklomis. Jaučiausi tikras laimės kūdikis.

Kai grįžau į Vilnių, gavau Nanos Hoover, savo mokytojos toje vasaros akademijoje, laišką – kvietė atvykti į paskutinį jos kursą Diuseldorfo Dailės akademijoje. Toji miniatiūrinė moteris su juoda vyriška skrybėle, staigiai, per 15 minučių apsisprendusi, kad nebegriš atgal į Njujorką, bet liks Amsterdame, buvo neįtikėtinai talentinga. 7-ojo dešimtmečio pabaigoje nuo piešimo ant popieriaus ji perėjo prie piešimo šviesa videokameros vaizde. Buvo labai artima Marinos Abramovič draugė.

Kelis 1996-ųjų mėnesius praleidau Diuseldorfo akademijoje, Nanos Hoover klasėje. Atrodė, nėra į visai kitą meno pasaulio kraštą, nutolusį nuo teatro, bet sugebėjau baigti ir scenografijos studijas. O pokalbis su kurso vadovu Adomu Jacovskiu, vertusiu mane apsispręsti, padėjo suvokti, kad videomenas – tik dar viena papildoma scenografijos studijų priemonė, dabar šalia pieštuko, teptuko turėjau dar ir kamerą. Videomenas padėjo susiformuoti mano kaip menininkės, o ne grynai scenografės, sąmonei. Magistrantūros metais aktyviai kūriau videoinstaliacijas, nėra net į kino, reklamos sritį, kol viename menų simpoziume rezidencijoje Indijoje patyriau meninį atsivertimą – su modernia kamera ir videoefektais atsidūrusi archaji-

nėje kultūroje staiga pajutau, kad karalius nuogas! Tas žmonių skurdas ir nuolankumas, mokėjimas džiaugtis viskuo, ką tik turi, mane labai paveikė, privertė pažvelgti į save iš šalies. Visi efektai, blizgučiai neteko prasmės. Grįžusi namo, padėjau į šalį kamerą, nes nusprendžiau savo kelią apmąstyti iš naujo.

Ir čia vėl likimo pirštas – gavau laišką iš Prahos teatro akademijos Scenografijos katedros (dar magistrantūros studijų laikais buvau nusiuntusi savo portfolio, gavau teigiamą atsakymą, bet atsisakiau vykti dėl finansų stokos). Laikai pasikeitė – jei išlaikysiu valstybinį čekų kalbos egzaminą, galėsiu mokytis Prahoje nemokamai. Jie kvietė ir laukė. Man beliko priimti šį pasiūlymą. Nusipirkusi vadovėlį „Samoučitel českovo jazyka“ ir čekų-rusų žodyną, po poros mėnesių jau silpnai burbuliavau čekiškai, sėdėjau Prahos nacionalinio muziejaus Viduramžių skyriuje, piešiau Luko Cranacho jaunesniojo piešinių kopijas, svaigau nuo paprasto pieštuko štrichų ir mokiausi scenografijos Prahos Muzikos menų akademijos Teatro fakultete. Grįžau prie klasikinio meno ir kanonų. Scenografija mane susigrąžino. Pagaliau patekau į tikrus teatrinis mokslus, kur studijavau kartu su aktorais, režisieriais, teatrologais, dramaturgais ir teatro vadybininkais. Mano komandai priklausė ne tik teatralai, bet ir skirtingų tautų, kultūrinių tradicijų atstovai. Kūrybinis darbas buvo ne savarankiškas-individualus, o kolektyvinis-bendras. Va čia jau reikėjo ne vien kurti, bet ir diskutuoti, ginti savo idėjas, kad įtikintum jomis kitus.

Išvažiavusi metams, likau ten dvejus, o darbų ir projektų gavau net keleriems metams į priekį. Atrodė, liksiu Čekijoje ilgam, bet likimas lėmė sutikti Valentinę Masalską, mūsų teatro guru. Susitikimas buvo visiškai atsitiktinis, neplanuotas, bet, kadangi turėjau pasiėmusi aplanką su vieno projekto eskizais, išsižiebė diskusija apie teatrą, menus apskritai. Po keleto dienų ant mano darbo stalo jau gulėjo Dostojevskio pjesė „Nuolankioji“, kurią ketino statyti Masalskis. Po to sekė kitas pasiūlymas, trečias, ketvirtas... 12 metų bendradarbiavau su Masalskiu, vėliau su jo studentais ir visa klaipėdiškių komanda.

Masalskis buvo ir yra man didžiulis autoritetas. Jo vertybės, gebėjimas ir poreikis burti aplink save kitus

Renata VALČIK. Spektaklio „Doriano Grėjaus portretas“ scenografija. Režisierė Gintarė Radvilavičiūtė. Vilniaus teatras „Lėlė“. 2018

Lauros Vansevičienės nuotrauka

kūrybingus žmones atitiko mano įsivaizdavimą apie menininkų bendradarbiavimą ir draugystę.

Labai ją branginu nes leidžia pajusti, kad nesu viena. Kartais atrodo, kad menininkai yra atskira žmonijos kasta, turinti keistą paženklinį – tokią ypatingą anteną, kuri gaudo menkiausius egzistencinius virpesius. Toji „antena“ ir leidžia jaustis vienos šeimos nariais, kai nebesvarbus nei amžius, nei tautybė.

Postmodernistai nelinkę laikytis klasikos, modernizmo nustatytos hierarchijos, esą visi reiškiniai lygiaverčiai, nors nevienalyčiai. Kokios epochos idealai priimtinausi jums asmeniškai?

Meno daugiabriauniškumas leidžia plėsti mąstymo horizontą, todėl nepaprastai džiaugiuosi, matydama, kaip nyksta ribos tarp atskirų meno sričių ar žanrų. Man menas yra nedaloma visuma, kitokio są-

moningumo būseną. Vartai į nematerialųjį, amorfinį, neapčiuopiamąjį pasaulį, o menininkai, gebantys derinti protą su jausmais, yra vartininkai. Nesvarbu, kokiais (klasikos, modernizmo ar post(postpost)modernizmo) terminais vadintume, esmė nesikeičia – menas yra slenkstis tarp buities ir būties, apčiuopiamumo ir efemerškumo, materijos ir idėjos, funkcijos ir esencijos. Visi teoretikų terminai – tai tik nuorodos, iš kurios pusės įeinama į tą daugiabriaunę sferą. Pro „vartus“ vyksta dvipusis eismas, viena kryptis, kai nerinama į idėjų pasaulį, o kita – kai iš ten grįžtama, kai menas „smelkiasi“ į realybę. Tik taip galėjau sau paaikškinti socialinę meno ideologiją, kurios ilgą laiką vengiau, kategoriškai ją atmesdavau, bet, perpratusi „dvipusio eismo“ principą, pagaliau kitaip suvokiau meno funkcijas, jo reikšmę. Tai leido suprasti ir menininko atsakomybę, nes kiekvienas kūrinys – tai

koduota žinutė, kurios adresatas yra žiūrovai, klausytojai, skaitytojai, stebėtojai ir t. t. Svarbu perduoti jiems kažką svarbaus, jeigu jau pretenduojame „vogti“ jų dėmesį ir laiką...

Scenografija yra sintetinė, viską apimanti sritis, reikia bendrauti su įvairių sričių menininkais – režisieriais, aktoriais, kompozitoriais, videomeno, kitų sričių atstovais. Ar visada pavyksta suderinti savo ir kitų vizijas, intencijas?

Aukščiausia meno forma laikau muziką, nes ji abstrakčiausia, nematerialiausia, absoliučiai neapčiuopiama ir belytė. Todėl visada norėjau, kad visas menas, ypač dailė, išsivaduotų iš bet kokių rėmų, formulių ar panašių. Menas – tai būdas skverbtis iki sielos ar dvasios gelmių. Visa tai nematerialu, neaprepiama, neapčiuopiama ir – paradoksalu – net nesuvokiama, bet nujaučiama! Būtent muzika man leido tą aiškiai pajusti. Šį suvokimą pradėjau taikyti ir savo srityje. Man tai buvo rodiklis – jokio konkretaus konteksto, jokios geografijos, jokio lytiškumo... Atrodytų, visa tai svetima teatro menui, kuris analizuoja, kontempliuoja būtent žmogų, jo žemiškumą, kančias ir nuodėmes, konfliktus su aplinka, ryšį kontekstu... Vis dėlto tas abstrakčios formos kontempliavimas, absoliuto siekimas kaip tik ir leidžia nusistatyti gaires, objektyviai pažvelgti į analizės objektą. Toks suvokimas padeda greičiau rasti motyvaciją, suteikia daugiau laisvės, ieškant sprendimų, ragina nesilaikyti vienos krypties, ieškoti vis kitokių raiškos formų. Tai išlaisvina, suteikia drąsos žaisti, kad neužstrigčiau uždarame rate.

Ar jums svarbi plačiosios publikos nuomonė, o gal pasikliaujate meninės bendruomenės įvertinimu, pritarimu, ypač savikritika, nes manote, kad geriausia savo kūrybos vertintoja esate jūs pati?

Šis laikmetis, kai susipina visos menų sritys, man vis labiau patinka, nes žinau, kad nieko nežinau, kad nieko nemoku, niekas man nepriklauso, todėl pradedu viską iš naujo. Tai neleidžia susireikšminti, apimti, sustingti, nes viskas, tarsi vėjo pustomas smėlis, čia yra, čia nėra. Kai buvau jaunesnė, atrodo, daugiau vis-

ko žinojau, viską buvau griežčiau įvardijusi, „sudėliojusi“ į lentynas. Tada ir kritika ar bet kokie vertinimai atrodė svarbūs.

Dabar kūryba man yra gyvenimo būdas. Tą galiu drąsiai teigti, nes buvo keletas gyvenimo etapų, kai atrodė, kad turėsiu sukti kitu keliu, kad nebepavyks suderinti savo kasdieninių pareigų ir kūrybos. Bet pati nustebau, kad viskas, kas atrodė neįmanoma, tapdavo įmanoma ir net suteikdavo dar didesnės galios. Taip disciplinuotesnė, atsakingesnė, labiau susitelkusi. Sunkiausiais momentais, kai pasišvęsdavau artimųjų slaugai ar kovai dėl išlikimo, apimdavo ir stipresnė kūrybos galia. Tada sukūriau ir kol kas reikšmingiausius, sudėtingiausius savo darbus. Ar geriausius? Sunku pasakyti, nes viliuosi, kad patys geriausi dar nesukurti.

Su nuostaba supratau, kad kūryba man yra kaip oras, ji užtikrina balansą tarp kūno ir dvasios, tai mano religija, todėl kritika ar įvertinimai nebėra tokie svarbūs kaip anksčiau. Man svarbus grįžtamasis ryšys, alchemija, susikurianti tiek tarp komandos narių, tiek tarp scenos ir salės, kūrybinis azartas, intriga, tai, kas įdomu man pačiai, nes meluoti sau nebenoriu (puikiai žinodama, kad su patirtimi ateina ir gudravimas).

Ką jums reiškia būti moterimi? Ar nedingteli mintis, kad silpnoji lytis vis dar sunkiai randa vietą po saule?

Kūrybinis darbas mane užgrūdino, suteikė drąsos pažvelgti ne tik į šviesiąją, bet ir į tamsiąją savo pusę, išsiaiškinti stipriąsias ir silpnąsias savybes.

Atėjusi branda, vėlyva motinystė pagaliau leido pajusti, kad buvimas moterimi yra lemties dovana! Moterys stiprios, bet švelnios. Yra nuostabus rytietiškas akmens ir vandens apibūdinimas. Rytuose vyras lyginamas su akmeniu, o moteris – su vandeniu. Kuris iš jų stipresnis? Lietuviai sako, kad lašas po lašo ir akmenį pratašo. Štai kantrybės galia! Pajutusi tą alegorinę jėgą, supratau, kaip kvaila konkuruoti su vyrais. Galvodama apie vandenį, pradėjau jausti jo galią, atsirado noras vandeniu sekti, vandeniu tapti. Apėmė džiaugsmas, kad gimiau moterimi.

Dėkoju už pokalbį.

Renata VALČIK
 Spektaklio „Doriano
 Grėjaus portretas“
 scenografija
 Režisierė Gintarė
 Radvilavičiūtė
 Vilniaus teatras
 „Lėlė“. 2018

Lauros
 Vansevičienės nuotr.

*Renata VALČIK
Kartu
Gaivūs vējai 12
Australija*

Atomo epocha

Amžiais griauamas ir skaldomas pasaulis
Užvaldytas nuojautos baugios –
Viešpatauti neišmokęs be apgaulės,
Atsidūrė prie lemtingos pabaigos.

Drąsiai žemę užkariavo lakios mintys.
Kad žmonėms paklustų Visata,
Mokos tobulai susinaikinti
ypač jų gambiausioji karta.

Epocha, pritvinkus kraujo, vyno, suodžių,
Sekso, morfijaus, pamokslų amžinų,
Jau, atrodo, pasiilgus vaiko žodžių
Vietoje dundesio besielių akmenų.

Pragaištingas ginklas – Dievo rykštė –
Greit iš poligonų išvažiuos...
Spręsk, pasauli, – senas pasiliksi,
Ar pradėsi viską nuo pradžios?..

Gyvybės deivė

Tarp miesto, kaimo blaškosi lemtis,
Kur jai geriau? Kur ji, gyvybės deivė?
Tie patys debesys, skliautai aukšti –
Ryte dangus paniuręs išsiblaivė.

Kaimiečio žvilgsnis gatvėje smalsus,
O sunkūs žingsniai kausto miestą.
Jis sugeria žodžius, visus garsus.
Tiek vynas, tiek gyvenimas atmieštas

Karčių pelynų, obuolių saldžių,
Bespalvių laiko dulkių, knygų.
Nakties mieste daugiau ryškių raidžių –
Džiaugsmų, gėlos, lemties sūrios – po lygiai.

Idilė

Prabyla moteris – it liepos laikas –
Sunokęs vaisius, bet užgintas...
Dar žvilgsnis peteliškę vaikos,
Net keista ją vabzdžiu vadinti.

Tirštus šešėlius liepos meta,
Vidudienis ištroškęs vėsą geria.
Staiga prabėga vaiko metai
Ir jau nebežaidžiame karo...

Kai bitė neša liepų medų,
Nesu nei didelis, nei mažas.
Einu ir vėl, kur akys veda –
Kur moteris, o gal mirazas...

Iš tolo sklinda verksmas
Už miško degina vasarą
Kirtėjai

Vienišas vaikas turi sodą
Jo pirkioj žydi senelės
Rankšluostis

Kaip staiga noksta vasara
Tarytum didelis toks Žemės
Židiny

Paukštė

Ilgai žydėjo nesodintos gėlės –
Kvepėjo visas sodžius jaukiai.
Giedojo paukštė, tyras džiaugsmas liejos,
Žydri vaikystės debesėliai plaukė.

Birželio dalgį aidas plakė –
Po kiemą plaikstės vėjas savas.
Į žiedus tūpė vasara plaštakė,
Per plaukus ir akis diena keliavo.

Dar vis šnibždėjo jaunos dvasios,
Bet jau rūdijo arklai senas.
Žolė rasotus laiškus rašė,
O žodis atskirai gyveno.

Galulaukėje kantriai laukė,
Kol paukštė atsiskyrėlė skrajoja.
Želte užžėlė sodžiaus laukas,
Kvepėdamas šilojum...

Per darganą

Per lietų – žemės darganą –
Pabunda vėjas.
Girdėti
Lyg lapkričio lietų,
Lyg užmiršta rugiagėlė
Raudotų...
Rudens toks pilkas ilgesys
Staiga užlieja.

Jisai ir lapkritis
Nuogi be lapų,
Be žemės rūbo.
Taip skleidžiasi ruduo –
Pilkoj dienoj
Ir vieškelio balutėse...
O jausmas – netikėtai –
Įsiskverbia giliai –
Sušildo.
Už lango muzika
Čiurlena, laša, laša.
Liūdžiu, kai lyja,
Nors darganoj kažkas
Gal irgi išsipildo – – –

Taip arti

Išdyla mintys... Gula šėmas rūkas,
Patvinęs ežeras jau liejas iš krantų.
O senas vėjinis malūnas sukas
Su šienpjovių balsais kartu...

Išgirstame birželį, kai išaušta,
Kaip zvimbiam dalgiai. Daug žolės arti...
Ežere – žvejys. Boluoja plaustas.
Toks lėtas ryto žingsnis lyg mintis.

Šalia beržyno vėl žalmargė mūkia,
O ryto girdas sklinda pievomis tolyn.
Tačiau švelnios miglos, to šėmo rūko
Kur kas mažiau saulėtekio kely...

Senamiesčio žibintai

Mediniai užteigę žibintai –
Neregima senamiesčio delčia.
Kreiviausias skersgatvis pramintas
Poeto gal, o gal dievų nakčia.

Ruduo pašventina nebyliai
Viduramžių gatves. Šaltoj migloj
Nuliūdusi Mickevičiaus Marilė –
Priskridęs angelas paguos ją ir priglobs.

Liepsnelės meilinas jaunos,
Nors tylą drasko uždegos garsai.
Pikti bajorai žodžiais kaunas –
Keiksmi po Vilnių liejas ištisai.

Kraujuoja mūrai tamsoje raudoni,
Netapę prieglobsčiu – namais gerais.
Šis lapkritis, šios Vėlinės – lyg dovis,
Ar nelaimingos meilės aitvarai.

Rugsėjis. Kuciūnai

Už lango laša. Kuždesys –
Prislopę žemės žodžiai.
Ką mielo šįsyk parašys –
Ruduo, lietus ir sodžius?..

Dar nelytėjau – nežinau,
Koks mėnuo tylomis atsėlins.
Norėčiau jo gilaus, švelnaus
Kaip šiltas šilo smėlis...

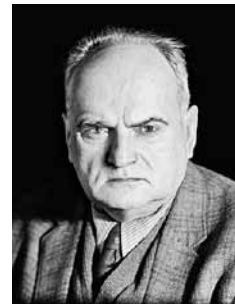
Epigrafas tyloje

Į žemę trokštama
Kasdien po žingsnį
Po mažą sprindį,
Pamažu.
Kasdien po pėdą
Smėlyje įminsiu,
Kuždėsiu maldą
Po medžiu...

Iš spaudai rengiamos eilėraščių knygos

Vytautas LANDSBERGIS

EDMUKAS

Edmundas Laucevičius, išžymus ekspertas ir kolekcionierius, fundamentalių istorinių monografijų-albumų „Popierius Lietuvoje XV–XVII a.“; „XV–XVIII a. knygų įrišimai Lietuvos bibliotekose“; „Lietuvos auksakalystė. XV–XIX s.“ autorius, gausoko būrio artimųjų ir giminaičių buvo vadinamas tiesiog „Edmuku“. Gal todėl, kad ir vyresnioji (mano tėvų) karta, kuriai jis tebebuvo Šiaulių gimnazistas, tarpusavy vadinosi Taduku, Vytuku, Kastuku... Taip ir šeimoje, ir iš jo giminių Petkevičių girdėdavau Edmuko vardą. Susitikdavome jau antrosios raudonųjų okupacijos laikais; jis buvo pusantros kartos vyresnis už mane, su orios laikysenos pranašumais, bet labai draugiškai, artimai pasikalbėdavome.

Turėjo smagių bajoriško sąmojaus gabalų.

Papasakodavo arba šiaip kalboje išsprūdavo.

Antai apie sovietus sakydavo, kad tai unikali tauta, pasauly vienintelė, kuri sugeba tualete apšikti lubas. Bet susišnekėdavo ir su sovietijos valdininkais, buvo gerbiamas tiek, kad neištrėmė. Seserį buvo ištrėmė.

Kartą išleido jį – savarankišką nepriklausomą istoriką ir ypatingą kai kurių sričių žinovą – į Krokuvą tenykščio pažįstamo kunigo kvietimu; nuėję su šeiminku pirmiausiai į Vavelį. Katedroje prie iš-

kiek pasimokęs gerų manierų, mandagumo, galėtų būti visai neblogas markizas.

Savo tikrą aristokratizmą Edmundas Laucevičius įkūnydavo ir naudojamų pinigų fizine kokybe.

Pensijos atsiimti eidavo į banką pats, tarybinės tarnau-

kilmingo Jogailos antkapio Laucevičius paklausė lyg spontaniškai: „*Tai ko čia laikote tą chamą litviną?*“

Kunigas buvo normalus lenkas, pažįstas pasakvų legendas ir susivokiąs istoriniuose vertinimuose, tai vien linksmai juokėsis.

O Edmukui būtų buvę įdomu jau mūsų laikais išgirsti apie nesenstančių endekų akibrokštą lietuviams Poznanės stadione: „*Klaupkitės, chamai!*“

Iš kelionės į JAV, kai išleido pas brolių Boduką (Bogdaną), parsivežė įspūdžių apie tenyksičius tautiečius. Viename susitikime prikibęs reiklus džentelmenas: „*Tai kaip jūs, ponas Laucevičiau, bolševikai nesuėmė, neišvežė? Juk buvote net Lietuvos diplomatinėje tarnyboje...*“

Edmukas ramiai paaiškinęs aplinkiniams girdint: „*Matot, aš iš senų laikų esu pažįstamas su Stalinu. Tad kai tik man gresia Lietuvoj iš vietinių kokie nesklandumai, aš paskambinu jam į Maskvą, ir problemos baigiasi.*“

Tas klausėsis lyg netikėdamas, gal nejausdamas patyčios, bet atstojo.

Kitas klausimas, gal ir to paties ar panašaus veikėjo, buvo apie ateities Lietuvą:

– Ar nevertėtų atkurti Didžiosios Kunigaikštystės?

– Apie tai galvojame. Taip, kai Lietuva bus vėl nepriklausoma, reiktų mums vėl aukštuomenės. Grafų, baronų, vikontų. Žmonių yra. Štai tamsta,

tojos ten jau žinojo, ko ponas Laucevičius pageidauja. Atplėsdavo jam visai naują, iš spaustuvės atvežtą banknotų „malką“ ir atskaičiuodavo elegantiškais, dar braškančiais rubliais arba červoncais (tai dešimt kartų stambesnės vertės banknotas su Lenino portretu). Tada galėdavo ir parduotuvėj arba kirpykloj mokėti tokiu nenučiupinētu, neriebaluotu banknotu, pirmąsyk išsiimamu iš odinės piniginės... Ir neimti gražos kokiais nors jau nučiupinėtais.

Tautiniuose santykiuose jam pasitaikydavo ypatingų atvejų.

Kadaise Druskininkuose sutiko vieną ponį, vietinę lenkę, kuri paprašė patarimo, ar jai savo vaiką leisti į lietuvišką, ar į lenkišką mokyklą?

Pataręs į lietuvišką – turės daugiau galimybių.

O po N metų išgirdo iš tos pačios ponios rūstų priekaištą:

– *Co pan zrobi!* Ten iš mano sūnaus padarė lietuvį!..

Atsiprašė apgailestaudamas, jeigu tai nepataisoma, o pačiam buvo linksma tai prisiminti.

Seniems endekams toks pavienis atvejis turėjo būti tikra nelaimė – neteko tautiečio, nusmukusio iki lietuvių. Bet ar tam jaunuoliui nuostolis? Gal tikrai pasiekimas – nesijaus užsienietis gimtinėje.

Laucevičius būtent to linkėjo kiekvienam sudėtingo likimo vilniukui. ■

APIE BAUGŠČIĄ IR DRAŠIĄ VINCO MYKOLAIČIO-PUTINO ŠIRDĮ

*Jeigu aš tylėsiu, tai kas prabils? Negi akmenys?*¹

Vincas Mykolaitis-Putinas

Įžanga

Pirmiausia tegul prabyla kaltintojai, reikalaujantys dvasios didybės.

„Putinas savo gyvenimo pakopų, užuolankų ir apšviestų rampų takuose [...] turėjo išskirtinę laimę [...] Tačiau jis nebuvo herojus, nei kankinio pavyzdys [...] Putino „lūžiai“, charakteris, viso gyvenimo „pradai ir žygiai“, dargi jo šešėlišių altorių kūrybos pobūdis nepriklauso pačiai geriausiai medžiagai – tragedijom ar niūriom dramom. Greičiau nebent vodeliui – komedijom, satyrom, ironijom. O mažne laimingas jis dar tuo, kad niekad nestokojo gynėjų ir simpatikų, kuriems jis vis atrodo kaip auka – anuomet „masoniukų“, vėliau „maskoliukų“, – taip apie Vincą Mykolaitį-Putiną straipsnyje „Putino žiedai“ rašo Bronys Raila, radikaliai pakeitęs savo pažiūras, – iš marksistinio kvaitulio išsiblaivęs ir į tautinį svaigulį paniręs.“²

Kad Mykolaičiui-Putinui „tragiškų išgyvenimų visiškai neteko patirti“, kad „joks istorinis įvykis stipriau nesukrėtė jo gyvenimo“, prisiminimuose teigia ir tremtinys Juozas Keliuotis, kuris sovietmečiu buvo bene dosniausiai šelpiamas tautiečių iš užjūrio. Pasak jo, „V. Mykolaičio-Putino neištiko jokios didesnės gyvenimo audros. Jo nepersekiojo nė viena valdžia, nors jos kelis kartus keitėsi. Jis išgyveno, nesusipažinęs su tikru skurdu: jis visada turėjo pastogę ir duoną. Jis neturėjo

ir asmeninių priešų, kurie kiekviena proga būtų nuodiję jo gyvenimą.“³

Dar griežčiau Mykolaičio-Putino laikyseną vertina Tomas Venclova, kurio tėvas, Lietuvos rašytojų vyriausiasis politinis vadas Antanas Venclova 1940-ųjų rugpjūtį kartu su dvidešimčia marionetinio Lietuvos Liaudies Seimo įgaliotinių parvežė iš Maskvos „Stalino saulę“: „Neturėjome net poetų, kurie būtų tais laikais parodę tikrą moralinį pavyzdį, kaip Rusijoje Achmatova ir Mandelštamas. Daug kas tikėjosi tokio pavyzdžio iš Putino, bet ir Putinas leidosi į toli einantį kompromisą. Jo likimas – tragiškas, painus ir, deja, nelabai pamokomas.“⁴

„Putinui nepritinka rezistentų ar dvasinio etalono mantija. Sutikčiau su Broniu Raila (su kuriuo anaip tol ne visada sutinku): Putinas iš prigimimo nebuvo rezistentas, buvo nendrė, linkstanti pavėjui ir prisitaikanti prie bet kokio režimo. Blogiausia, kad toji Putino laikysena dažnai skelbiama dorybe. [...] Dera aiškiai pasakyti: tokia laikysena atleistina ir gal kartais neišvengiama, bet ji yra ne dorybė, o yda. Kai imamasi kompromiso, kad tauta ir kultūra išliktų, dera suvokti, kad čia esama ne tik naudos tautai ir kultūrai, bet ir kažko ydingo, nuodijiančio tautą ir kultūrą (ir, deja, dažniausiai nežinia, ko yra daugiau).“⁵

Kad Mykolaičio-Putino biografijoje buvo „nesmagių kolaborantiškų epizodų“⁶ Tomas Venclova kartoja kiekviena proga ir be progos,⁷ matydamas tik tai, ką pats nori matyti, atmesdamas bet koki Putino pasipriešini-

mą okupacijos metais. Dažnai cituojamą istorinio romano „Sukilėliai“ sakinį, kad tauta turinti subręsti ne tik laisvei, bet ir vergijai, jis vadina „kapituliantišku“.⁸ O tokio pobūdžio demagogijos viršūnė – Tomo Venclovos komentaras dėl Boriso Pasternako pasmerkimo 1958 m., kai jam paskirta Nobelio premija. „*Ne vienas pasakys, kad Venclova pasmerkė Pasternaką – Pasternako biografijoje surašyti smerkėjai. Kaip žinoma, tarp jų yra ir Putinas.*“ Tačiau pasmerkimas pasmerkimui nelygu. Sovietinis nomenklatūrininkas Antanas Venclova dalyvavo Maskvoje skubiai sušauktame Sovietinių rašytojų sąjungos prezidiumo posėdyje, kur rinktinė trisdešimt dviejų asmenų kompanija vienbalsiai pasmerkė „išdavikišką“ Pasternako elgesį, atėmė sovietinio rašytojo vardą ir pašalino iš Rašytojų sąjungos. Bet sūnus vis tiek pateisina tėvo elgesį, mat šis buvęs komunistų partijos narys, todėl iš jo sunku tikėtis „partinės disciplinos pažeidimo“, o štai Mykolaičio-Putino tokia „disciplina nesaistė“.⁹ Bet juk jis ir į Maskvą nevažiavo!

Tomas Venclova niekina visus, kurie drįsta teisinti Mykolaitį-Putiną. Perskaitęs 1989 m. Pergalėje paskelbtas Juliaus Būtėno ir Jono Kubiliaus dienoraščių ištraukas, savo *Dienoraštyje* balandžio 11 d. rašė: „*antrasis [Kubilius] naivus ir lėkštas kaip reta. Rašo, pavyzdžiui, kad kažkam reikėjo gaminti himnus Stalinui, idant Putinas liktų Putinu. O juk Putinas tų himnų prigaminas ne mažiau už kitus – iš viso buvo klasikinis konformisto tipas.*“¹⁰ [Čia vėl šmėsteli Antano Venclovos, parašiusio LSSR himno žodžius, šešėlis...]

Net 2017 m. išleistoje pokalbių su Ellena Hinsey knygoje Tomas Venclova, nenukrypdamas nuo savo įpročio nepalaujamai vardyti vis tuos pačius „didvyriškus“ savo poelgius ir tas pačias kitatautes garsenybes, prie kurių pavyko prisišlieti, kartu išgerti ar pasišnekėti, randa reikalą pavadinti Mykolaitį-Putiną „*lojaliu valdantiešiams*“.¹¹ Kad Mykolaitis-Putinas „*susitepė kolaboravimu*“, Tomas Venclova kartojo ir 2019 m., kaudamasis už savo giminaičio Petro Cvirkos, tarnavusio sovietų saugumui, paminklo išsaugojimą.¹² Matyt, bijo, kad po to seks kitas žingsnis – bus uždarytas kvislingo Antano Venclovos memorialinis

muziejus, o juk ten jau sudėtos ir „disidentų“ Tomo regalijos.

Toks teisėjavimas, bandant sulyginti visiškai nesulyginamus dydžius, išplauna skiriamąją ribą tarp tiesos ir netiesos.

Kai mirtinai rizikuodamas, bet iš Lietuvos nepasitraukęs Vincas Mykolaitis-Putinas arba iš Štutholfo koncentracijos stovyklos parvežtas Balys Sruoga, arba iš sovietinių lagerių košmaro grįžęs Antanas Miškinis, gelbėdami gyvybę, rašė išprievartautas eilutes, tai buvo ne kolaboravimas su okupantu ar idealų išsižadėjimas. Tą neklystamai jautė ir jaučia daugelis. Bet Tomui Venclovai atrodo, kad „*mirties pavojuje*“ 1953 m. buvo atsidūręs... Antanas Venclova, Michalina Meškauskienė, galimas daiktas, ir Justas Paleckis!¹³ Nors, kaip žinome, nė vienas iš jų ne plaukas nuo galvos nenukrito... Rašau šias eilutes, puikiai žinodama, kad Tomas Venclova yra privatizavęs teisę žeminti kilniausias Lietuvos asmenybes ir jų žygdarbius, o priekaištus dėl savo tėvo laiko „*blogiausios rūšies demagogija, į kurią reaguoti save gerbiančiam žmogui nederą*“.¹⁴

Žvelgdami į praeitį ir bandydami suvokti tiesą apie įvykių priežastis arba žmonių elgesį, nepamirškime, kad pasaulį sudaro įvairūs žmonės, dvasios trupinius išbarstantys ir dvasios kalnus supilantys. Iš baimės išsibėgiojo Kristaus apaštalai, vėliau prisiėmę kankinių mirtį. O meną mėgo, beje, ir Stalinas, rašytojus laikęs „*sielos inžinieriais*“. Asmeninėje bibliotekoje šis kraugerys turėjo apie dvidešimt tūkstančių knygų, skaitydavo Platono, Carlo von Clausewitzo vertimus, ypač vertino Antono Čechovo kūrybą. Lietuvos išdavikas Antanas Sniečkus irgi daug skaitė, dažnai net signalinius knygų egzempliorius. Ir kas iš to? Tomas Venclova be paliovos giriasi išskirtine privilegija mėgautis itin gausia tėvo biblioteka, bet nė žodeliu neužsimena, kad ji atsirado tremtinio bute, kurį užvaldė komunistų padlaižys. Patogu pamiršti, kaip barbariškai tuo metu visoje Lietuvoje buvo plėšiamos, deginamos, į popieriaus fabrikus vežamos ir asmeninės, ir kultūros įstaigų bibliotekos.

Prieš pradėdami kalbėti apie kokio nors asmens baikštumą arba drąsą, pirmiausia turėtume susimąstyti, kokioje šalyje ir kokiais laikais tas žmogus gy-

veno. Būtinai amžininkų liudijimai, kad perprastume to meto mąstyseną. Būtinai dokumentai, kurie padėtų teisingiau įvertinti tai, ko patys – dažniausiai – nesame patyrę. Ne mažiau svarbu pažinti žmogaus būdą. Tačiau svarbiausia – į viską pažvelgti kuo įvairesniais aspektais, kuo platesniame kontekste, nes laikas daug įvykių užtemdo arba iškreipia jų esmę, o tiesa glūdi labai giliai.

Atkūrus nepriklausomybę, pasipylė prisiminimų knygos. Nuo tremtinių, rezistentų iki aukščiausios komunistinės nomenklatūros, kuri niekada nepasakoja apie sovietinės okupacijos siaubą, juo labiau neprisiima kaltės. Kęstutis Girnius pašaipiai rašo: „*apologetika pasiekia viršūnę buvusių kompartijos vadovų pasakojimuose, kaip jie visada dirbo už Lietuvą. Galėtų susidaryti įspūdis, jog, žlugus partizanų pasipriešinimui, Centro Komitetas perėmė estafetę ir pradėjo vadovauti rezistencijai.*“¹⁵ Jų darbus vainikuoja Algirdo Brazausko žodžiai, pirmajame Sąjūdžio mitinge Katedros aikštėje (1988-06-24) pasakyti apie Trispalvę: „*Kol kabės šitas skuduras, aš nekalbėsiu*“. O duodamas interviu laikraščiui *Argumenty i fakty* (1989, nr. 47) kompartijos pirmasis sekretorius prisiekinėjo: „*I savarankiškos Lietuvos valstybės idėją aš žiūriu neigiamai. Aš manau, kad tai nerealu.*“

Žmonių širdys tokios pačios, bet jie gyvena skirtingais laikais, kai keičiasi vertybės ir idėjos. Todėl toli gražu ne tas pats buvo elgtis drąsiai Stalino laikais ir šiandien – nepriklausomoje Lietuvoje. Per sovietinę ir hitlerinę okupaciją daugumai inteligentų, kurie pasirinko ne mirtį, o gyvenimą, teko prisitaikyti, užsidėti kaukes, keliaklupsčiauti, giedoti ditirambus tironams, nepaisyti sąžinės, tačiau tų kompromisų mastai, tikslai, o svarbiausia – padaryta žala anaipol nevienoda. Vieni su būsimuoju okupantu susidėjo dar nepriklausomoje Lietuvoje, kiti ėmė kolaboruoti pokario metais. Todėl dabar, kai įsivaizduojame jau perpratę vieniems kraupiai juodą, kitiems didingai raudoną *sovietmečio istoriją*, privalėtume prisiminti, kad kiekvienas žmogus rinkosi vis kitokią buvimo, elgsenos, kalbėjimo būdą.

Be to, svarbus ir psichologinis aspektas. Kuo talentingesnis žmogus, kuo daugiau pelnęs pasitikėjimo ir pagarbos, tuo aukštesni reikalavimai jam keliama.

Menkiausias mylimo, moraliniu autoritetu laikomo žmogaus kluptelėjimas sukelia didžiulę širdgėlą. Tą nuostabiai įrodo nenutrūkstantys priekaištavimai talentingajai Salomėjai Nėriai ir šaltas abejingumas parsišaukiamoms vidutinybėms – valsiūnienėms, venclovoms, gudaiciams-guzevičiams. Todėl, iš istoriškai saugios perspektyvos smerkdami praeitį ir sprenddami apie sovietmečiu gyvenusiųjų kaltę, pabandykime įlipti į juodą praeities dėžę, pabūkime to meto įkaitais, alsuokime melo pritvinkusiu oru, daužykime kumščiais kalėjimo sienas, kad pamatuotume savo drąsą, kurios ir šiandien, kai gyvename laisvėje, oi, kaip stinga! Paieškokime praeities dokumentų, dūlančių užmaršties stalčiuose, – atsiskleis daug to laiko paslapčių ir netikėtumų. Gal tada geriau suprasime, kuo žmogų gali apdovanoti dvasinė nelaisvė. Gal pavyks daugiareikšmius dalykus apsaakyti vienareikšmiais žodžiais, net surengti praeities akistatą su dabartimi.

Raudonoji okupacija 1940–1941

*Taip nelengva tyram išeiti
iš socializmo tyrų.
Rolandas Rastauskas*

Mūsų aptariamos išskirtinės savybės, lėmusios parsišaukiamą arba rezistencinę laikyseną, išsikristalizavo per tris skirtingos trukmės laiko tarpsnius. Trumpiausias – pirmasis sovietmetis, nuo 1940 m. birželio 15 d. iki 1941 m. birželio 22 d., tačiau jo priešistorė – ne vienus metus trukęs Stalino ir Hitlerio bendradarbiavimas. Du žudikiški režimai – komunizmas ir nacionalsocializmas – tarsi dvi vienos monetos pusės.

Nors sovietinės okupacijos metais buvo skelbiama, kad 1933 m. į valdžią atėję naciai yra priešiščiausia bolševikams partija, Vokietijos ir SSRS sėbravimas tęsėsi iki pat 1941 m. birželio 22 d., kai Trečiasis Reichas užpuolė Sovietų Sąjungą. Iki tol SSRS poligonuose vyko vokiečių lakūnų, tankistų ir artilerininkų mokyimai, o enkavėdistai treniravo gestapininkus. Baigiantis 1939-iesiems, netoli Murmansko buvo įkurta Vokietijos karo laivų remonto bazė, iš kurios laivai 1940 m. pava-

sarį išplaukė dalyvauti agresijoje prieš Norvegiją. Sovietiniai ledlaužiai lydėjo vokiečių laivų vilkstines Šiaurės keliu per Beringo sąsiaurį. Atsidėkodami vokiečiai davė rusams naikintuvų, bombonešių, sraigtasparnių. 1939–1941 m. Vokietija gavo iš Sovietų Sąjungos aštuonis šimtus šešiasdešimt penkis tūkstančius tonų naftos, keturiolika tūkstančių tonų vario, milijoną keturis šimtus tūkstančių tonų grūdų, nors sovietai badavo, o vokiečiai jau kariavo su puse Europos – su Norvegija, Danija, Nyderlandais, Belgija, Liuksemburgu, o svarbiausia – su Prancūzija ir Didžiąja Britanija.

Ypatingus SSRS vadų kėslus dėl žydų liudija tai, kad 1934 m. gegužės 7 d. Chabarovsko krašto pietvakariuose, prie Kinijos sienos, buvo įkurta žydų pseudovalstybė, autonominis Birobidžanas. Kaip teigia žinomas Izraelio istorikas, Kaune gimęs ir augęs Jeruzalės hebrajų universiteto profesorius Dovas Levinas, Tolimuosiuose Rytuose įsteigtas Birobidžanas nebuvo patrauklus SSRS žydams, todėl po Antrojo pasaulinio karo, kai SSRS užėmė beveik visų gyventojų netekusią Rytų Prūsiją (dabar Kaliningrado sritis), grupė žymių Lietuvos komunistų pateikė planą steigti autonominę žydų sritį šioje teritorijoje.¹⁶ 1938 m. lapkričio 11 d. buvo pasirašyta NKVD ir gestapo sutartis, kurios antrame punkte numatyta bendrai kovoti su pagrindiniu abiejų režimų priešu – tarptautine žydija, su finansine jos sistema ir judėjiska pasaulėžiūra. 1940 m. Krokuvėje įvyko NKVD ir gestapo šulų susitikimas, kur buvo aptariamas „žydų klausimas“. Netrukus hitlerininkai užsuko žudynių pramonę – dujų kameras, mirties tranšėjas.

„Kilnią“ konclagerių idėją – *Arbeit macht frei*¹⁷ – Hitleris irgi nusižiūrėjo iš sovietų, pirmąsias žudymo vietas pavadinęs „Mielaširdingais institucinės globos namais“ (*Gemeinnützige Stiftung für Anstaltspflege*), kuriuose nuo 1939 m. gruodžio iki 1941 m. rugpjūčio dujomis nunuodijo šimtą tūkstančių žmonių, prievarta atgabentų iš senelių namų, psichiatrijos klinikų, kitų globos įstaigų.¹⁸

Stalinas panašias įstaigas vadino Pataisos darbų stovyklomis (*Исправительно-трудовой лагерь*). 1923 m. lapkričio 2 d. SSRS Liaudies komisarų tarybos dekretu kryžių ant pagrindinio Solovkų vienuolyno

kupolo pakeitė raudona penkiakampė žvaigždė, buvo įsteigtas ypatingosios paskirties lageris (*Соловецкий лагерь особого назначения*). Istoriniai pastatai, kur vienoje erdvėje tilpo lageris ir vienuolynas, tapo aukų, atnašaujamų ant sovietinio komunizmo altoriaus, kankinystės vieta. Čia kentėjo ir mirė daugiau kaip milijonas žmonių. Kurį laiką Solovkuose buvo kalinamas ir Teofilis Matulionis, kunigavęs Leningrade, 1930 m. už antisovietinę veiklą nuteistas dešimt metų kalėti, vėliau tapęs arkivyskupu. Lietuvos valdžia Matulionį, dešimt kunigų ir kelis pasauliečius, kalėjusius Rusijoje, 1933 m. iškeitė į dvidešimt keturis Lietuvos kalėjimuose sėdėjusius bolševikus (tarp jų – Antaną Sniečką ir Vincą Mickevičių-Kapsuką).

Stalino laikais koncentracijos stovyklomis buvo paverstos Magadano ir Vorkutos sritys, o gulago „metastazės“, Solženicyno žodžiais tariant, apraizgė visą Rusiją. Sąlygos lageriuose buvo tokios baisios, kad sklido šiurpūs gandai net apie kanibalizmą. Ne veltui vieną iš tokių Stalino lagerių Nazinskio saloje, Obės upės viduryje, vietiniai gyventojai praminė Kanibalų arba Mirties sala.¹⁹

1939 m. rugpjūčio 20 d. Hitleris pasiūlė Stalinui susitikti. Stalinas, rengdamasis sandėriui su Hitleriu, užsienio reikalų komisarą Maksimą Litvinovą, žydą ir germanofobą, pakeitė kietų pažiūrų rusu Viačeslavu Molotovu. 1939 m. rugpjūčio 23 d., pasirašius Molotovo–Ribbentropo paktą, kurį teisingiau būtų vadinti Stalino–Hitlerio paktu, ryšiai tarp abiejų šalių tapo itin glaudūs. Joachim von Ribbentropas vėliau teigė, kad Kremliuje jautėsi kaip „senų bendrapartiečių draugijoje“. Buvo pamiršti nesutarimai, politiniai ir ideologiniai skirtumai. Suvienijo noras pasidalyti pasaulį ir iš antrarūšių valstybių tapti lyderėmis.²⁰ Užsimezgė platus ir visapusiškas dviejų totalitarinių režimų bendradarbiavimas, naikinant mažesnes ir silpnesnes valstybes. Hitleris knygoje *Mein Kampf* skelbė tai, ką savo raštuose jau buvo išdėstęs Leninas. Nacionalsocializmo ir komunizmo doktrinų esmė mažai kuo skyrėsi, nebent brutalumo laipsniu. Tragišką žydų likimą Europoje lėmė ne tik hitlerinės Vokietijos, bet ir stalininės Sovietų Sąjungos politika, kurios anuomet nesmerkė

nei europiečiai, nei amerikiečiai. XX a. raidos gaires nustatė perversmas, bolševikų įvykdytas 1917 m. lapkričio 7 d. Jų tironija žiaurumu ir trukme pranoko net Hitlerio veiksmus.²¹

Rytiniai Europos regionai, kuriuos apėmė slaptas Vokietijos ir Sovietų Sąjungos susitarimo protokolas, buvo žydų tankiausiai gyvenamos vietos. Stalinas puikiai suprato, kad su aršiausiu pasaulio antisemitu sudaro sandėrį sunaikinti Lenkiją – didžiausią Europos žydų tėvynę.²²

Pakto pasirašymas šokiravo dalį SSRS visuomenės, nes ilgą laiką visiems buvo kalama į galvą, kad vokiečių fašistai yra didžiausi sovietų priešai, bet staiga viskas pasikeitė. *Glavlit*as, tarsi orveliška Tiesos ministerija, ėmė „taisyti praeitį“, kad neižeistų „draugo“ Adolfo. Pradėta spausdinti entuziastingą informaciją apie kultūrinę Vokietijos gyvenimą. Cenzūra uždraudė neigiamus straipsnius apie Trečiąją reichą ir jo vadovus. Buvo sunaikinta šimtai antifašistinių knygų, gausiai leistų Sovietų Sąjungoje tarp 1933 ir 1939 metų. Iš knygynų išimtas net vokiečių komunistų lyderio Ernsto Thälmanno veikalas. Kino teatruose liautasi rodyti garsius antifašistinius filmus „Profesorius Mamlokas“ pagal Friedricho Wolfo pjesę ir „Openheimų šeima“ pagal Liono Feuchtwangerio romaną²³ ir scenarijų, už kurį penkis tūkstančius dolerių autoriui sumokėjo pats Stalinas.

Net Lietuvoje buvo nutraukti kultinio filmo „Aleksandras Neviškis“ seansai – kai Vokietijos atstovybė kreipėsi į Lietuvos užsienio reikalų ministeriją su prašymu nerodyti jo viešai, šis prašymas buvo patenkinamas. SSRS atstovybė 1939 m. surengė uždarą šio filmo peržiūrą, po kurios filmą recenzavęs Petras Cvirka kryžiuočių nuskandinimo Čiudo ežere sceną prilygino Vytauto pergalei Žalgirio mūšyje, o Antanas Venclova tvirtai nusprendė, kad Lietuva turėtų besąlygiškai pasiduoti sovietų globai. Veikiausiai enkavėdisto, tapusio diplomatu, Vladimiro Dekanozovo gausios vaišės Kaune rengtuose priėmimuose maitino tikėjimą, kad piniškai Lietuvos išdavikams birte byrės. Katalikų dienraštis *XX amžius* 1940 m. gegužės 4 d. net išspausdino karikatūrą, kurioje pavaizduotas aukštas sovietų pareigūnas su rimbų rankoje, o rašytojai Cvirka, Nėris ir Gira klusniai laukia nurodymų, atsiklaupę jam prie kojų.

Vokietijos teatrai savo ruožtu pradėjo statyti ikirevoliucinių rusų dramaturgų pjeses, spausdinti rusų klasikų knygas. Vokiškai išleistą sovietinių autorių – Michailo Zoščenkos, Panteleimono Romanovo, Viačeslavo Šiškovo, Valentino Katajevo – satyrinių apsakymų rinkinį skaitė kultūros šefas Josephas Goebbelsas ir net pats Hitleris, beje, 1939 m. gruodžio 23 d. pasveikinęs Staliną 60-mečio proga.

Molotovo–Ribbentropo paktas atrišo rankas Vokietijai – 1939 m. rugsėjo 1 d. ji užpuolė savo „partnerę“ Lenkiją. Prasidėjo Antrasis pasaulinis karas.²⁴ Anglija ir Prancūzija tylomis pritarė Vokietijos agresijai. Rugsėjo 3 d. Vokietijos pasiuntinys Werneris von Schulenburgas kreipėsi į Molotovą, prašydamas, kad Raudonoji armija kuo greičiau įžengtų į rytines Lenkijos sritis. SSRS kariuomenė įsiveržė rugsėjo 17 d. Per dvi savaites Lenkija buvo sutriuškinta ir nustojo egzistuoti. Vokiečių aviacija kaip radijo švyturiu naudojosi Minsko radijo stotimi, už tai Hermannas Goringas oficialiai padėkojo Klimentui Vorošilovui, net padovanavo lėktuvą. Abiejų kariuomenių užimtame Breste įvyko bendras karių su raudonomis žvaigždėmis ir su juodomis svastikomis paradas. Pagarbinta ir viena iš Hitleriui ypač patrauklių asmenybių – Krokuvos Vavelyje prie karsto, kuriame be širdies ir smegenų guli Józefas Piłsudskis, buvo pastatyta nacių garbės sargyba.

Iš Lenkijos pabėgusius žydus SSRS atidavė gestapui, „paktinę“ draugystę sucementuodama bendrų aukų krauju. Niurnbergo teisme Erwinas Lahoussenas liudijo, kad Hitleris jau pirmosiomis karo dienomis įsakė išžudyti Lenkijos žydus. Tas įsakymas apėmė ir lenkų inteligentiją, diduomenę, katalikų dvasininkus. Slaptas žydų naikavimo okupuotoje Lenkijoje planas pradėtas vykdyti 1939-09-29.²⁵ Sovietų Sąjunga Hitlerio žygius palaikė, siuntė fiuriui sveikinimo telegramas, iš Maskvos išvarė nacių okupuojamų valstybių diplomatus. 1940 m. vasarį Adolfas Eichmannas tarėsi su sovietų lyderiais, kad diduma Lenkijos žydų – du milijonai – būtų iš Vokietijos perkelti į Sovietų Sąjungą. Tai vienas iš tų nedaugelio prašymų, kurių Maskva neišvykdė per sandėrio su Berlynu laikotarpį.

Lietuva jau pirmąją karo dieną paskelbė neutralitetą, nesusigundžiusi vokiečių siūlymu jėga atsiimti sostinę, nors susigrąžinti lenkų okupuotą Vilniaus kraštą buvo svarbiausias politinis mūsų valstybės tikslas. Kai rugsėjo 17-ąją į Lenkiją iš rytų pusės įsiveržė Sovietų Sąjungos kariuomenė, lenkų kariai, civiliai ir tūkstančiai žydų, gelbėdamiesi tiek nuo nacių, tiek nuo sovietų, pradėjo per demarkacijos liniją plūsti į Lietuvą. Ministras pirmininkas Jonas Černius rugsėjo 19-ąją įsakė atidaryti sienas ir priglausti pabėgėlius, laikantis visų tarptautinės teisės reikalavimų. Tai tapo žmogiškumo išbandymu ir šalies valdžiai, ir visiems žmonėms. Lietuva kreipėsi į Lenkijos sąjungininkes Prancūziją ir Didžiąją Britaniją, prašydama paramos, tačiau jos negavo. Europoje jau vyko karas, todėl britams ir prancūzams asmenys, internuoti Lietuvoje, nerūpėjo. Teko savomis lėšomis išlaikyti ir globoti dešimtis tūkstančių pabėgėlių, tačiau lietuviai įrodė, kad, nepaisydami ilgai kęstos Vilniaus krašto okupacijos, nelaiko savo priešais tų, kurie patiria karo kančias, nesvarbu, kokia tų žmonių tautybė, kokia religija.

Sienų tarp Vokietijos ir SSRS nustatymo bei draugystės sutartis su dviem slaptaisiais protokolais buvo pasirašyta 1939 m. rugsėjo 28 d. Pagal pirmąjį Lietuva atiteko sovietams mainais į Liublino vaivadiją, rytinę Varšuvos vaivadijos ir Suvalkų dalį bei septynių milijonų aukso dolerių kompensaciją. Stalinas netrukus, 1939 m. spalio 10 d., privertė mūsų valstybę pasirašyti tarpusavio pagalbos sutartį,²⁶ tada Lietuvai grąžino Vilnių ir dalį jo krašto, prieš tai rugsėjo–spalio mėnesiais ištrėmęs apie dvidešimt penkis tūkstančius žmonių, daugiausia lenkų ir žydų. Džiaugsmą dėl atgautos sostinės temdė vis baugesnės nuojautos, nes į šalį buvo įvesta dvidešimt tūkstančių Raudonosios armijos karių.

Ši istorinį įvykį – būsimos okupacijos preliudiją – Vincas Mykolaitis-Putinas aprašė pranašiškos grėsmės per smelktomis eilėmis „Grįžtančiam Vilniui“ (1939-10-12):

*Tu mums grįžti ne taip, kaip grįžt turėtų vadas:
Krūtinė žaizdose – erkėčiuose galva,
O pakeļėj iš lūšnų tiesia ranką badas,
Ir skalina praeiviui alkanas šuva.*

*Tu mums grįžti liūdnei, palikdamas anapus
Daug sutremptų laukų ir Lietuvos dirvonų, –
Pavėju nušvilpė nuplėštas klevo lapas,
Ir paukščiai svetimi praskrido šonu...*

1939 m. spalį Lietuvos aide pasirodęs eilėraštis sovietmečiu nepateko į Mykolaičio-Putino rinktines, juk užuominos į Sovietų Sąjungos kėslus buvo pernelyg akivaizdžios. Jis įdėtas į *Raštų* pirmąjį tomą tik 1989-aisiais.

Kai 1940 m. birželio 14 d. Vokietijos kariuomenė įžengė į Paryžių, viso pasaulio dėmesys nukrypo į šią tragediją. Tuo pasinaudojusi Maskva, likus dešimčiai minučių iki pusiaunakčio, įteikė Lietuvai ultimatumą, kupiną grasinimų. Reikalavo sudaryti naują, Maskvai priimtina vyriausybę, išileisti neribotą sovietų armijos kontingentą, dislokuojant jį svarbiausiuose Lietuvos Respublikos centruose. 1940 m. birželio 15-ąją, pirmą valandą nakties, Lietuvos vyriausybė, susirinkusi į paskutinį posėdį Prezidentūroje, sovietų ultimatumą priėmė.

Daug atsiminimų, romanų, eilėraščių – „*Vienas kraujo lašas būt tave apgynęs*“ (Jonas Aistis) – prirašyta apie paskutinį Lietuvos Vyriausybės posėdį, kai pasiduota be pasipriešinimo. Tačiau šiandien, žinant visus istorinius faktus, prisimenant Vakarų politinių lyderių pataikavimą Hitleriui, patarimus Lietuvai nesi-priešinti ir perleisti Klaipėdos kraštą, o Čekijai ir Austrijai leisti Vokietijos okupuojamai, nekyla abejonių, kad pasipriešinimas ginklu būtų ištrynęs lietuvių tautą iš Europos žemėlapiu.

Sulaužiusi ultimatumo įgyvendinimo terminą, SSRS jau birželio 15-osios naktį pradėjo agresiją prieš Lietuvą, į kraštą įžengė daugiau kaip du šimtai tūkstančių sovietų karių. Birželio 17 d. SSRS užsienio reikalų ministras Molotovas pasveikino Hitlerį su pergale prieš Prancūziją. Tą pačią dieną Raudonoji armija okupavo Latviją ir Estiją. Kariuomenės žygiavimą Kauno gatvėmis įamžino daugybė liudytojų savo prisiminimuose, atspindinčiuose skirtingus žmonių jausmus. Štai ką rašė Vincas Krėvė: „*minios nuliūdusių lietuvių balsu raudėjo ir tiktai žydai džiaugėsi, jų moterys užvertė Raudonosios armijos kareivius gėlėmis.*“²⁷ Kauno žydų

bendruomenės narys Harris Gordonas tvirtino: „*Mes pajutome visaapimantį džiaugsmą. Kiekvienas glėbesčio ir bučiavo vienas kitą, savo namiškius, kaimynus taip, lyg Mesijas būtų atėjęs.*“²⁸ Būsimasis Jeruzalės hebrajų universiteto žydų istorijos profesorius, daugybės knygų apie žydų istoriją autorius Dovas Levinas net trisdešimt metų rengtoje knygoje „Mažesnė iš dviejų blogybių“ rašė, kad, Raudonajai armijai įžengus į Vilnių, žydų laikraštis *Vilner Tog* pirmame puslapyje paskelbė: „*Žydiškas Vilnius iškilmingai priima Raudonąją armiją.*“²⁹ Lietuvos žydų rašytojas Jokūbas Josadė liudijo, kad, būdamas žurnalistas, 1940 m. galėdavęs su naujosios valdžios atstovais beveik kiekviename kabinete susikalbėti savo gimtąja jidiš kalba.³⁰ Iš Lenkijos į Lietuvą pasitraukęs, tikėdamasis, kad čia bus saugus, būsimasis Nobelio taikos premijos laureatas, Izraelio valstybės ministras pirmininkas Menachemas Beginas atsiminimų knygoje „Baltosios naktys“ rašė, kad tardytojas, labai žiauriai jį kankinęs Vilniaus Lukiškių kalėjime pirmosios okupacijos metais (atrodo, 1940-aisiais), irgi buvo žydas...³¹

Grėsminga politinė situacija nulėmė skirtingą tautinių bendruomenių pasirinkimą. Toks dalies žydų noras – gal dėl nujaučiamos fašizmo grėsmės, gal dėl nemenko skaičiaus komunistuojančio jaunimo?³² – kolaboruoti su okupantais šokiravo lietuvius. Visuomenė sąvokas „žydas“ ir „komunistas“ neretai ėmė vartoti kaip sinonimus.³³

Tuo pat buvo paskelbti rinkimai į Liaudies Seimą, žarstant apgaulingus pažadus ir skleidžiant bauginimus. *Darbo Lietuvos sąjunga* pareiškė, kad valstiečiai nebus varomi į kolūkius, niekada niekas nepersekios nei Bažnyčios, nei tikinčiųjų, o dienraštis *Vilniaus balsas* įspėjo: „*Asmenys, kurie nebalsuos, yra liaudies priešai. Tokiems nėra vietos darbo Lietuvoje.*“ Būtinybė turėti pase antspaudą, patvirtinantį, kad dalyvavai rinkimuose, privertė daugelį ateiti prie balsadėžių ir „išrinktasis“ Liaudies Seimas jau pirmame posėdyje – 1940 m. liepos 21 d. – palaidojo Lietuvos nepriklausomybę. Kitas okupantų „argumentas“, turėjęs lemti sklandžią rinkimų baigtį, buvo areštai. Liepos 10–17 dienomis už groty atsidūrė penki šimtai keturi asme-

nys – tautininkai, voldemarininkai, krikščionys demokratai, šauliai, kiti „kontrrevoliuciniai elementai“.

Netrukus marionetinė, sovietų pasiuntinybėje sudaryta Liaudies vyriausybė, „pamiršusi“ visas pasirašytas sutartis, tarp jų 1920 m. liepos 12 d. taikos sutartį, kuria SSRS amžiams atsisakė pretenzijų į lietuvių tautą ir jos žemes, klusniai įvykdė okupantų įsakymą „prašyti“, kad Lietuva būtų priimta į Sovietų Sąjungą.³⁴ Už išdavystę kiekvienam „Stalino saulės“ vežėjui buvo sumokėta po aštuonis tūkstančius rublių – tais laikais milžiniški pinigai. Rašytojų sąjungai buvo atiduoti prabangūs Jono Vailokaičio rūmai Kaune (nacių okupacijos metais juose šeimininkavo generalinis komisaras Adrijanas Rentelnas, o traukdamiesi vokiečiai rūmus sprogdino). Į butus, atimtus iš kitų žmonių, įsikraustė sovietų trubadūrai – Petras Cvirka, Kostas Korsakas, Stepas Žukas, Irena Trečiokaitė-Žebenkienė ir kt.

Štai kaip apie pažangiausios pasaulyje santvarkos – rusiškojo socializmo – pirmuosius darbus Lietuvoje pasakoja Juozas Kralikauskas:

„*Jaugi liepos mėnesį buvo „Komjaunimo tiesoje“ paskelbta: šalin iš kelio seni supuvę poetai! Šluoti šalin makulatūrą: Putino, Vienuolio, J. Tumo, B. Brazdžio, J. Kossu-Aleksandravičiaus visą „velniavą“!.. O rudenį jau vyko masiškas knygų ir periodikos komplektų naikinimas. Labai koptus, aršus ir piktdžiugiškas siautėjimas: sunaikinti visą politiškai kenksmingą bei kontrrevoliucinę literatūrą. Vertė į krūvas kiemuose iš bibliotekų ir knygynų, iš mokyklų ir skaityklų. Vežė į popieriaus gamyklas arba sunaikino vietoje kupetas literatūros: „Anykščių šilėlių“, „Pavasario balsus“, Vaidmantę, Valančių, Daukantę, istorijos vadovėlius, F. Šilerį, „Židinių“, „Naująją Romuvą“, Dobilo „Blūdą“, Šeinių, H. Ibseną, Č. Dikensą, Šekspyrą...“³⁵*

Buvo uždraustas Lietuvos himnas, Vytis, tautinė vėliava, likviduotas Vytauto Didžiojo universiteto Teologijos-filosofijos fakultetas, nutrauktas Lietuvos Respublikos ir Vatikano konkordatas, panaikintas tikybos dėstymas mokyklose, uždarytos kunigų seminarijos ir vienuolynai. Buvo įvesta totali cenzūra, kontroliavusi ne tik viešąjį žodį, bet ir privatų susirašinėjimą, ypač leidybą. Jau 1940 m. buvo uždaryti visi Nepriklausomo-

mos Lietuvos laikraščiai ir žurnalai, iš bibliotekų ir knygynų išimta apie du šimtai penkiasdešimt knygų, tarp jų ir Vinco Mykoliaičio-Putino romanas „Krizė“. Iš spaustuvių vežė į makulatūrą atspausdintus knygų lankus...

Prasidėjo masiniai suėmimai. Per 1940–1941 m. okupaciją iš Lietuvos buvo ištremta, įkalinta arba sušaudyta apie trisdešimt penki tūkstančiai žmonių. 1941 m. gegužę LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojas Piotras Gladkovas įteikė savo bosui Kremliuje, SSRS valstybės saugumo komisarui Vsevolodui Merkulovui, 230 000 klasiinių priešų pavardžių sąrašą. Tai buvo tik šeimų galvos. Prasidėjus trėmimams, jis pakeitė nuomonę – nusprendė areštuoti visą šeimą. Represuotinių žmonių skaičius išaugo iki 750 000. Stengtasi palaužti tautos dvasią, nes, kol ji gyva ir laisva, nei žmogus, nei tauta nenugalima. Pagal Aleksandro Gudaičio-Guzevičiaus pasirašytą aplinkraščių aklinais užkaltais gyvuliniais vagonais į bolševikinės imperijos pakraščius buvo vežami profesoriai, rašytojai, žurnalistai, dailininkai... Tokios lemties neišvengė net Maskvai pasidavusiųjų giminės. Bet išdavikams tai nerūpėjo, net jų vaikai, vėliau apsiskelbę kitaminčiais, dėl to nesielvartavo. Pavyzdžiui, Tomas Venclova neseniai pasirodžiusioje knygoje, Lietuvos istoriją perkošęs per savo asmenį, išspaudė vos kelis žodžius apie ištremtą tėvo brolių, kuris priglaudė jį su motina ir saugojo per nacių okupaciją. Tragišką dėdės likimą ir mirtį tremtyje pavadino tiesiog „force majeure padariniu“.³⁶

Nors net lyginti negalima aksominės Smetonos ir kruvinos Stalino diktatūros, neteko nei girdėti, nei skaityti, kad prie Lietuvos nukryžiovimo prisidėję vietiniai komunistai, išskyrus Salomėją Nėrį, vėliau būtų dėl to atgailavę. Vienintelis dalykas, kuris jiems rūpėjo, – tai nenusprūsti nuo karjeros kopėčių. Siekė kuo aukštesnių postų, grūmėsi dėl materialinių gėrybių, kandžiojosi su kolegomis, dangstydami savo kūrybinį nepajėgumą... Atsiminimuose arba dienoraščiuose visa tai vaizduojama kaip „sovietmečiu patirtos kančios“. Pavyzdžiui, Antanas Venclova, iš okupantų paskirto „prezidento“ išgirdęs, kad „liaudis reikalauja“ matyti jį marionetinės vyriausybės švietimo ministro poste, pasiūlymą priėmė ir vadovavo didžiajai pedago-

gų įbauginimo akcijai – mokytojų suvažiavimui Kauno sporto halėje 1940 m. rugpjūčio 14–15 d. Tačiau įvyko netikėtumas – ne mažiau kaip dešimt tūkstančių mokytojų po to, kai orkestras sugrojo „Internacionalą“, kurio niekas negiedojo, būreliui dalyvių užtraukus „Lietuva, tėvyne mūsų“, visi kaip vienas atsistojo, tik Petras Cvirka demonstratyviai išsidrėbė kėdėje ir užsirūkė. Iš krūtininių išsiveržę himno žodžiai pasklido po Sporto halės skliautais ir toli už jos ribų. Komunistai pasijuto kaip šlapiu skuduru gavę. Prasidėjo „kontrevoliucionierių“, „liaudies priešų“ paieškos, suėmimai, trėmimai. Mokytojai būriais ėjo pas žinomą rašytoją, prašydami išgelbėti nuo represijų ar bent palengvinti jų dalį, tačiau veltui – ministras nepadėjo nė vienam.

Ką jautė Mykolaitis-Putinas, matydamas Nepriklausomos Lietuvos agoniją, aprašė sesuo Magdalena Mykolaitytė-Slavėnienė:

„1940 m. birželio penkioliktoji. Sovietų kariniai lėktuvai didžiuliu ratu suka visoj žydrioj Lietuvos padangėj. Sovietų tankai blizgančiais vikšrais įžūliai brazdinasi okupuojamos Lietuvos keliais, vieškeliais ir miestų gatvėmis. [...]

Mes stovime balkone (Vaižganto g., 36 nr.). Atlenkę galvas, stebime tuos svetimus lėktuvus. Skrisdami virš Kauno, jie ne kartą užneša neįaukų šešėlį ant mūsų, ant namo stogo, ant balkono. Mūsų ausis pasiekia sausas tarškėjimas iš pakalnės, iš Vytauto prospekto, kuriuo ropoja okupanto tankai.

Mes kalbamės mažai. Iš tikrųjų, apie ką tokiu momentu galėtume kalbėti. Mūsų mintys išgąsdintos, išbaidytos. Jų nesugaudom, nesukoncentruojam. Aš žvilgteriu į Putiną. Jo ir šiaip išblyškęs liesas veidas dar labiau nubalęs. Jo stovinčio visa išvaizda – tarsi vėjo lenkiamo berželio, švarkas ant pečių per laisvai kaban-tis, atsegtas. Tuoju pastebiu brolio vidinį sugniužimą. Aš šitokią Putino nuotaiką gerai pažįstu. Ji visada pasireiškia, vykstant skaudiems sielos pergyvenimams. Aš pati nesu pakankamai įsisąmoninusi šių įvykių tragizmo, bet Putinas aiškiai mato, kokia baisi lemtis siaubia Lietuvą.

Nuo balkono išsiskirstė kiekvienas sau, tarsi grįždami iš kapų, palaidoję labai artimą, brangų žmogų, – tylūs, suspausta širdimi.“³⁷

Gūdžius pirmosios okupacinės dienos vaizdus kraupių metinių proga Mykolaitis-Putinas perteikė eilėraštyje „Birželio 15“, vėliau įdėtame į rinkinį *Rūsčios dienos*:

*Priseki, lietuvi, gedulo spalvą.
Šiandien liūdnos švinta tau sukaktuvės:
Prieš metus vergovėn tau pajungė galvą
Atėjūnų tankai, kardai ir durtuvai.*

*Meni, kaip dundėjo tėvynės keliai
Ir svetimo krašto plienas žvangėjo, –
Ir merkėsi saulės karšti spinduliai
Nuo juodo gimtinės šalies pavergėjo.*

*Tylūs, paniurę pulkai alkani,
Žvairaakiai veidai ir spalvota oda...
Nuo to laiko visvien, kur esi, kur eini,
Jie, kaip šiurpūs šešėliai, su tavim visada.*

*Nuo to laiko tau kažkas į širdį įsmigo,
Įsiėdė į kraują, kaip nuodinga rakštis.
Nei šviesos, nei ramybės tavy nebeliko,
Tik rūpestis, baimė, klaikuma ir naktis.*

*Paniekintas glūdi veidmainystės klane,
Pasotintas šmeižto, apgaulės ir melo.
Gyvenimas kybo ties juoda bedugne,
Toks menkas, trapus ir sunykęs be galo.*

*Praėjo tie metai aiškčių, gatvių triukšme,
Nebeteko žavumo nei žygiai, nei aukos.
Žengia šiurpūs vaiduokliai tolyn savaime,
Tik prieblandoj kaukės su pašai paaukos.*

Tokių posmų – įkalčių – galima pririnkti daug. Tai vaizdai eilėraštyje „Raudonspalvė liepsnoj“ (1941-06-10):

*Mūs dienos kaip tankios kalėjimų grotos –
Ir laisvės aušra jom negreitai nušvis.
Nebylios kalėjimų sienos rasotos...
O Viešpatie, kokia klaiki ta buitis!*

Arba apokaliptinės eilutės iš „Saulėtekio“ (1941-06-11):

*Ateis ta diena, kuomet broly pajusime Judą.
Jau išgamų knibžda šešėliuos niekinga gauja.
Jau sūnų ir dukrą prieš tėvą ir motiną pjudo
Ir pagiežą kursto klusniųjų vergų minioje.*

Arba „Liaudies daina“ (1941-06-17):

*Dejuoja vergovė visi darbo žmonės,
Paskendę skurde ir nelaimėj karčioj.
Lygybės, brolybės ir laisvės svajonės
Išnyko žiaurioj bolševikų valdžioj.*

...
*Į tolimus tyrus plataus Kazachstano
Jie grūda mūs brolius, Tėvynės vaikus.
O ten, kur iš seno lietuviai gyveno,
Atvarė kolchozninkų juodus pulkus.*

1941 metų birželio 14-ąją, šiandien mūsų kalendoriuose žymimą kaip Gedulo ir vilties diena, prasidėjo masiniai trėmimai, trukę iki birželio 22-osios. Mums sunku įsivaizduoti tą klaikią pirmųjų trėmimų dieną. Gal tik žydams šis siaubas buvo mažesnis už tą, kuris juos ištiko netrukus, nes didelei išvežtų litvakų daliai tremtis suteikė galimybę išgyventi Antrojo pasaulinio karo metais. Apie tai vėliau savo atsiminimuose rašė būsimasis Izraelio ministras pirmininkas Menachemas Beginas. Birželio 15-ąją, sekmadienį, bažnyčiose suknubę žmonės verkė. Štai ką rašo Mykolaičio-Putino studentas Eugenijus Matuzevičius: „*Kraupų, labai sunkų įspūdį paliko bolševikinė deportacija 1941 m. birželio viduryje. Profesorius V. Mykolaitis atrodė labai prislėgtas, jam nesisekė skaityti paskaitų, nebūdavo nei pokalbių...*“³⁸ ■

Tęsinys kitame numeryje

¹ Tai aidas žodžių, kuriuos fariziejams pasakė Kristus, įžengdamas į Jeruzalę: „*Sakau jums, jei šitie tylės – akmenys šauks!*“ Naujasis Testamentas. Evangelija pagal Luką 19, 40.

- ² Bronys Raila. Kodėl antraip? Vilnius: *Vaga*. 1991, p. 111.
- ³ Atsiminimai apie Vincą Mykolaitį-Putiną. *Juozas Keliuotis*. Parengė Donata Mitaitė. Vilnius: *Vaga*. 1992, p. 274.
- ⁴ Tomas Venclova. Vilties formos. Vilnius: *Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla*. 1991, p. 321.
- ⁵ Ričardas Pakalniškis kalbina Tomą Venclovą. „Kas tęsia tradiciją, tas jau ne vienišas“. *Naujasis židinys*. 1993, nr. 12, p. 47.
- ⁶ „T. Venclova apie istorinę praeitį siūlo diskutuoti be tabu“, *Irytas.lt*, 2016-03-12 (internete: <https://kultura.lrytas.lt/istorija/2016/03/12/news/t-venclova-apie-istorine-praeiti-siulo-diskutuoti-be-tabu-849347/>).
- ⁷ Venclova tai minėjo ir 2016 m. atvykęs į Knygų mugę, ir 2018 m. balandžio 26 d. straipsnyje (internete: <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/pratruko-net-venclova-nenoriu-kad-tai-butu-siejama-su-mano-vardu.d?id=77804097>).
- ⁸ *Literatūra ir menas*. 1993-01-03, p. 4.
- ⁹ „Tomo Venclovos komentaras“ (internete: https://www.vilniausmuziejai.lt/venclova/T_Venclovos_komentaras.html).
- ¹⁰ Tomas Venclova. Laisvėjimo dienoraščiai, 1989 (XVI) (internete: <http://literaturairmenas.lt/atmintis/tomas-venclova-laisvejimo-dienorasčiai-1989-xvi/>).
- ¹¹ Tomas Venclova. Nelyginant šiaurę magnetą. Pašnekesiai su Ellen Hinsey. Vilnius: *Apostrofa*. 2017, p. 326.
- ¹² „Rašytojų sąjungoje keltas klausimas – kodėl Petro Cvirkos paminklas sostinėje turėtų išlikti?“ (internete: <https://www.15min.lt/kultura/naujiena/naujienos/rasytoju-sajungoje-keltas-klausimas-kodel-petro-cvirkos-pamin-klas-sostineje-turetu-islikti-1104-1175790>).
- ¹³ „Tomo Venclovos komentaras“.
- ¹⁴ „Agnostikas su tikėjimo potencialu“. *Šiaurės Atėnai*. 2005-03-15, nr. 740 (internete: <https://www.delfi.lt/archive/tvenclova-agnostikas-su-tikejimo-potencialu.d?id=6254756>).
- ¹⁵ Kęstutis Girnius. „Prisitaikymas ar nepaklusnumas?“. *Bernardinai.lt*, 2016-01-18 (internete: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2016-01-18-prisitaikymas-ar-nepaklusnumas/139625>).
- ¹⁶ Jews in Russia and Eastern Europe. 2003, nr. 1 (50), p. 227–228.
- ¹⁷ Darbas išlaisvina (vok.).
- ¹⁸ Domas Jasaitis. Nacionalsocialistinis ir komunistinis genocidas Lietuvoje. L. K. M. akademijos suvažiavimo darbų 6 t., p. 367–424 (internete: <http://www.partizanai.org/aktualijos/262-nacionalsocialistinis-ir-komunistinis-genocidas-lietuvoje-domas-jasaitis>).
- ¹⁹ „Kanibalų sala: vienas baisiausių Stalino lagerių“. Parengė Laura Adomavičienė, *Izinius.lt*, 2019-01-03 (internete: <https://www.lzinios.lt/istorija/kanibalu-sala-vienas-baisiausiu-stalino-lageriu/278960>).
- ²⁰ Nereikėtų pamiršti, kad tokias pačias sutartis nuo 1933 m. Vokietija jau buvo pasirašiusi su Italija, Didžiąja Britanija, Prancūzija, Lenkija.
- ²¹ 1917–1989 m. komunistai visame pasaulyje išžudė daugiau kaip šimtą milijonų žmonių – dešimtis milijonų Sovietų Sąjungoje ir Kinijoje, beveik trečdalį Kambodžos gyventojų. O kur dar Tibetas, Šiaurės Korėja...
- ²² 1939 m. Lenkijoje gyveno 3,5 milijono žydų. Šiandien šioje šalyje, turinčioje 38 milijonus gyventojų, yra vos 25 000 žydų.
- ²³ Antanas Venclova parašė romano recenziją „L. Foichtvangeris. Openheimų šeima“. *Literatūra*. 1936, nr. 1.
- ²⁴ Sovietų istoriografai karo pradžia laiko ne 1939-09-01, kai Vokietija kartu su Sovietų Sąjunga užpuolė Lenkiją, o 1941-06-22, kai Hitleris įsiveržė į Sovietų Sąjungą.
- ²⁵ Domas Jasaitis, *op. cit.*
- ²⁶ Savitarpio pagalbos sutartis garantavo, kad Sovietų karinės bazės bus įkurdintos tik karo laikotarpiui ir kad Baltijos šalių suverenitetas bus be išlygų gerbiamas (5 str.).
- ²⁷ Vincas Krėvė. Bolševikų invazija ir liaudies vyriausybė. Vilnius. 1992, p. 36.
- ²⁸ Harry Gordon. The Shadow of Death: *The Holocaust in Lithuania*. University Press of Kentucky. 1992, p. 9.
- ²⁹ Dr. Dov Levin. Translator Naftali Greenwood. The Lesser of Two Evils: *Eastern European Jewry Under Soviet Rule 1939–1941 (Research Publications 5)*. 1995, p. 117.
- ³⁰ Jokūbas Josadė. „Laiškas dukrai į Izraelį“. *Lietuvos rytas*. 1993-11-03.
- ³¹ Algimantas Lebionka. „Holokaustas: tarp tiesos ir netiesos“, *lebionka.lt*, 2017-02-20 (internete: http://lebionka.blogspot.com/2017/02/holokaustas-tarp-tiesos-ir-netiesos_59.html).
- ³² 1939 m. pabaigoje Lietuvoje aktyviai veikė 1120 komunistų. Tarp jų buvo 670 lietuvių (beveik 60 proc.), 346 žydai (apie 31 proc.). Tuo metu veikliausiems komjaunimo aktyvistams priklausė 165 žydai ir 81 lietuvis. Linas Tatarūnas. „Žydai Lietuvoje pirmosios sovietinės okupacijos metais (1940–1941 m.)“. *Istorija. Mokslo darbai*, 73 t.
- ³³ Valentinas Brandišauskas. „Lietuvių ir žydų santykiai 1940–1941 m.“. *Darbai ir dienos*. 1996, nr. 2 (11), p. 52.
- ³⁴ Aukščiausioji Taryba 1990-02-07 pasmerkė Lietuvos aneksiją ir jos veikėjus, o Liaudies Seimo 1940-07-21 nutarimus paskelbė neteisėtais ir negaliojančiais.
- ³⁵ Juozas Kralikauskas. Įkaitę Vilniaus mūrai. Vilnius: *Vaga*. 1991, p. 229–230.
- ³⁶ Tomas Venclova. Lietuvos istorija visiems, I-II tomai. 2018-2019. R. Paknio leidykla.
- ³⁷ Marija Mykolaitytė-Slavėnienė. „Putinas okupacinę gūdumoj“. *Aidai*. 1967 m. spalio, nr. 8 (internete: <http://www.tekstai.lt/tekstu-naujienos/7575-putinas-okupacine-gudumoj>).
- ³⁸ Atsiminimai apie Vincą Mykolaitį-Putiną. *Eugenijus Matuzevičius*, p. 330.

Virgilijus ČEPAITIS

TREČDALIS GYVENIMO

*Nuo 1991-ųjų lapkričio iki dabar**Skiriu Kovo Vienuoliktajai*

Likimas lėmė, kad esu tarp tų, kurie balsavo už valstybės, leidžiančios žmonėms gimti laisvėje, atkūrimą. Ši knyga labiau panaši į memuarus *sensu stricto*, negu ankstesnės, kuriose rašoma apie Sąjūdį ir Aukščiausiąją Tarybą. Joje daugiau dėmesio skiriu asmeninei istorijai, kuri nuo 1991-ųjų lapkričio vidurio man beveik užgožė kitus įvykius. Žinoma, rašau ir apie dešimtmečius, praslinkusius iki šių dienų, nes knyga ne tik apie mane, bet ir apie Lietuvą.

Dabar sklaidydamas senus savo užrašus stebiuosi, kad skausmas, nepaisant visų peripetijų, neužliejo man smegenų, rašydamas likau gana objektyvus. Gal net pernelyg nešališkas. Lyg rašyčiau ne apie save, o apie visai kitą žmogų, su kuriuo dedasi tokie keisti dalykai. Užrašų tiek daug, kad kai kurių teko atsakyti, kai ką sutrumpinti. Dienoraštyje minimus žmones kartais pristatau tik inicialais. Daug cituoju iš oficialaus tų įvykių perpasakojimo Aukščiausiosios Tarybos stenogramose, nes antraip būtų sunku patikėti, kad apskritai galėjo dėtis tokie dalykai, kad tokie žodžiai iš tikrųjų buvo pasakyti.

Ar istorija gali būti grindžiama paskalomis? O jų daug paskleista 1991-ųjų rudenį... Jau minėjau, kad ši knyga ne tik apie mane, bet ir apie Lietuvą. Savo rašiniuose bandau papasakoti, koks sudėtingas ir sunkus buvo kelias į nepriklausomybę. Keisčiausia, kad tie, kuriuos teko tempti jėga, dabar skelbiasi pagrindiniais kovotojais už laisvę.

Man svarbus šis pasakojimas apie mažitę Lietuvos istorijos atkarpą ir apie trečdalį mano gyvenimo, todėl dėkoju likimui, kad spėjau tuos metus aprašyti.

1. APKALTINIMAS**Antradienis**

Tai turėjo būti įprasta darbo diena Aukščiausiojoje Taryboje. Bet ji tokia nebuvo. Pradėsiu nuo savo užrašų.

„1991-11-12. Radau savo dėžutėje popieriukus apie „Juožą“. O „Respublikoj“ išspausdintas straipsnis „Ultimatus KGB agentui.“

„Nepriklausomas Lietuvos laikraštis“, koku jis skelbėsi, per visą puslapį išspausdino tekstą apie paslaptinę AT deputatą. Reikalavo, kad jis prisipažintų esąs KGB agentas. Nors deputato pavardė

neįvardyta, iš straipsnio detalių supratau, kad būsiu puolamas būtent aš. Prisimenu, tada pagalvojau: „Prasideda!“

Klausimas dėl „Juozo“, minimo laikraštyje, prieš porą savičių jau buvo iškilęs Nepriklausomybės partijos suvažiavime, kai Aukščiausiosios Tarybos deputatė Birutė Nedzinskienė iš tribūnos apkaltino mane ryšiais su KGB. Ji rėmėsi jai pakišta audiokasete, kurioje neįvardytas kagėbistas aiškina neįvardytam pašnekovui, kad Čepaitis yra agentas. Užvirė diskusijos, kurios baigėsi tik tada, kai partijos garbės narys, Lietuvos Laisvės Lygos lyderis Antanas Terleckas iš tos pačios tribūnos papasakojo, kad dar 1990-ųjų vasarą jam siūlyta platinti kagėbistų „*iniciatyvinės grupės „Už Nepriklausomą Lietuvą“*“ proklamaciją apie AT deputatus, slaptus KGB agentus, tarp jų ir Čepaitį, „*kenkiančius tautos vienybei, žmonių susitelkimui*“. Jis atsisakęs teikti „*platinimo*“ paslaugas.

Nuo pat Sąjūdžio pradžios apie daugelį Iniciatyvinės grupės, vėliau Seimo tarybos narių buvo skleidžiami gandai, esą jie yra agentai, o ir pats Sąjūdis įkurtas sovietų saugumo. Po Kovo Vienuoliktosios pakampiais šnibždėta, kad net Nepriklausomybė paskelbta KGB užsakymu. Toji bomba su laikrodžio mechanizmu tikėjo visą laiką. Buvo neaišku tik tai kada ji sprogs ir kas bus auka. Per tuos metus ne kartą perkratinėjau savo gyvenimą sovietmečiu, svarsčiau, kuo būtų galima apkaltinti, pavyzdžiui, mane, ir vis padarydavau išvadą, kad ką nors man prikišti būtų gana sunku.

Vis dėlto jutau, kad kai kurie deputatai neturi jokių abejonių, kas yra tas paslaptinis „Juozas“, nors nepasirašytame (taigi oficialią redakcijos nuomonę atspindinčiame) straipsnyje jokia pavardė neminima. KGB bomba sprogo po kojomis man.

Tačiau grįžkime į 1991-ųjų lapkričio 12-ąją. Dar svarstant darbotvarkę, Bronius Genzelis Kairiųjų frakcijos vardu pareiškė: „*Reikalaujame šį klausimą svarstyti neatidėliojant iki pietų pertraukos, nes tarpusavio nepasitikėjimo atmosfera Aukščiausioje Taryboje auga. Negalime atmesti tos galimybės, kad dokumentų dingimas iš KGB pastato yra organizuo-*

ta kampanija, kuria stengiasi prisidengti buvę KGB agentai aukščiausiuose valstybinės valdžios ešelonuose. Apie tai liudija ir gausėjančios publikacijos spaudoje, taip pat šios dienos publikacija „Respublikos“ laikraštyje. Ir aš frakcijos vardu prašau, kad dėl šito klausimo nebūtų delsiama, o motyvų būtų daugiau išdėstyta.“¹

Dabar vėl perskaičiau tą „ultimatyvų“ straipsnį. Jis man pasirodė lyg rūbelis su gausybe siuvėjo paliktų dygsnių. Pavyzdžiui, jame cituojamas mano raštas, liaupsinantis vieną rašytoją, kurio knygas verčiau. Pasirašyta – „Juozas“... Nors gerai atsimeinu, kad liaupsę kolegai pasirašiau savo pavarde. Jis rinko pagiriamuosius raštus iš visų pažįstamų, kad būtų išleistas į užsienį. O paskelbtos laiško, susijusio su mano kelione į Londoną 1982-aisiais, ištraukos leido suprasti, kad būsiu kaltinamas būtent dėl šios išvykos.

Tada tas „Ultimatumas“ man atrodė kvailokas, bet visai nejuokingas...

Neapykanta

Prisimenu šimtatūkstantinius Sąjūdžio mitingus. Pasklaidžiau ten pasakytų kalbų tekstus. Įvardijami Lietuvos kančių kaltininkai – Sovietų Sąjunga ir jos Komunistų partija. Daug vietos spaudoje užėmė trėmimų į Sibirą aprašymai, ginkluotas pasipriešinimas okupantams. Populiari to meto tema – surengti kompartijai „Niurnbergo tribunolą“, kad ji atsakytų už padarytus nusikaltimus. Neapykanta režimui buvo tokia visuotinė, kad, negalint jos išsklaidyti, bandyta bent nukreipti ją nuo tikrųjų kaltininkų.

Spaudos tonas staiga pasikeitė. Įsivyravo rašiniai apie KGB piktadarybes. Komunistus pakeitė kagėbistai. Dar daugiau – kai kas teigė, neva kalti patys žmonės, atseit lietuviai yra skundikų tauta. Pasipylė pasakojimai, kaip kaimynai skundė kaimynus, žmonos – vyrus, vaikai – tėvus. Atrodė, Lietuvoje nėra nė vieno žmogaus, kuris nebūtų ko nors įskundęs. Buvo verkšlenama, kad lietuvių komunistai patys žiauriai kentėjo nuo KGB, sovietų slaptoji tarnyba

esą buvusi visagalė. Nuolat pabrėžtinai kartoja-
ma, koks pavojus grėsė lietuvių komunistams, bet
jie vis tiek elgėsi drąsiai, neklausė kvailų Maskvos
direktyvų. Labai populiarius tapo pasakojimas apie
išmintingąjį Sniečkų, kuris privalomus kukurūzus
liepęs sėti vien pakelėse, kad juos matytų revizoriai,
į Lietuvą atvykstantys iš centro. Lietuvių komunis-
tai įrodinėjo, kad visada buvo su tauta, kaip įmany-
dami priešinosi nekenčiamam sovietų režimui. Ma-
tyt, todėl po 1992 m. rinkimų į Lietuvos parlamentą
Vakaruose paplito toks anekdotas: žmonės, kuriuos
traiskė tankai, paskui į valdžią vis tiek išrinko tan-
kistus. Vakariečiai negalėjo suprasti, kodėl Lietuvo-
je tikima, esą vietiniai komunistai čia niekuo dėti.
Žinoma, šia versija tikėjo ne visi. Nepriklausomybės
partija, kurios pirmininku buvau išrinktas, į savo
statutą net įtraukė straipsnį, draudžiantį priimti į ją
buvusius komunistų partijos narius. Todėl kai kurie
Aukščiausiosios Tarybos deputatai, pareiškę norą
įstoti, nariais netapo.

Priešistorė

Nepriklausomybės partijos suvažiavime Terlecko
minėtą proklamaciją „Už Nepriklausomą Lietuvą“,
1990-aisiais platintą kagėbistų, man dar tada parodė
Mečys Laurinkus, vadovavęs Saugumo departamen-
tui.

*„1990-07-26. Mečys parodė man vieną įdomų po-
pieriuką. Paskui Sakalas zondavo, ar aš bandysiu
paneigt, jei bus atspausdinta. Pasakiau, kad nė ne-
ketinu.“*

*Vakare per TV perskaičiau Kovo 11 partijos kre-
pimąsi ir pasakiau, kad jau bandoma mus diskredi-
tuoti.*

*1990-07-27. Mečys sakė išsiaiškinęs, kad anie netu-
ri jokio mano pasižadėjimo, pridūrė, kad mano byla
metus gulėjusi Eismunto² seife, ketinta mane papirkti
už valiutą, bet paaiškinęs, kad esu „idėjinis“, to atsi-
sakyta.“*

„Popieriukas“ ir buvo ta proklamacija, kurioje
„kagėbistai-nepriklausomybininkai“ minėjo mane

tarp parlamento narių-saugumo agentų, kurie
„agresyviai, netoliaregiškai elgiasi“. Tada maniau,
kad melą lengvai atremsiu, nors dar nebuvo aišku,
prie ko KGB bandys prisikabinti. Tas paaiškėjo po
metų, 1991-ųjų rudenį. Kad prieš kelionę į Londoną
buvau susitikęs su kagėbistu, niekada neslėpiau. Ir
kas gi čia tokio? Pagal sovietų nustatytą tvarką tai
buvo neišvengiama, jei mokslininkas ar kultūros
darbuotojas norėjo nors trumpam išvykti į Vaka-
rus.

Dar kartą persvarsčiau tas dienas. Išvis kaip aš
patekau tarp tų, kuriems *leidžiama* vykti į Didžiąją
Britaniją? Matyt, buvau įrašytas į *patikimų asmenų*
sąrašus. Dar prieš studijas Maskvoje dirbau *Kom-
jaunimo tiesos* dienraštyje, po to LSSR Rašytojų
sąjunga pasiuntė mane į Maskvos Literatūros ins-
titutą studijuoti vertimo, į rusų kalbą verčiau Jono
Avyžiaus, Juozo Baltušio, Vytauto Bubnio, Antano
Venclovos, kitų žymių, sovietams palankių veikėjų
kūrybą. Mane priėmė net į SSRS Rašytojų sąjungą.

Komjaunimo tiesoje, kur prieš Maskvą dirbau
vertėju, žurnalistų buvo visokių, todėl nenustebau,
kai 1965-aisiais vežti manęs į tardymą atvyko KGB
kapitonas, kurį pažinojau iš redakcijos pobūvių
kaip vienos korespondentės vyrą. Jis pradėjo prie-
kaištauti, atseit užkroviau jiems papildomo darbo,
nes nežinoję, kur manęs ieškoti. Mat paprastai jie
tardo tik tuos, kurie oficialiai gyvena jų teritorijoje.
O aš tais metais, kurie juos domino, maldavausi tai
Maskvoje, tai Vilniuje, tai Kryme, tai dar kur nors,
bet *prisiregistravęs* buvau mamos bute Kaune. KGB
mane kaltino, kad Maskvoje vykdžiau nesankcio-
nuotą veiklą, apie kurią prasitarė tardomas bičiu-
lis. Lengviau atsikvėpiau, nes prasižengimai nebu-
vo pernelyg sunkūs, nors tas bičiulis latvis žinojo
kur kas daugiau – pavyzdžiui, kad man pavyko į
užsieniečiams uždara Kauną slapta atvežti prancū-
zų studentą. Vėliau jis tą kelionę aprašė estų žurna-
le³ Kagėbistai bandė iškvosti kokių nors žinių apie
mano pažįstamus, todėl turėjau išsisukinėti. Turbūt
pajutę, kad esu *nenuoširdus*, kaip jie sakydavo, pali-
ko mane ramybėje.

Žinojau, kad bendraujant su saugumiečiais, reikia vaidinti žmogų, neturintį ko slėpti nuo valdžios ir pasirengusį jai padėti. Vienas mano draugas po apklausos pasigyrė: „*Aš nepadaviau tam kagėbistui rankos!*“ Tada jam pasakiau: „*Gerai būti principingam, kai tavo tėvas didelis viršininkas, ir žinai, kad už principingumą tau nieko nebus.*“ Todėl, kai 1981-aisiais pas mane į namus prisistatė KGB karininkas ir pasakė, kad nori pasikalbėti, paprašiau žmoną išvirti mums kavos.

Žinojau, apie ką suksis kalba. Mano bičiulis, maskvietis Olegas Prokofjevas, kuriam *leido* vesti anglę ir apsigyventi Didžiojoje Britanijoje, pakvietė mane į Londoną. Saugumietis iškart pabrėžė esąs ne iš to skyriaus, kuris seka inteligentus, ir jokių būdu neprašysiąs, kad šnipinėčiau savo pažįstamus. Pasakęs, kad dirba užsienio skyriuje, liepė parašyti apie tetą, kuri gyvena Vakarų Vokietijoje, bet buvo atvažiavusi į svečius pas mano mamą. Ar ji *lojali tarybinei santvarkai*? Žinoma, atpyliau mašinėlę, kad teta neapsakomai *lojali*, nors iš tikrųjų buvo kitaip. Ji net vežė į Lietuvą kažkokius slapčius laiškus. Tėtos labui, kad ją vėl *įleistų* į gimtinę, „knygnešys-tės“ faktą nutylėjau. Raštą pasirašiau savo pavarde. Saugumietis, šiek tiek teatrališkai nuliūdęs, užsiminė, kad šis raštelis, jeigu patektų į „*nepageidautinas rankas*“, draugų akyse mane sukompromituotų kaip KGB informatorių. Geriau būtų pasirašyti kaip nors kitaip... Tada brūkštelėjau savo antrąjį vardą.

Kagėbistas neslėpė, kad iš tikrųjų juos domina mano kelionė į Angliją. Nustebau, nes netikėjau, kad tai realu, juk pas dėdę į Ameriką manęs *neišleido*. Nejaugi dabar *išleis* pas draugą?! Bet KGB kartotekose turbūt buvo pažymėta, kad tarp mano gerų pažįstamų yra žmonių, neseniai emigravusių į Vakarus. Kai pagaliau pasakė, ko iš manęs nori, atsidusau su palengvėjimu – neteks per daug išsisukinėti. Saugumietis pasiūlė, kad Anglijoje susitikčiau su Aleksandru Štromu, išvažiavusiu iš SSRS. Žinojau, kad Štromas jau kraustosi į JAV, vadinasi, kai atvažiuosiu į Londoną, jo ten nebebus. Taigi lengvabūdiškai pažadėjau su juo susitikti. KGB akimis, tur-

būt jau buvo galima mane *išleisti* – esu vedęs gerokai jaunesnę žmoną, turiu dvi mažas dukreles, uždirbu palyginti daug, vadinasi, nepabėgsiu.

Pamenu, Auksė tada paklausė: „*Virgilijau, ar tu neįkliūsi?*“ Ramia sąžine atsakiau žmonai: *Ne*. Juk nepasirašiau jokio pasižadėjimo, juo labiau nesirengiau ko nors šnipinėti. Man atrodė, šiuokius tokius kompromisus darau vien tam, kad ištrūkčiau pasižmonėti už Geležinės uždangos. Norėjau pasižiūrėti, kaip gyvena laisva šalis. Juk dėl to nepasidarysiu sovietų saugumo bendradarbis!

Neįsivaizdavau, kad „įkliūsiu“ gana greitai, po kelerių metų, kardinaliai pasikeitus santvarkai. Ar galėjau tada bent pagalvoti, kad *KGB agentu* būsiu apšauktas jau nepriklausomoje Lietuvoje?

Trečiadienis

Lapkričio 13-osios rytą atėjau į parlamentą, nes buvo paskelbtas posėdis, nors paprastai trečiadieniais jų nebūdavo. Deputatai sklandė *Respubliką*, kuri jau nereikalavo prisipažinti, tačiau pirmame puslapyje išspausdino straipsnį „Nervingas antradienis įstatymų šventovėje“. Šįkart straipsnis nebuvo anoniminis. Jį pasirašė redaktoriaus pavaduotojas Algimantas Žukas, dar prieš metus dirbęs pirmojo LKP CK sekretoriaus Algirdo Brazausko padėjėju. Kituose dienraščiuose irgi mirgėjo užuominos apie „Juozą“.

Posėdis buvo trumputis, sušauktas lyg ir be reikalo, tad po pietų jau buvau Panevėžyje, kur su Nepriklausomybės partijos nariais aptarėme grėsmingą situaciją.

Visą naktį į ketvirtadienį varčiausi lovoje, bandydamas su visomis smulkmenomis prisiminti, kaip gyventa po sovietiniu dangčiu. Didžiulė dauguma lietuvių suprato, kokia baisi, nežmoniška okupacijos prievarta, tačiau viešai priešintis išdrįsdavo nedaugelis. Bandydavo prisitaikyti, stengėsi nedaryti bent jau itin didelių kompromisų. Tarp tokių prisitaikėlių buvau ir aš. Jau ankstyvoje jaunystėje atsakiau svajonių tapti rašytoju ar žurnalistu, supratęs, kad neišvengiamai reikės meluoti. Tačiau valdžia, ma-

tyt, laikė mane tikru *tarybinio žmogumi*. Juk studijavau Maskvoje, ten vedžiau, nesvarbu, kad paskui išsiskyriau. Į rusų kalbą verčiau rašytojų, apdai-
nuojančių sovietmečio gerovę, kūrinius. Rašytojų sąjunga dažnai *gaudavo* kelialapių į ekskursijas po užsienį, uždraustą kitiems, – tai kelionę laivu aplink Europą, tai į kokią nors egzotišką šalį. Bet aš Va-
karuose nebuvau lankęsis, net nebandžiau bandyti. Vazinėdavau tik į Lenkiją (pažįstami lenkų rašytojai atsiųsdavo iškvietytus).

Kelionė į Didžiąją Britaniją buvo tikros laisvės (o ne laisvės imitacijos kaip Liaudies Lenkijoje) gurkšnis. Mačiau eiseną su raudonomis vėliavomis. Demonstrantų, atrodo, komunistų, koloną iš abiejų pusių saugojo kur kas gausesnis būrys policininkų – neginkluotų, tačiau su juodais medžiagininiais šalmais. Tuo metu kaip tik vyko karas tarp Didžiosios Britanijos ir Argentinos dėl Folklendo (Malvinų) salų, visos televizijos transliavo reportažus iš priešų pusės... Turėjo vykti eiliniai parlamento rinkimai. Olegas, jau gavęs Didžiosios Britanijos pilietybę, pirmąkart ėjo užsiregistruoti kaip rinkėjas. Pasiėmė mane kartu. Nustebau, kad rinkimų apylinkę vos radome. Mudviem, pripratusiems prie raudoname audekle išrašytų „rinkiminių“ lozungų jūros, buvo keista, kad balsavimo punkto vieta pažymėta tik menku plakatėliu ant durų. O gal taip ir turėtų būti? Jei rinkimai tikri, nereikia vaidinti demokratijos. Pastebėjau, kad čia niekas nekeikia valdžios, nes žino, kad galės per rinkimus ją pakeisti. Pasinaudojęs tuo, kad esu kitoje Geležinės uždangos pusėje, paskambinau principingam savo draugui, jau gyvenančiam JAV. Jis pasiūlė man „*dėti fūgą*“⁴ iš SSRS.

Šių laikų jaunimui sunku įsivaizduoti gyvenimą valstybėje, kurioje kelionė į užsienį paverčiama privilegija. Arba laikoma nusikaltimu, už kurį reikia bausti net ir Nepriklausomoje Lietuvoje.

Ketvirtadienis

Tą rytą eidamas į darbą pastebėjau krovininį „moskvičių“, priparkuotą ant šaligatvio prie namų. To-

kius automobilius su uždaru kėbulu tada vadindavome rusiškai – *kablukais*.⁵ Nustebau, kad jis taip netvarkingai pastatytas, bet tuoj pat jį užmiršau, parlamente pamatęs deputatus, užguliusius savaitraštį *Mažoji Lietuva* – jame Viktoras Makoveckas ir vyr. redaktorius Rytas Staselis jau įvardijo, kad KGB skundikas esu aš. Rašinys „Agentas“⁶ daugiausia rėmėsi ta pačia audiokasete, kurią parlamentarė Nedzinskienė citavo Nepriklausomybės partijos suvažiavime. Nors tas pokalbis baigiasi kažkokio kagėbisto žodžiais: „*mes juo nepasitikėjome*“, „*gavome informaciją, kad V. Čepaitis turėjo ryšių su Vakarų šalių spec. tarnybomis*“, straipsnio autoriai padarė išvadą, kad neabejotinai esu informatorius.

Mažosios Lietuvos rašinys iš karto davė rezultatus. Jau pirmomis rytinio posėdžio minutėmis Pedagoginio instituto rektorius, Seimo narys Saulius Razma pareiškė: „*Gerbiemieji deputatai! Dabar spauda yra pilna informacijos, kad mūsų parlamente yra infiltruota mūsų priešininkų KGB agentūra. Ir visa Lietuva yra sunerimusi. Aš nežinau, ar parlamentas neduos jokio atsakymo ir ar mes nespręsimė tų klausimų?*“⁷

Bet verčiau pacituosiu, ką tada užsirašiau.

„1991-11-14. Iš ryto visi skaito „*Mažosios Lietuvos*“ publikaciją.

B. pasakęs, kad su manimi jau susitvarkyta, dabar imsis sekančio. Andrikenė prognozuoja, kad dabar bus K. Paprašiau Gajausko sukviesti komisiją. Papasakojau visą istoriją – prašė aprašyti.“

Man atrodė, kad Komisijos KGB veiklai Lietuvoje tirti nariai paaiškinimus supras, nes gyveno toje pačioje santvarkoje. Juk nebuvau joks agentas, nieko neįskundžiau, o su kagėbistu bendravau tik tam, kad išvažiuočiau į Laisvąjį pasaulį. Juk taip darė daugelis mokslininkų ir meno žmonių. Ką slėpti Nepriklausomoje Lietuvoje nuo kolegų, su kuriais dar visai neseniai gyventa SSRS? Argi jie nebuvo priversti susitikinėti su saugumiečiais? O ką jau kalbėti apie komisijos pirmininką Balį Gajauską, trisdešimt trejus metus praleidusį lageriuose! Bet komisija tik apipylė mane klausimais. Gal ji jau laikė mane *agentu*?

Atsimenu, tie klausimai buvo keistai panašūs į užduodamus kagėbistų. Atėjau pasitarti su kolegomis, ką man daryti, o patekau į apklausą. Tik dabar supratau, kodėl man taip pasirodė – komisijai priklausė gana nemažai profesionalių sovietinių tardytojų. Vienas iš jų – Vidmantas Žiemelis, iki deputatystės dirbęs prokuratūroje. Komisijos pirmininko pavaduotojas Kazimieras Motieka ne vienus metus buvo LSSR prokuratūros ypatingai svarbių bylų tardytojas. Tarp kitko, apklausą protokolavo buvęs Lietuvos komjaunimo CK sekretorius, o tada komisijos narys Algirdas Kumža. Atrodė, visi įsitikinę, kad aš kažką slepiu. O gal reikėjo būti griežtai principingam, kai prieš kelionę į Londoną mane aplankė tas kagėbistas?

Aną ketvirtadienį dar užsirašiau: „*Per pritrauką daviau interviu „Svobodai“, „Laisvei“ ir „Amerikos balsui“ Po pritraukos Jasukaitytė reikalavo iš Gajausko ataskaitos. Prisėdo Ambrazaitytė paguosti.*

AT posėdis. Sakalas siūlo priimti nutarimą nutraukti deputato įgaliojimus, sužinojus, kad jis bendradarbiavo su KGB. Malkevičius iškart pridūrė, kad reikėtų išmesti iš Seimo ir LKP CK narius, nes jie vadovavo KGB. Razma. Kodėl komisija nesvarsto klausimų, iškeltų spaudoje?“

Klausiausi tų kalbų ir vis prisimindavau *kabluoką*, šleivai priparkuotą ant šaligatvio prie namų. Jis man kažkaip siejosi su publikacija „Agentas“. Savo abejonėmis pasidalijau su AT Apsaugos skyriaus viršininku Artūru Skuču, kuris priėmė tą rimtai. Jo tarnybos išsiaiškinusios, kad egzistuoja ir „planas B“ – jei žmonės kaltinimais nepatikėtų, bus imituojama „sugniuždyto agento“ savižudybė. Ko gero, ketinama įgrūsti mane į tą *kabluoką*. Susiklosčius tokioms aplinkybėms, Aukščiausioji Taryba skyrė man apsaugą. Už parlamento rūmų dabar visuomet būsiu lydimas. Namą tą vakarą grįžau Apsaugos skyriaus automobiliu. Jis nuvežė mane ir į televiziją, kur keliais sakiniais paneigiau skleidžiamus gandus.

Kiekviena tos savaitės diena man buvo metų ilguo. Prisimenu, koks baisus sutrikimas tada apėmė. Noras pamatyti, kaip gyvena žmonės Laisvajame pasaulyje ir nedidelis kompromisas, kurio pareika-

lauta, kad gaučiau leidimą trumpam išvykti iš Sovietijos, pavirto Damoklo kardu, kabančiu man virš galvos.

Penktadienį viską aiškinau Sąjūdžio Seimo tarybai, Nepriklausomybės partijos Mandatų ir etikos komisijai. Vakare lankiausi Kaišiadoryse, kur susitikau su norinčiais įstoti į Nepriklausomybės partiją. Net nustebau, kaip šiltai buvau sutiktas, kiek daug žmonių nepatikėjo spaudos primetamais kaltinimais. Ligi šiol turiu storą „Lietuvos albumą“, kurį man tą vakarą padovanojo viena kaišiadorietė. Priešlapyje užrašas: „*Čepaičiui nuo Savickio. Kaišiadorys. 1991–XI–15.*“ Knyga primena man tą dieną.

Šeštadienį Vilniaus savivaldybėje susirinko Nepriklausomybės partijos taryba.

„1991-11-16, 11.00. NP tarybos posėdis.

Padariau savo pareiškimą.

Mandatinės komisijos išvados: 1) rekomenduojama mane atleisti iš pirmininko pareigų; 2) visiems KGB agentams – atsistatydinti; 3) taryba turi sušaukti neeilinį suvažiavimą.“

Posėdžio dalyviai faktą, kad neslėpiau savo susitikimų su sovietų saugumiečiais, jau laikė *prisipažinimu*.

Po daugelio metų Gajauskas man papriekaištavo: „*Kam tiek daug visko visiems pripasakojai!*“ Gal jis, turintis milžinišką tardymų patirtį, buvo teisus, bet aš tada galvojau, kad Nepriklausomoje Lietuvoje viskas pasikeitė, todėl nieko nebereikia slėpti. ■

Tęsinys kitame numeryje

¹ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos (pirmojo šaukimo) ketvirtoji sesija, stenogramos, 44. Vilnius. 1995, p. 7.

² Eduardas Eismuntas – LSSR KGB pirmininkas Sąjūdžio laikais.

³ Jean-Luc Moreau. The Goat and the Storks. *Elm*, Spring. 1999, p. 16–23.

⁴ „Bėgti“ (pokario moksleivių slengas).

⁵ „Bato kulnas“ (rus.)

⁶ Viktoras Makaveckas, Rytas Staselis. Agentas. *Mažoji Lietuva*, 1991-11-14.

⁷ Aukščiausiosios Tarybos stenogramos, 44. Vilnius. 1995, p. 182.

Į RYTPRŪSIUS ŽVELGIANT IŠ ŠLĖZVIGO-HOLŠTEINO...

Vėlyvą rudenį vėl išvykau kelionėn, kuri per daugelį metų tapo tradicija, – į Vokietijos šiaurę, Šlėzvigo-Holšteino žemę, į Sankelmarko akademiją, įsikūrusią už Flensburgo. Po šiuo pavadinimu glaudžiasi dar dvi edukacinės institucijos: Europinė Šlėzvigo-Holšteino akademija ir *Academia Baltica*. Šiam trinariam centrui, rengiančiam seminarus, pažintines išvykas ir pan., vadovauja vienas žmogus – dr. Christianas Pletzingas. Man labiausiai rūpi *Academia Baltica* renginiai – tarp kitų temų kartą per metus čia nagrinėjama arba Baltijos šalių (Lietuvos, Latvijos, Estijos), arba buvusių Rytprūsių istorinė bei aktualioji problematika.

Sankelmarko akademijos kompleksas – pagrindinis pastatas su auditorijomis, valgykla, viešbutėliai ir keletu papildomų nakvynės namelių – įkurdintas nuošaliai, romantiškoje miško apsuptyje, šalia ežerėlio. Tad leistis į kelionę skatina ne tik aktualios temos, bet ir savotiškas avantiūrizmas...

Šįkart lapkričio pabaigoje, jau peršokant į gruodį, surengtas seminaras „Rytprūsiai – atminties dimensijos“ pristatė Kionigsbergo / Kaliningrado, Mozūrijos-Varmijos bei Klaipėdos krašto paveldą ir dabartį.

Akademijos vadovas dr. Pletzingas (seminarui vadovavęs kartu su dr. Petra Zühlsdorf-Böhm), šių eilučių autorę, matyt, jau įsidėmėjęs kaip įkyrią priekabautoją, nes vis padejuoju, kad Rytprūsių kontekste lietuviškas temas užgožia kaliningradietiškos ir lenkiškos, šįkart, kai nesusilaikiusi vėl paklausiau, kodėl Lietuvai skirtas podukros vaidmuo, į priekaištą atsakė priekaištu – vis nepavyksta prisikviesti pranešėjų, vieni vokiškai nemoka, kiti laiko neturi ir pan., šiame seminare irgi tik vienas pranešimas iš Lietuvos...

Liuneburgo *Nordost* institute dirbanti dr. Agnieszka Pufelska, skaitydama pranešimą „Rytprūsių kultūrinis palikimas Alenšteine / Olštynė“, gausiai pateikė iliustracijų iš archyvų, ekrane matėme ir širdį glostantį Immanuelio Kanto raštą bei parašą. Mat istorijos paradoksai lėmė, kad nemaža Albertinos – Kionigsbergo universiteto – archyvų dalis po Antrojo pasaulinio karo atsidūrė Olštynė. Pranešėjos iniciatyva daug tų bylų jau suskaitmeninta. Per diskusijas paklausiau, ar neaptikusi lietuviškų raštų. Norėjau, kad būtų primintas ir lietuviškasis dėmuo (kai kuriems jauniems svečiams iš Kaliningrado tai gal išvis naujiena). Pufelska patvirtino susidūrusi su Lietuvių kalbos seminaro, Albertinoje veikusio ilgą laiką, medžiaga. Bet jos pranešimo ašis – Rytprūsių lenkiškųjų pakraščių „apsisprendimas“. Referendumas surengtas po Pirmojo pasaulinio karo pagal Versalio taikos sutartį. Jo rezultatus galima interpretuoti įvairiai, bet skaičiai rodo, kad triuškinamai balsuota Vokietijos naudai. Dauguma lenkų (veikiau mozūrų, iš kurių ne visi tapatinosi su „motinine“ savo tauta) irgi apsisprendė provokiškai. Pranešėja įdėmiau apžvelgė Olštyno pilies virsmą muziejumi – *Heimatismuseum* joje įkurtas, kai gyventojai apsisprendė likti Vokietijos sudėtyje. Po 1945 m., kai kraštas priskirtas Lenkijai (Olštynas dabar yra Varmijos Mozūrų vaivadijos sostinė), „paveldėtą“ muziejų praturtino eksponatai iš aplinkinių dvarų. Sukaupia ir krašto lenkiškumo įrodymų – etnografinių eksponatų. Tautinį pasididžiavimą diegė tokios tezės, kaip antai: „*Kopernikas – lenkų astronomas*.“ Vokiškąją dimensiją muziejuje bandyta ištrinti ir „neutraliais“ dailės ekspozicijų pavadinimais – „Europos tapyba“ ar pan. Kai kurie pilies eks-

ponatai buvo išvežti į Varšuvą, aprašymuose nenurodant, iš kur jie kilę.

Šią temą tęsė dr. Benjaminas Conradas iš Berlyno, skaitydamas pranešimą „Tautos apsisprendimas 1920-aisiais Mozūrijoje – kas likę iš šio mito“. Pateikta įspūdinga statistika, kaip balsavo įvairios apskritys – vis ne Lenkijos naudai. Svarbi detalė, kad balsavimui buvo pateikti du lapeliai, viename įrašyta „Lenkija“, kitame – „Rytprūsiai“...

Rašytojas Marcelis Kruegeris, atvykęs iš Airijos, į lenkiškuosius Rytprūsius pažvelgė per siauresnę – asmeninio likimo – prizmę. Pranešime „Vienos Varmijos šeimos istorija“ pristatęs savo močiutės Cecilijos gyvenimo kelią (beje, apie tai jis yra išleidęs ir knygą *Babushka's Journey*), prisipažino vėlokai pradėjęs domėtis savo senelių kilme (močiutė gimusi netoli Olštyno, senelis, su kuriuo Cecilija susipažino jau Vokietijoje, kilęs iš Pomeranijos). Cecilijos gyvenime buvo ir toks tragiškas epizodas – sovietinis lageris. 1949 m. gavusi galimybę rinktis, kur „grįžti“, išvyko į Vokietiją. Pasak pranešėjo, savo močiutės istoriją iš pradžių traktavęs kaip grynai vokišką, gilindamasis į ją suvokė, kad Varmijoje susipynusios ir vokiškos, ir lenkiškos gijos. Artimiau prisilietė prie savo močiutės gimtosios aplinkos pernai, kai, gavęs stipendiją, kelis mėnesius gyveno Olštynė. Savo pranešimą iliustravo senomis nuotraukomis.

Nemenkus lūkesčius siejau su Poznanės Adomo Mickevičiaus universiteto atstovės dr. Magdalenos Kardach pranešimu „Literatūra ir politika Rytprūsiuose 1933–1945“. Tikėjausi daug sužinosianti apie regiono rašytojus tragiškame to laikmečio kontekste (beje, pranešėja yra išleidusi ir analogiškai pavadintą knygą). Bet šiek tiek nusivyliau, o vėliau ir iš kitų klausytojų išgirdau skeptiškus vertinimus – pernelyg daug abstrakčių teorinių samprotavimų... Kai kurie nuokryptai nuo temos, pavyzdžiui, atvirukų su kaimo kraštovaizdžiais demonstravimas, pranešimui nepakenkė, tačiau ilgi išvedžiojimai, kuo skiriasi etninių grupių mentalitetas, kuo panaši jų tapatybė, darė įspūdį, kad čia dar tik įžanga į temą. Trumpai ekrane šmėkštelėjo nemenkas šio regiono rašytojų sąrašėlis – Ernstas Wiechertas, Agnes Miegel, Alfredas Brustas ir kt., tačiau pranešimą

papildė vos viena kita citata iš jų pasisakymų ar kūrinių. Aptariant šį laikotarpį, žinoma, privalu įvertinti rašytojo santykį su nacionalsocializmu. Būta pavienių bendradarbiavimo atvejų (pavyzdžiui, poetė Miegel pasidavė, o štai Wiechertas nesileido įtraukiamas į propagandinę mašiną). Vis dėlto, matyt, pagrįstai pasakyta, kad ne tiek rašytojai rėmė režimą, kiek šis gebėjo gudriai pasinaudoti jų kūrinių motyvais, pirmiausia – ne vieno pagerbtomis „rytprūsiškomis dorybėmis“ (pareigos jausmu, stipriais ryšiais su gimtine ir pan.).

Į Mozūrų Varmiją žvelgta ne vien Lenkijos atstovų, o į Karaliaučių / Kaliningradą – ne tik (dabartinių) vietinių žvilgsniu. Kaliningradiečiai gana entuziastingai siekia pažinti dingusį Kionigsbergą, bando išsaugoti, atkurti bent kai kuriuos objektus – savo džiaugsmas bei rūpesčiais dalijosi ne tik pranešėjai, daug kas papildomai pasisakė iš tribūnos, aktyviai dalyvavo diskusijose (buvo sinchroninis vertimas į / iš vokiečių kalbos, tad daugelis sėdėjo su ausinėmis).

Štai Svetlana Kolbanjova, žurnalistė, Kaliningrado televizijoje vedanti Rytprūsių virtuvės šou, turbūt vienintelė iš kaliningradiečių kalbėjusi vokiškai (o per pertraukas paaikškėjo, kad ir lietuviškai!), pristatė *bauhauzo* paveldą. (*Bauhauzas*, paraidžiui verčiamas „namų statyba“, – tai modernus ir funkcionalus architektūros stilius, atsiradęs po Pirmojo pasaulinio karo.) Pranešėja pristatė keleto architektų prieškarinius kūrinius, lėmusius regiono *genius loci*, aptarė jų modifikacijas. Architektas Hannsas Hoppas darbavosi Kionigsberge nuo 1914-ųjų. Jo suprojektuota Mergaičių amatų mokykla po Antrojo pasaulinio karo tapo Kaliningrado karininkų namais. Hoppas vadovavo grupei, 1920 m. sukūrusiai Rytų mugės paviljoną (regis, šia kasmete muge skatintas ryšys su Rytprūsiais, kuriuos po Pirmojo pasaulinio karo nuo Vokietijos atskyrė „Lenkijos koridorius“). Hoppas suprojektavo ir Devau aerodromą, dabar priklausantį sportinės aviacijos klubui – aistringai pasakota apie verdančią kovą, kad aerodromas liktų aerodromu. Architektas Robertas Liebenthalis įamžino savo vardą, plėsdamas Albertinos pastatą – jo sukurtas universiteto priestatas pavadintas Liebenthalio fligeliu (ar sparnu).

Kaliningradiečiai apgailestavo dėl prastos pastatų apsaugos – menkas finansavimas lemia, kad apstu liūdnujų kuriozų, pavyzdžiui, senas vertingas namas nuperkamas vien dėl žemės, taigi jo likimas nulemtas... Paminėtas ryškiausias naujosios architektūros kaip svetimkūnio pavyzdys – *Dom Sovetov*... Bet pasidžiaugta, kad paveldo, krašto istorijos pažinimui rengiamos pėsčiųjų ekskursijos, esama paveldosaugos entuziastų...

Dviejų autorių pranešimą „Žydų bendruomenės ir sinagogos istorija Kionigsberge ir Kaliningrade“ pristatė Leonidas Plitmanas, verslininkas, apgailestaudamas, kad jo bendraautoris, istorikas Viktoras Šapiro dalyvauti negalėjęs. Prisiminė į Kaliningradą, griuvėsių miestą, atvykęs po karo, būdamas septynerių, glaustai papasakojo apie sinagogą, atstatytą privačiomis lėšomis. Bendru verslu su vokiečiais užsiimančio pranešėjo tiek finansinis, tiek organizacinis indėlis, atrodo, yra nemenkas. Kanto kapo kaimynystėje iškilusi sinagoga turėtų traukti turistus ne tik atkurtą autentiškumą, bet ir naujais akcentais – vitražais sukurti pagal Marco Chagallo kūrinį. Plitmanas prisiminė ir paminklą nužudytiesiems Palmininkuose (netoli Kaliningrado) – iš 7000 koncentracijos stovyklos kalinių išgyveno vos keliolika.

Aleksandras Nataličius, gimęs Kaliningrade, papasakojo apie savo šeimos projektą – dabartiniame Poleske (Labiau / Labguva) atkuriamą 1840 m. pastatytą, iki 1945 m. veikusį, po to apleistą alaus daryklą. Tai ne tik verslo, bet ir istorinis-educacinis projektas – turistai jau priimami. Darykloje ketinama įkurti muziejų, atgaivinti gretimą parką.

Lietuviškąją „frontą“ teko atlaikyti vienai pranešėjai – dr. Silvai Pocytei iš Klaipėdos. Paskutinę seminaro dieną skaityto pranešimo pagrindas – neseniai išleista keturių autorių (jos ir Sigitos Kraniauskienės, Ruth Leiserowitz, Irenos Šutinienės) monografija „Klaipėdos kraštas 1945–1960: naujos visuomenės kūrimasis ir jo atspindžiai šeimų istorijose“. Pokarinę situaciją Klaipėdoje atskleidžia apklaustų žmonių prisiminimai – tiek užsilikėlių vietinių (daugiausia tokių, kurie traukėsi, bet dėl vienkio ar kitokių priežasčių sugrįžo), tiek atsikėlėlių iš Didžiosios Lie-

tuvos, tiek rusakalbių atvykėlių. Dominuoja bado, šalčio, vargo motyvai (su „vaizdingomis“ detalėmis – eilėje prie duonos stovima visą naktį). Rusakalbiai, pokariu sudarę daugumą (vėliau lietuvių procentas persvėrė), dažniausiai užėmė valdžios postus, priklausė partinėms struktūroms. Vietinių pokariu buvo likę nedaug (vis dėlto ne vienetai, o tūkstančiai), bet 1958–1960 m. vykusi „repatriacija“ į Vokietiją tas gretas visai išretino – nemažai lėmė tai, kad žmonės savaime krašte pradėjo jaustis svetimi. Mūsų, lietuvių, šios liūdnos istorijos nestebina – štai nuo fronto traukėsi vietiniai, kai sugrįžo, savo namus rado užimtus, „naujakuriai“ neketino jų atiduoti, nebent tvarte leisdavo prisiglausti... Bet šie liudijimai, iliustruoti ir nuotraukomis ekrane, regis, užgavo ne vieno kaliningradiečio jausmus – jauna klausytoja piktinosi, kad visi pavyzdžiai negatyvūs, o antai jos močiutė gražiai su vokiečiais sugyvenusi... Per pertraukėlę neiškentusi priėjau ir pasiteiravau, ar ji nieko negirdėjusi apie moterų, net mergaičių prievartavimus? Priminiau Iljos Erenburgo kreipimąsi į raudonarmiečius – rašytojas be jokių literatūrinių vingrybių ragino: „*Žudykite, žudykite, žudykite – nėra nė vieno nekalto vokiečio. Kalti visi, net negimusieji. Vykdykite draugo Stalino direktyvą. Prievartaukite vokietes, palaužkite jų rasinį išdidumą. Žudykite, šlovingieji, nenugalimieji raudonarmiečiai.*“ Ir tai neliko vien tuščiais žodžiais...

Beje, mąstyti apie „draugišką sugyvenimą“ nuteikė ir berlynietės Irinos Roehring filmas „Kaliningrado klausimas [Quest] – Gralio paieška 21 amžiuje“. Tiesa, tai labiau impresijos negu dokumentika (seansas „priešpremierinis“ – sukūrimo data nurodyti 2020 m.). Filmą, trikdęs eklektikos (kompiuterinių žaidimų Parsifalio motyvais ir pan.) perviršiu, pateikė ir vertingų istorinių nuotraukų, ir niūrių šiandienos kadrių. Man ypač įsirėžė vieno gana jauno kaliningradiečio pasakojimas, kaip atvyko senas vokiečių ir dalijosi atsiminimais, kad čia buvęs jo šeimos namas... Simptomiškai tarsi visą sovietinį „humanizmą“ ir „nepakaltinamumą“ atskleidė atsakymas: buvęs tavo namas dabar yra mano namas, tai mus ir vienija!.. Jokio kaltės krepštelėjimo, jokios empatijos...

Seminarą baigė Henriette's Piper pranešimas „Paskutinis Kionigsbergo kunigas: Hugo Linckas tarp Rytprūsių ir Hamburgo“. Ji pristatė ir to paties pavadinimo

knygą, kurios herojus yra autorės senelis. Nonkonformistinę laikyseną kunigas Linckas demonstravo ir nacionalsocializmo laikais, bet ypač svarbūs vaizdai, atskleidžiantys pokarinę situaciją. Štai drastiškas liudijimas iš Raudonosios armijos „išvaduoto“ Kionigsbergo – pasitaikė kanibalizmo atvejų... Ne, žinoma, ne raudonarmiečiai ir ne „taikūs“ atvykėliai šitaip peržengė žmogiškumo ribas, tą padarė patys vokiečiai, tačiau šie istorinės mėsmaalės vaizdiniai jauniems kaliningradiečiams, tikiuosi, papildys, kiek kitomis spalvomis nudažys jų senelių – *pobeditelej fašizma* – heroizmą... (Linckas su žmona išvyko į Vokietiją 1948 m. organizuotu, matyt, paskutiniu ešelonu.) Šią knygą iš autorės įsigijau, bus proga detaliau pasigilinti ir į asmeninį kunigo likimą, ir į Kionigsbergo tragediją.

Tokie seminarai, suprantama, turi papildomų žavių aspektų. Rytprūsių tema paprastai traukia tuos, kuriems tas kraštas „savas“ – patys ten gimė ar iš ten kilę jų tėvai, seneliai. Tad vieną kitą asmeninės istorijos nuoskilą galima išgirsti ir gurkšnojant kavą. Šįkart artimiau pabendračiau su p. Grita, apgailestavusia, kad čia nedalyvauja jos garbaus amžiaus mama, nors ji ne iš Rytprūsių, gyveno Virbalyje, – tai istorija apie Lietuvos vokiečius, 1941 m. repatrijavusius Vokietijon.

Papildoma paskata dalyvauti *Academia Baltica* seminaruose (šalia padengiamų – iki tam tikros sumos

– kelionės išlaidų) tampa ir paturistavimo galimybė. Mat renginys baigiasi sekmadienio pietumis, tuoj po jų beveik visi dalyviai išsivažinėja (ir kaliningradiečiai savo autobusu išdarda), bet vilniečiai dažniausiai (aš – visada) naudojasi organizatorių leidimu likti iki pirmadienio, mat autobusas iš Hamburgo į Vilnių vyksta ne kasdien. Taigi pašniukštinėti po akademijos aplinką lieka visa sekmadienio popietė. Galima apeiti aplink Sankelmarko ežeriuką, tam skiriant valandą ar kiek daugiau (esu tą žygį atlikusi, šįkart tenkinausi pasivaikščiojimais pakrante per pertraukėles). Galima apžiūrėti netoliese esančią istorinę-archeologinę įžymybę – atkurtą akmens amžiaus kapinyną (keletą metų tai būdavo privalomas mano programos punktas). Paėmęs keliu Šlėzvigo link, galima stabtelėti prie bent trijų paminklų 1864 m. Danijos karo aukoms ir herojams pagerbti (neįsigilinusį į šio karo detales, vis nustebdavau, skaitydama padėką austrų kariams už pagalbą). Pasirodo, 1864 m. Austrija ir Prūsija kariavo su Danija dėl Šlėzvigo ir Holšteino hercogysčių. Dingstimi tapo 1863 m. Danijos priimta konstitucija, pagal kurią Šlėzvigas ir Holšteinas tapo šalies dalimi, nors iki tol su Danija juos siejo tik unija. Savo ruožtu Austrija ir Prūsija okupavo Holšteiną ir Lauenburgą (irgi priklausiusį Danijai), reikalaujamos sustabdyti konstitucijos galiojimą. Danija šį reikalavimą atmetė, todėl 1864 m. vasario 1 d. prasidėjo karas. Jį pralaimėję danai pagal Vienos taikos sutartį, pasirašytą tų pačių metų spalio 30 d., neteko Šlėzvigo, Holšteino ir Lauenburgo...

Šįkart su vilniete bendrakeleive pasiryžom pasiekti Oeversee gyvenvietę ir susirasti Šv. Jurgio bažnyčią, menančią net XII a. Mūsų ne itin ilgą žygį vainikavo sėkmė – tvarkingų, jaukių kapinių apsuptyje išvydome akmens mūro bažnyčią. Įėjusios pasigrožėjom santūria erdve, renesansine medine sakykla, XIX a. vargonais (bažnyčia nemažai perstatymų patyrė ir kitais amžiais).

Pirmadienio rytą iš Sankelmarko išvykome į Hamburgą, miestą Vokietijos šiaurėje, pakilusį iš karo griuvėsių, prigludusį prie Elbės, išraižytą daugybės kanalų...

Nuotraukoje - St. Georg Kirche zu Oeversee...

Bronislovas KUZMICKAS

KALBA, RAŠTAS, VALSTYBĖ – VINGIUOTAS TAUTOS KELIAS

Kai galvoju apie istorinę tautos raišką, mintys sukasi apie kultūrą ir politiką, tiksliau tariant, apie gimtąją kalbą, raštą ir savą nepriklausomą valstybę. Kurdama raštą, tauta papildė rašytinę žmonijos kultūrą. Kurdama savo valstybę, tampa pasaulio istorijos veikėja.

Normali būseną, kai sava kalba, raštas reiškiasi savos valstybės viešajame gyvenime. To reikia tautos visavertiškumui, istorinei sėkmei. Šitaip žvelgiant, akivaizdu, kad mūsų tautai likimas tokios sėkmės pašlykštė. Raštas ir valstybė kūrėsi atskirai, smarkiai atitolę, ilgai negalėdami susiliesti į bendrą tėkmę. Bandyta lietuvius pavergti, tiek puolant ir griauinant Lietuvos valstybę, tiek draudžiant lietuvišką raštą, o kartais ir kalbą.

Lietuviška raštija, kaip žinome nuo mokyklos suolo, prasidėjo ne Lietuvos valstybėje, bet kaimyninėje Prūsijos kunigaikštystėje, įsisteigusioje prūsų ir lietuvių žemėse, kurias kadaise užkariavo Vokiečių (Kryžiuočių) ordinas. Nors Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė (LDK) susikūrė anksčiau, bet lietuviškas raštas joje dienos šviesą išvydo keliais dešimtmečiais vėliau negu Prūsijoje. Kokios aplinkybės tą lėmė, kas trukdė rastis vientisai kultūrinei ir politinei lietuvių tautos erdvei, būtų atskiro aptarimo tema.

Raštas. Mažoji Lietuva

Į Lietuvą kaip ir į daugelį Europos šalių, raštas atėjo su krikščionyste, nors nėra tiksliai žinoma, kada pradėta lietuviškai rašyti. Lietuvių raštijos pradžia siejama su Reformacija, kurios lopšiu laikomas Karaliaučius.¹

Prūsijoje XVI a. vyko reikšmingi politiniai pokyčiai. Kryžiuočių ordino paskutinis magistras Albrechtas Brandenburgietis, tolimais giminystės ryšiais susijęs su Jogailaičiais, stojo Reformacijos pusėn. Valstybę 1525 m. paskelbė pasaulietiška kunigaikštyste, o save – Prūsų kunigaikščiu. Protestantizmo, tapusio oficialia valstybės religija, reikalavimas Dievo žodį bažnyčiose skelbti gimtąja parapigiečių kalba gerai derinosi su humanistiniais kunigaikščio įsitikinimais. Imta rūpintis religinės literatūros prūsų ir lietuvių kalbomis leidyba.²

Kunigaikštis Albrechtas, 1544 m. įkūręs Karaliaučiaus universitetą, ieškojo mokytojų žmonių Lietuvoje, kvietė juos atvykti. Tuo tikslu lankėsi Vilniuje, skyrė keletą stipendijų studentams iš Lietuvos. Priėmė ir globėjo iš jos pasitraukusius šviesuolius Stanislovą Rapolionį ir Abraomą Kulvietį, pakvietė studijuoti Martyną Mažvydą. Susidarė palanki aplinka lietuvių kultūros apraiškoms, raštijos plėtrai.

Kunigaikščio rūpesčiu ir lėšomis Karaliaučiuje išleisti trys liuteronų katekizmai prūsų kalba (1545–1561). Paskata tai daryti ėjo „iš viršaus“, valdžia rūpinosi tikėjimo sklaida ir liaudies raštingumu. Dar žinomi du žodynėliai. Tai vieninteliai prūsų kalbos paminklai, daugiau raštų prūsų kalba nebepasirodė.

Netrukus buvo išleista ir pirmoji žinoma lietuviška knyga – Martyno Mažvydo parengtas „Katekizmas“

(1547). Leidinio paskirtis – propaguoti protestantizmą, kreipiantis į liaudį jos kalba. Galvojama ne tik apie Prūsijos, bet ir apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės lietuvius. Tą rodo eiliuota prakalba: „*Knygelės pačios byla lietuvininkump ir žemaičiump.*“ Taip pradėta kloti kultūros kelią tarp Mažosios ir Didžiosios Lietuvos, peržengiantį valstybių sienas, lietuvių šviesuoliai vienoje ir kitoje pusėje mezgė tarpusavio ryšius.

Prūsijoje ir toliau buvo leidžiamos knygos, reikšmingos lietuvių kalbai. Danielius Kleinas lotyniškai parengė ir išleido pirmąją lietuvių kalbos gramatiką „*Grammatica Litvanica*“ (1653). Jonas Bretkūnas pirmą kartą išvertė į lietuvių kalbą visą „Bibliją“ (1590), gaila, vertimas išleistas tik 1735 m. – beveik po pusantro šimto metų. Kristijonas Milkus (Mielcke) parengė „Lietuvių–vokiečių ir vokiečių–lietuvių kalbos žodyną“ (1800), kitus leidinius. Prūsiose kūrė ir iškilusis poetas Kristijonas Donelaitis. „*Čia, o ne Didžiojoje Lietuvoje, pirmiausia ėmė bręsti lietuvių nacionalinė sąmonė*“, – pabrėžė akademikas Zigmas Zinkevičius.³

Prūsijai stiprėjant ir plečiantis kaip vokiškai valstybei, reikėjo apibrėžti jos istorinį savitumą tarp kitų Vokietijos žemių. Tai skatino valdžios sluoksnius atsigręžti į prūsiškąją krašto praeitį, laikant save prūsų palikimo paveldėtojais. Iš čia kilo ir valstybės pavadinimas – Prūsija. Visi krašto gyventojai, tiek suvokietiję tikrieji prūsai, tiek ir atvykėliai vokiečiai, vadinami prūsais.

Kaip viena iš Prūsijos provincijų matoma ir Lietuva – *Provinz Litauen*, Prūsų Lietuva (*Preussisch Litauen*). Atsiranda ir Mažosios Lietuvos (*Klein Litauen*) pavadinimas, suprantant ją kaip valstybės administruojamą, lietuvininkų gyvenamą kraštą.

Lietuviškumą valdžia laikė savitu krašto bruožu, sudėtine valstybinio prūsiškumo, prūsiškojo patriotizmo dalimi.⁴ Svarbiausia tai, kad lietuviškas žodis ir raštas galėjo teisėtai išeiti į viešumą. Reikalauta bažnyčiose pamokslus lietuviams sakyti lietuviškai. Net vokiečių kunigams teko mokytis lietuvių kalbos.

Nuo XVI a. pabaigos buvo lietuviškai rašomi valstybės įsakai ir potvarkiai – „gromatos“ ne tik lietuvių valstiečiams, bet ir pareigūnams lietuviams, iš kurių matyt, ne visi mokėjo vokiškai. Kunigaikščio kance-

liarijoje buvo keli lietuviškai mokantys raštininkai. Tokių lietuviškų tekstų, užsilikusių iš XVIII a., yra žinoma dvidešimt.⁵ Tie potvarkiai laikytini pirmaisiais teisinio turinio valstybiniais, nors ir ne savos valstybės, tekstais lietuvių kalba. Formavosi kanceliarinis lietuvių kalbos stilius. Lietuvos valstybėje tuo metu nieko panašaus nebuvo.

Karaliaučiaus universitete nuo 1723 m. veikė lietuvių kalbos seminaras, rengęs lietuviškai mokančius dvasininkus ir mokytojus. Kitas toks seminaras nuo 1727 m. veikė Halės universitete. Kyla pamatuotas klausimas, ar Vilniaus universitete tuo metu buvo lietuvių kalbos seminaras arba katedra? Turimos žinios neleidžia teigti, kad Vilniaus akademija būtų turėjusi tokią katedrą, kad lietuvių kalba būtų buvusi vienas iš joje dėstomų dalykų, – teigia senosios lietuvių literatūros istorikas Jurgis Lebedys.⁶

Lietuvių kalbos viešumas ir pripažinimas džiugino Prūsijos lietuvius, kėlė jų savivertę, kažkiek stabdė vokiečių jėgą. Deja, neilgam. To buvo per mažai, kad lietuviškoji savivoka išsilaikytų ilgiau, kad plėtotųsi, įgautų valstybingumo vizijos bruožų. Lietuviškai rašomi potvarkiai per ilgesnį laiką ėmė daryti priešingą poveikį – skiepijo lojalumą Prūsijos valstybei, ištikimybę kaizeriui. Netiesiogiai skatino ir lietuvių asimiliaciją, ypač sparčiai plūstant į šį kraštą vokiečių kolonistams, proteguojamiems valdžios. Ta pačia kryptimi veikė ir lietuvių tarnyba kariuomenėje, nors jiems buvo leidžiama lietuviškai kalbėti, melstis, puoselėti tautines tradicijas.⁷

Vokietijos valdžia XIX a. pabaigoje smarkiai sustiprino germanizaciją. Mažosios Lietuvos viešajame gyvenime 1872–1876 m. laikotarpiu lietuvių kalbos nebeliko. Švietimo ministras į skundus, kad lietuvių kalba nebedėstoma mokyklose, atsakė tiesiai šviesiai – valdžia nusistačiusi ją išnaikinti.⁸

Rytų Prūsijoje šimtus metų vyko prievartinis lietuvių vokietinimas ir savaiminis jų vokiečiųėjimas. Patriotinė kultūrinė veikla vaisinga lietuvių literatūrai, bet ne daugiau ir ne ilgam. To buvo per mažai, kad pavyktų atsilaikyti prieš nuoseklią germanizaciją.⁹

Formuotis moderniai lietuvių nacijai čia nebuvo nei kultūrinių, nei (juo labiau) politinių sąlygų. Aiškiai

paskatų neturėjo ir patys lietuviai. Į asimiliaciją stumiančios, nutautėti skatinančios jėgos buvo kur kas stipresnės.

Tikrą likimo smūgį lietuvininkams sudavė 1709–1711 m. Mažosioje Lietuvoje siautėjusi maro epidemija. Labguvos, Įsrutės, Tilžės, Ragainės apskrityse išmirė maždaug pusė gyventojų, daugiausia lietuvininkų. Liko tūkstančiai tuščių sodybų, į jas buvo atkeliami kolonistai iš Vokietijos. Kaip smarkiai paspartėjo krašto germanizacija, pavaizduota Levos Simonaitytės romane „Aukštųjų Šimonių likimas“.

Prūsų istorija skaudi, tragiška. Praeityje juos puolė skandinavai, ginklu prisijungti prie savo žemių bandė lenkų kunigaikščiai, kryžiaus žygius skelbė Romos popiežiai.¹⁰ Prūsų gentys, naikinamos ir slopinamos, net nepradėjusios vienytis į tautą, XVI–XVII a. nepaliumamai nyko. Likę tik negausūs jų kalbos paminklai, įvairi etnografinė medžiaga, davusi Prūsijos vardą. Nei vardo, nei šalies jau nebėra. Esama raštiškų tvirtinimų, kad vienintelis šią kalbą mokėjęs žmogus mirė 1677 m. Kuršių nerijoje. Nors tiksliai nustatyti, kada mirė paskutinis prūsas ir išnyko prūsų kalba, nėra galimybių.¹¹

Prūsų žemė – lietuvių raštijos lopšys. Čia užsimezgę įvairūs raštijos žanrai skatino lietuvių kalbos plėtrą ir Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Mūsų dienomis atminimą apie prūsus palaiko klubas *Prūsa*, tuos, kurie laiko save prūsais, Lietuvoje vienija *Prūsų bendruomenė*.

Prūsų ir lietuvių giminaičiams jotvingiams, kuriuos naikino kryžiuočiai, pavergė mozūrų (lenkų) kunigaikščiai, dar labiau nepasisėkė – jie išnyko, nepalikę jokių rašto paminklų, tik kai kurių vietovių pavadinimus. Jų kalba užgeso veikusiai XVI a. pabaigoje–XVII a. pradžioje.¹²

Valstybė ir raštas. Didžioji Lietuva

Iš senovės rūkų išnirusi mūsų šalis (Litua) istoriniuose raštuose žinoma nuo 1009 m., kai buvo paminėta Vokietijos Kvedlinburgo vienuolyno analuose. Rusų metraščiuose ji nuo XII a. pradžios minima kaip Kijevo Rusios kaimynė.

Kaip valstybė, suvienijusi dalį baltų genčių, Lietuva žinoma nuo XIII a. vidurio, kai apsikrikštijęs Mindaugas tapo karaliumi – suvereniu šalies valdovu, lygiateisiu su kitais tuometiniais Europos karaliais.

Krikštas

XIII a. jau visa Europa buvo krikščioniška, tik lietuviai vis dar laikėsi savo senojo tikėjimo. Tai stūmė į politinę ir kultūrinę izoliaciją, sunkiai sekėsi megzti ryšius su kitomis šalimis. Lietuva garsėjo gera karine ir administracine organizacija, statė tvirtas pilis, turėjo turtingą dvasinę kultūrą, tačiau viso to jau nebepakako atremti ateities iššūkiams.

Pagonių kultūrai stigo to, ką turėjo krikščionybė – rašto, kitokių meno formų, mokyklų, mokslo, vienuolynų... Šie dalykai, krikščioniškosios kultūros šalyse kuriami ir tobulinami nuo ankstyvųjų viduramžių, buvo pasiekę aukštą lygį.

Kad krikštytis būtinai reikia, suprato ir tam ryžosi Lietuvos didysis kunigaikštis Mindaugas. Nėbuvo paprasta apsispręsti, kurią iš krikščionybės atmainų – Rytų ar Vakarų – rinktis. Pasirinkta vakarietiškoji – katalikybė. Sudaręs taiką su Livonijos ordinu, Mindaugas kartu su šeima, su artimaisiais 1251 m. iš jo ir priėmė krikštą.

Popiežius davė sutikimą vainikuoti Mindaugą krikščioniškuoju Lietuvos karaliumi. Tai buvo padaryta po dvejų metų – 1253 m. Lietuvos valstybė tapo karalyste, įsijungė į katalikiškų Europos šalių bendruomenę.

Pagonių tikėjimui ištikimi lietuviai, daug kentėję nuo kryžiaus ženklą nešiojančių ordino riterių, krikštui nepritarė. Bet pastaroji aplinkybė kaip tik ir galėjo būti politinis krikšto motyvas – priimant katalikybę, tikėtasi, kad neliks idėjinio pagrindo rengti kryžiaus žygius į Lietuvą.

Deja, kryžiuočių ir kalavijuočių išpuoliai nesiliovė. Krikščionybė Lietuvoje neprigijo. Mindaugas, po pergalės Durbės mūšyje (1260) prieš abu ordinus, kaip teigia istorikai, nuo krikščionybės atsimetė. Valstybės viduje aštrėjo kova dėl valdžios. Karalių Mindaugą,

valdžiusį apie dešimt metų, šamokslininkai 1263 m. nužudė. Bet karalystės statusą Lietuva išlaikė, net žuvus karaliui. Deja, neilgai (1263–1385).¹³

Valdoma kunigaikščių, krikščionių ir nekrikščionių, valstybė stiprėjo, plėtėsi į slaviškus stačiatikių kraštus. Etniškai lietuviškoji valstybės dalis po senovei buvo nekrikščioniška, nors misionieriškos veiklos dar prieš krikštą ėmėsi iš Vakarų atvykę vienuoliai pranciškonai ir dominikonai. Manoma, kad jie pasirūpino poterių vertimu į lietuvių kalbą. Kalbininko Zinkevičius teigimu, versta iš vokiečių kalbos.

Valstybė, įvardijama kaip dinastinė, karinė monarchija ar dar kitaip, lietuvių, lig tol sudariusius tik etninių žemių bendruomenes, telkė į vieningą politinę tautą. Nuo XV a. rašomuose Lietuvos metraščiuose sakoma, kad valdovų teisėtumo pripažinimas ugde valstybinę lietuvių savimonę, patriotizmą, ragino ginti teritorinį vientisumą.¹⁴

Trūksta duomenų, įrodančių, kad tuometinis feodalinės valstybės patriotizmas rėmėsi lietuvių etnine savivoka ir kalba.

Rašto kalbos

Lietuva, išaugusi iki daugiatautės didvalstybės, saivai aišku, neįstengė išsiversti be rašto. Daiktų priklausomybę, laiko skirtumus galėjo kaip ir anksčiau žymėti sutartais ženklais, tačiau valstybės reikalams tvarkyti to nepakako. Valdovai negalėjo tenkintis vien žodiniais potvarkiais, reikėjo patvirtinti juos raštu. Vien tradicinės paprotinės teisės buvo per mažai, reikėjo rašytinės. O lietuvių kalba anuomet turėjo tik šnekamąją atmainą.

Kalbos istorijos tyrinėtojai teigia, kad XVI a. viduryje lietuviškai kalbėjo įvairūs visuomenės sluoksniai, tarp jų Vilniaus ir Kauno miestiečiai. XVII a. pradžioje aukštuomenė, valdžios pareigūnai, tvarkydami viešuosius reikalus, pavyzdžiui, teismuose, kalbėjo lietuviškai. Kalbėjo, tačiau dar nerašė.¹⁵

Kad nuo kalbėjimo būtų einama prie rašymo, juo labiau kad rašto kalba išlavėtų ir būtų tinkama valstybės dokumentams, reikėjo supratimo, nusiteikimo, kultū-

rinio pasirengimo, bet valdančiajai luominio mentaliteto aukštuomenei to labai trūko. Jai atrodė patogiau oficialiems reikalams „skolintis“ kitur jau naudojamas rašto kalbas, negu stengtis į rašto lygmenį kelti savąją kalbą. Todėl rašyta lotyniškai arba kanceliarine slavų (raštinių) kalba. Vėliau su jomis ėmė varžytis, kol jas išstūmė, lenkų kalba.

Tos trys kalbos, skirtingiems valstybės reikalams tvarkyti vartotos tuo pačiu metu, ilgam įsitvirtino politiniame ir kultūriniame gyvenime. Rašto dar neturinti lietuvių kalba liko užribyje.

Kitose Europos šalyse rašto kalba tuo metu irgi skyrėsi nuo šnekamosios liaudies kalbos. Asmens tapatybę, orumą, savigarbą lėmė luomas, padėtis visuomenėje, išpažįstama religija. Pripažinti etninę tautos savitumą, liaudies kalbos vertę dar nebuvo atėjęs laikas. Nesiekta kurti tautinių valstybių, grindžiamų etnine kultūra.

Lotynų kalba

Vakarų Europoje ne tik bažnytiniai, bet ir valstybės reikalai buvo tvarkomi lotynų kalba, kuri Lietuvoje žinoma nuo XIII a., Mindaugo laikais vartota diplomatiniam susirašinėjimui su Vakarų šalimis, su Romos popiežiumi. Ldk Gediminas (1323 m. ir vėliau) lotyniškai rašė laiškus Hanzos miestams, popiežiui, vienuolių ordinams. Kai kas iš aukštuomenės jaunimo važiuodavo studijuoti į Vakarų kraštus, kur aukštosiose mokyklose buvo dėstoma lotyniškai.

Katalikų bažnyčia po Lietuvos krikšto diegė lotynų kalbą, ilgainiui tapusią ir mokyklų, mokslo, publicistikos, oficialių raštų, grožinės literatūros kalba. Tam turėjo reikšmės renesanso kultūra, humanistinis sąjūdis, kuris Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje sustiprėjo XVI a.

Tačiau tai buvo tik rašomoji išsimokslinusių kultūros žmonių kalba. Jai stigo paprasto šnekamojo lygmens. Lotyniškai mokėjo menka bajorijos dalis. Juo labiau lotynų kalbos nesuprato žemesni visuomenės sluoksniai. Tiesa, buvo galima jos išmokyti mokyklose, veikiančiose prie bažnyčių. Tai ne tik siejo Lietuvą su

Vakarų Europos mokslu, kultūra, bet savaip veikė ir lietuvių tautinę savivoką. Vienaime Lietuvos metraštyje aprašyta Palemono legenda, lietuvių didikų kildinanti iš senovės romėnų. Tuo patikėję bajorai ėmė lotynų kalbą laikyti gimtąja.

Lietuvius iš romėnų kildino ir lotyniškai rašęs XVI a. publicistas, politinis veikėjas Mykolas Lietuvis. Tarp lietuvių ir lotynų kalbų išvelgęs panašumų, kurių nematė tarp lietuvių ir slavų kalbų, jis aiškino, esą lietuviai kalbantys tiesiog apgadinta lotynų kalba. Skatino lietuvius prie jos „grįžti“, steigti lotynišką vidurines mokyklas.

Panašiai mąstė ir daugiau autorių, rašiusių lotyniškai. Motiejus Strijkovskis (1547–apie 1593), Albertas Vijūkas-Kojalavičius (1609–1677) veikaluose, skirtuose Lietuvos istorijai, kildino lietuvius iš senovės romėnų, pabrėždami skirtingą lietuvių ir lenkų kilmę. Toks įsitikinimas kėlė Lietuvos bajorų savigarbą, labai svarbią, bendraujant ir konfrontuojant su Lenkijos diduomene. Tačiau tai, deja, neskatino rimčiau palyginti tų kalbų, rūpinantis realia gimtosios kalbos būkle.

Slavų kanceliarinė (raštinė) kalba

Jogailos ir Vytauto laikais XIV a. pabaigoje teisiniams, administraciniais ir kitokiems oficialiems raštams pradėta vartoti rytų slavų kanceliarinę kalbą. Lietuviams ji buvo lengvai prieinama, labai tiko bendraujant su slaviškos LDK dalies gyventojais. Šią kalbą kai kas vadina senąja baltarusių kalba, kai kas – tiesiog slavų arba rusų kalba, vis dėlto visi pabrėžia, kad ji skyrėsi nuo maskviškės ano meto rusų kalbos. Dar ji vadinama rutėnų kalba. Buvo naudojama kirilicos, retais atvejais ir lotyniškų raidynų. Maskvėnai vadino ją lietuvių kalba, nes ji vartojama oficialiems LDK raštams.

Nėra įrodymų, kad prieš tai Lietuvoje vidaus reikalams būtų buvę rašomi kokie nors raštai kokia nors kalba. Sandorius sudarydavo žodžiu.¹⁶

Raštus rutėnų kalba rašė samdomi profesionalūs raštininkai. Nėra žinoma, ar tai buvo rašto mokovai iš pietrytinių LDK žemių, ar patys lietuviai, pramokę tos kalbos ir rašto. Galėjo būti ir vienaip, ir kitaip.

Slavų kanceliarine kalba rašytuose tekstuose gausu lietuviškų ar lietuviškos kilmės žodžių, įvardijančių daiktus, reiškinius, įprastus lietuviškai kalbantiems gyventojams, bet nežinomus slaviškose žemėse. Tai žodžiai apie pilių, trobesių statybą, amatus (pavyzdžiui, *doilida*), apie bičiulystę ir pan. Buvo ir teisinių terminų, vartojamų tik lietuviškose žemėse. Tyrinėtojai, peržiūrėję visai mažą senosios Lietuvos archyvų dalį, nustatė 320 lietuviškų žodžių, paimtų iš šnekamosios kalbos. Tie lietuviški žodžiai su tekstais pasiekdavo ir slaviškas LDK žemes. Vienas kitas žodis gal pasiliko ir tenykštėje kalboje. Lietuviškumo pėdsakų esama kai kurių vietovių pavadinimuose, gyventojų savivokoje.¹⁷

Tai oficiali LDK rašto kalba, kuria buvo rašomi *Lietuvos metraščiai*, didžiojo kunigaikščio kanceliarijos archyvas, *Lietuvos Metrika*, ja parašyti trys *Lietuvos Statutai* (1529, 1566, 1588), daugelis kitų LDK dokumentų. Šia kalba knygas rengė ir spausdino pirmosios spaustuvės Vilniuje įsteigėjas Pranciškus Skorina. Statutai buvo verčiami į lotynų, lenkų, vėliau rusų kalbas. Lietuvių kalba liko nuošalėje, nes buvo dar tik jos rašto radimosi išvakarės.

Etniškai lietuviškoje LDK dalyje kanceliarinė, vien raštams skirta kalba buvo „negyva“. Platesni bajorijos sluoksniai ta kalba nekalbėjo, jos nemokėjo. Bent jau kalbos istorikai neturi duomenų, kad būtų buvę kitaip. Vis dėlto ši kalba darė nemenką geopolitinį poveikį – kreipė rusų kultūros link, priešingai negu lotynų kalba, kultūriškai siejusi Lietuvą su Vakarais. Rytų įtaką stiprino ir dideli slavų stačiatikių plotai, kuriuos nuo Mindaugo laikų valdė Gediminaičiai. Jie mažai kišosi į vietinę tvarką, nesistengė primesti nei savo papročių, nei kalbos, ką paprastai daro valdovai, atėję iš svetur. Priešingai – būdami pagonys, jie priimdavo stačiatikybę, vedė stačiatikes žmonas, vaikus krikštijo stačiatikių cerkvėse, giminiavosi su vietiniais kunigaikščiais stačiatikiais. Šių dienų terminais tariant, vyko religinė ir kultūrinė jų asimiliacija, rodanti tiek lietuvių pagonių toleranciją, tiek ir stačiatikių kultūros pranašumą.

Kartu su slavų raštu gilyn į Lietuvą smelkėsi ir stačiatikybė, kuriai priešintis sunkiai sekėsi. Lietuva sviro į Rytus, grėsė pavojus, kad lietuviai praras savo

tautiškumą, išsisklaidys ir ištirps slaviškose platybėse. Kurį laiką atsvara tam buvo lotynų kalba ir raštija, užėmusios tvirtą poziciją Lietuvos kultūriniame gyvenime. Vėliau tą vaidmenį pamažu perėmė lenkų kalba.

Svarbu paminėti ir vokiečių kalbą, be kurios išsiversti nebuvo galima, ilgus metus kovojant su vokiečių ordinais. Ji kaip ir lotynų kalba buvo vartojama oficialiam diplomatiniam susirašinėjimui. Lietuvos miestuose apsigyveno nemažai vokiečių amatininkų ir pirklių, kuriuos pakvietė Gediminas. Vilniaus ir Kauno savivaldybės kai kuriuos dokumentus rašė vokiškai. Atsirado skolinių iš vokiečių kalbos, tai ypač būdinga Prūsijos lietuviams.¹⁸

Antrasis krikštas

LDK aukštuomenė, nesuvokdama rašto lietuvių kalba svarbos, nesudarė sąlygų jam kurtis. Šalia dviejų jau minėtų lietuvių kalbos „varžovių“ ėmė skverbtis dar viena – lenkų kalba, ypač po pakartotinio Lietuvos krikšto.

Mindaugo krikštas nepavertė Lietuvos krikščioniška. Vokiečių ordinais nesiliovė „krikštyti“ pagonių kalaviju ir ugnimi. Reikėjo dar kartą oficialiai krikštytis. Tačiau ilgametė ordinų agresija buvo attribojusi Lietuvą nuo Vakarų Europos, todėl krikštas galėjo ateiti tik per Lenkiją, apsikrikštijusių gerokai anksčiau.

Tą skatino ir politinės aplinkybės. Kova su vokiečių ordinais privertė Lietuvą sudaryti sąjungą su Lenkija, patvirtintą Krėvos sutarties aktu (1385). Lietuvos didysis kunigaikštis Jogaila sutiko vesti Lenkijos sosto paveldėtoją Jadvygą ir tapti Lenkijos karaliumi. Bet jam buvo primestos sąlygos, tokios kaip *„įsipareigojimas katalikiškai krikštyti Lietuvą ir prijungti ją prie Lenkijos Karalystės.“*¹⁹

Pakartotinio krikšto pradžia galima laikyti 1386 m. Krokuvoje įvykusias Jogailos vestuves su Jadvyga, kai apsikrikštijo jaunikis su artimaisiais, tarp jų buvo ir Vytautas (jau antrą kartą priėmęs krikštą).²⁰

Politinių motyvų krikštas ir vėl nepateisino – vokiečių ordinas puldinėjo kraštą toliau, iki pat Žalgirio mūšio (1410). Bet kultūros požiūriu pasirinkimas buvo perspektyvus – katalikybė atitolino Lietuvą nuo slaviš-

kų Rytų, atgrėžė į lotynišką Vakarų pasaulį. Lietuva ilgainiui tapo riba, bizantinę Rytų kultūrą skiriančia nuo lotyniškųjų romėniškų Vakarų.²¹

Sutartis su Lenkija neigiamai paveikė Lietuvos valstybės teisinę padėtį. Po pirmojo krikšto Mindaugas tapo karaliumi, o Lietuva – karalyste, tačiau dabar Jogaila vainikuotas ne Lietuvos, bet Lenkijos karaliumi. Lietuva nužeminta iki kunigaikštystės, bet ir tai ne suverenios, gavo tik Lenkijos Karalystės vasalės statusą. Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas lojalumo priesaiką davė savo pusbroliui Jogailai, dabar jau Lenkijos karaliui.

Vytauto pastangos keisti padėtį, siekiant vainikuoti karaliumi, kad susigrąžintų Lietuvos turėtą karalystės statusą ir nutrauktų priklausomybę nuo Lenkijos Karalystės, sukėlė aršų lenkų diduomenės pasipriešinimą. Jau bemaž pasiekus tikslą, viską sužlugdė įžūli Lenkijos prievarta.²²

Krikštyti Lietuvą pradėta nuo Aukštaitijos 1387 m. pavasarį. Vilniuje buvo krikštijama Lietuvos diduomenė, miestiečiai, kiti gyventojai. Žemaitiją krikštas pasiekė 1413 m. Manoma, kad tada turėjo atsirasti ir raštų lietuvių kalba, juk reikėjo liaudžiai suprantama kalba aiškinti tikėjimo dalykus, mokyti poterių. Bet ar buvo tada tokių raštų, ar ne, nėra žinoma.²³

Krikštui ateinant per Lenkiją, per ją buvo tiesiamas ir Lietuvos kelias į Vakarų krikščionišką kultūrą. Tai reiškė, kad toji kultūra pasiekė Lietuvą ne tikruoju savo turiniu ir pavidalu, o įgavusi vienokias ar kitokias lenkiškas išraiškos formas. Šitaip reiškiamą krikščionybę ne tik ir ne tiek skleidė tikėjimo tiesas tarp lietuvių, kiek juos lenkino, diegė lenkų kalbą ir kultūrą.²⁴

Realybė tokia, kad nuo krikšto prasidėjo Lietuvos lenkinimas per bažnyčias. Iš pradžių nebuvo kam lietuviškai mokyti tikėjimo, galima suprasti, kodėl kunigai atvykdavo iš Lenkijos. Sunkiau pateisinti tai, kad jie skelbė naują tikėjimą, nepasistengę pramokti lietuviškai. Matyt, į lietuvių kalbą žiūrėta kaip į naikintiną pagonybės reliką. Tikras kontrastas, kad iš tolimų šalių (Portugalijos, Ispanijos, Vokietijos) atvykstantys dvasininkai mokėjo lietuviškai!

Krikštijami žmonės nesuprato lenkiškai sakomų pamokslų, taigi likdavo pusiau pagonys. Kol neatsira-

do lietuvių dvasininkų, krikštas buvo formalus ir paviršutiniškas, labiau pasireiškęs senojo tikėjimo liekanų (aukūrų, šventųjų ažuolų, giraičių) naikinimu negu krikščioniškų apeigų diegimu. Dėl to labai nukentėjo lietuvių etninė kultūra, tiek dvasinė, tiek medžiaginė, nes buvo laikoma pagoniška. Daug kas negrižtamai išnyko, kai kas išliko, bet įgavo krikščioniškai lenkišką apvalkalą. Tikėjimo tiesas paprastiems žmonėms bandė aiškinti net Vytautas su Jogaila, kuris išvertė į lietuvių kalbą maldas „Tėve mūsų“ ir „Tikiu į Dievą“.²⁵

Kad Lietuvos krikštas, palyginti su kitomis tautomis, buvo pavėluotas, vertintina kaip didelė istorinė ir kultūrinė lietuvių tautos nesėkmė. Dėl to galima kaltinti nepalankias aplinkybes, bet daug lėmė ir pomindauginės Lietuvos vadovų politinis neapdairumas, netoliaregiškumas. Nusipelno priekaištų ir Gediminas, 1324 m. atsisakęs krikštytis.²⁶

Ankstyvesnis krikštas neabejotinai būtų leidęs anksčiau suartėti su Vakarų kultūra, pažinti katalikų tikėjimo tiesas, išreikšti jas savo kalba. Lotyniška bažnytinė kultūra teikė galimybę susipažinti ir su romėnų teisine mąstysena. Ankstesnis jos įsisavinimas, tikėtina, būtų padėjęs Lietuvai išvengti nelygiateisių sandorių su Lenkija.

Vienas iš tokių sandėrių, paskatinusių Lietuvos diduomenės lenkėjimą, buvo Horodlės suvažiavimas (1413). Lenkija, siekdama, kad Lietuva paklustų jos valiai, lietuvių bajorams pasiūlė lenkiškus bajorų herbus su atitinkamomis privilegijomis. Šie, neturėdami savo herbų, pasiūlymu susigundė, jį priėmė kelios dešimtys bajorų šeimų, atsisakydamos LDK teikiamų bajorystės privilegijų. Tai stiprino luominę Lietuvos bajorų padėtį, bet kartu reiškė LDK valstybingumo, teisėtvarkos nuvertinimą, kryptant į Lenkijos glėbį.

Po Liublino unijos

Praėjus daugiau kaip šimtmečiui, Lietuva, varginama sunkaus karo su Maskva, ieškojo sąjungininkės. Ją vėl tapo Lenkija, su kuria 1569 m. Liubline buvo sudaryta unija. Lietuviams neįstengus atsilaikyti prieš lenkų spaudimą, Lietuvos valstybės statusas vėl smuko

žemyn. LDK, praradusi savarankiškumą, tapo jungtinės valstybės, pasivadinusios Abiejų Tautų Respublika, dalimi. Šis valstybinis darinys, formaliai būdamas bendra dviejų tautų valstybe, ilgainiui virto vien Lenkijos Respublika, vadinama tiesiog *Żečpospolita*.

Tai sustiprino Lietuvos valstybės poziciją Maskvos atžvilgiu, tačiau turėjo ilgalaikių neigiamų pasekmių šalies viduje. Lietuvos valstybė lietuvių diduomenės sąmonėje ėmė prarasti savo apibrėžtumą, palengva ištirpdama ir įsiliedama į Abiejų Tautų Respublikos valstybingumo sampratą.

Kartu vyko Lietuvos viešojo gyvenimo lenkėjimas, pirmiausia kalbinis. Nuo 1697 m. teismai, kitos valstybinės, kultūrinės institucijos raštvedybai pradėjo vietoj slavų kanceliarinės kalbos vartoti lenkų kalbą. Bendri seimai, giminystės ryšiai su lenkais vertė Lietuvos bajorus kalbėti lenkiškai. Pradinė lietuvių–lenkų dvikalbystė pamažu virto lenkiška vienkalybyste. Imta tapatinti lenkiškumą ir bajorystę. Įtakinga didikų Radvilų giminė, Liubline gynusi LDK savarankiškumą, sava kalba laikė jau ne lietuvių, bet lenkų kalbą. Daug ką pasako vieno tos giminės atstovo tvirtinimas: „*Nors lietuviu esu gimęs ir lietuviu teks man mirti, tačiau tu rime vartoti mūsų tėvynėje lenkų kalbą.*“²⁷

Lietuvių kalba nebelaikoma būtinu lietuviybės bruožu, kalbėjimas lenkiškai išreiškia ne tautinę, o tik luominę priklausomybę. Lietuvos didikai, dar nepamiršę turėto šalies valstybingumo, pagal tradiciją laikosi *Lietuvos Statuto* teisinių normų, didžiuojasi esantys lietuviai, tačiau tai jau mažai ką gelbsti. Akivaizdi lietuvių sąmoningumo krizė – kalba ir valstybė atsiskiria viena nuo kitos.

Svetimą lenkų kalbą ėmus laikyti sava, prarandamas autentiškas istorinis turinys, „lietuvių“ samprata palenkiamą išplėtotai „lenko“ sampratai. Atsiranda tautinis hibridas, lotyniškai nusakomas žodžiais *gente Lituanus, natione Polonus*, išvertus būtų „pagal kilmę lietuvis, pagal tautybę lenkas“, paprasčiau tariant, „lietuvių kilmės lenkas.“

Šie pokyčiai vyko tarsi savaime, be kokio nors išorinio spaudimo ir be vidinio pasipriešinimo, veikiau su palankiu nusiteikimu. Neabejotinai turėjo reikšmės ta aplinkybė, kad didelė diduomenės dalis lietuviškąją istorinę

sąmonę prarado dar tada, kai priklausė vienai valstybei su stačiatikiais. Anksčiau pasireiškusį polinkį į rytietišką (rutėnišką) slavėjimą dabar nesunkiai pakeitė lenkėjimas. Ir vienu, ir kitu atveju tą skatino luominis aukštuomenės savanaudiškumas, atitolinęs ją nuo tautiečių.

Vėliau, maždaug nuo XVIII a. vidurio, lenkų kalba iš dvarų ir bažnyčių ėmė plisti ir tarp lietuvių valstiečių, daug kur tapdama darkyta šnekamąja jų kalba. Labiausiai tas pasireiškė pietryčių Lietuvoje, bet ir kitur, kur buvo dideli dvarai.

Turbūt nereikia aiškinti, kad kalba yra ne tik keitimosi žiniomis priemonė, ji ypač svarbi dvasinės kultūros, kurią tauta kuria per amžius, dalis. Pereinant prie svetimos kalbos, perimama ir didžioji ta kalba kuriamos dvasinės kultūros (tautosakos, istorinės patirties vaizdinių ir pan.) dalis. Todėl kalbos pasikeitimas keičia ir tautinę savivoką. Atsiduriama kitos tautos dvasinės patirties lauke, nutolstant nuo savosios. Nebūtinai taip vyksta visur ir visada, tačiau lietuvių ir lenkų kalbų sandūros atveju atsitiko būtent šitaip. Modernėjant laikams, didelė dalis lietuvių, perėmusių lenkų kalbą, ėmė laikyti save „tikrais lenkais“. Neišvengiami ir įvairūs hibridiniai variantai.

Vėlyvojoje LDK susidarė lietuvių kalbai nepalanki vietoji aplinka. Tai apsunkino lietuvių šviesuolių pastangas turėti savo raštą, bet neatgrasė nuo šio tikslo. Paskatos, kaip ir Prūsijoje, kilo iš konfesinių sluoksnių. Skirtumas tik tas, kad Prūsijoje lietuviškų knygų leidybos ėmėsi reformatai, o LDK viskas klostėsi kitaip. Čia reformatai leido lotyniškas ir lenkiškas knygas, nes tokių labiau pageidavo šlektiškoji skaitanti visuomenė. Jos plito tiek per katalikų, tiek per reformatų bažnyčias. Sunku patikėti, kad nebūtų buvusi suvokta lietuviško rašto svarba naujojo tikėjimo sklaidai, bet nieko nedaryta, kad jis atsirastų.

Padėtis ėmė keistis, kai, prasidėjus Kontrreformacijai, išplieskė tarpkonfesiniai konfliktai. Lietuviško rašto reikmė tapo itin akivaizdi, tačiau dabar leidybos ėmėsi katalikai. To poreikį gerai suprato ir leidybą skatino vienuoliai jėzuitai, į Lietuvą atvykę 1569 m. Jų nuomone, nenormalu, kad dauguma kunigų nemo-ką lietuviškai. Sektinu pavyzdžiu laikytos lietuviškos knygos, leidžiamos Prūsijoje.

Lietuviškas raštas

Lietuviškos raštijos pradininkas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje buvo katalikų kunigas Mikalojus Daukša (1527 / 8–1613), kilęs iš smulkių bajorų nuo Kėdainių. Jis, laikydamasis renesansinių humanizmo pažiūrų, pritarė Kontrreformacijai. Iš lenkų kalbos išvertė ir išleido Jacobuso Ledesmos „Katekizmą“ (1595), pamokslų rinkinį „Postilė“ (1599). Tai pirmosios žinomos lietuviškos knygos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, išleistos praėjus beveik pusei amžiaus nuo tada, kai Prūsijoje pasirodė pirmoji lietuviška knyga.

Pradžią buvo padaryta, nors ir nelengvai. Lietuviška knyga – tikras iššūkis šlektiškoje savos, deja, susvetimėjusios, nuo gimtosios kalbos nutolusios valstybės aplinkoje. Buvo skirta konfesiniams tikslams, bet kultūrine savo reikšme juos gerokai pranoko – klojo pagrindus lietuviškai raštijai, literatūrinei kalbai. Lenkiškai parašytoje „Prakalboje į malonųjį skaitytoją“ Daukša reiškia susirūpinimą dėl lietuvių kalbos padėties, gina jos teises, smerkia tuos, kurie ją apleido, ragina vartoti ją valstybės viešajame gyvenime. Tautos ir kalbos samprata aiškiai remiasi renesansiniu humanizmu.

Deja, patriotinio raginimo neišgirdo nei diduomenė, nei smulkioji bajorija, kuri, be kita ko, gal dar ir skaityti nelabai mokėjo. Akademikas Zigmas Zinkevičius rašo: „*Jeigu anuomet Daukšos siekimui iškelti lietuvių kalbą, padaryti ją valstybine kalba būtų buvę lemta įvykti, LDK neišvengiamai būtų tapusi tautine valstybe ir greičiausiai nebūtų išnykusi iš Europos politinio žemėlapis.*“²⁸

Jei gimtoji kalba ir raštas būtų užėmę deramą vietą viešajame gyvenime, tai būtų labai padėję sustiprinti ir išsaugoti valstybę. Nesugebėdama to suprasti, valdančioji aukštuomenė pati stūmė Lietuvą į pražūtį.

Lietuvių raštijos labai daug padarė jėzuitas Konstantinas Sirvydas (apie 1579–1631), kilęs iš bajorų nuo Anykščių. Siejamas su Lietuvoje tuomet kūrybiškai pasireiškusiu baroku, jis yra žinomiausias raštijos kūrėjas tuo laikotarpiu. Svarbiausias jo veikalas – Vilniuje išleista pirmoji originali lietuviška katalikiškų pamokslų postilė „Punktai sakymų“ (1629–1644), reikšminga lietuvių kal-

bai ir literatūrai. Sirvydas parašė ir pirmąjį LDK lenkų-lietuvių-lotynų kalbų žodyną, išleistą 1620 m. Vilniuje.

Daukša ir Sirvydas neabejotinai yra pirmieji lietuvių kultūrinės savivokos reiškėjai vėlyvojoje LDK, kūrę kultūrinės prielaidas lietuvių tautiniam atgimimui.

Lietuvos valstybės saulėlydis

1791 m. Gegužės 3-iosios konstitucija, vertinama kaip gana pažangi, nes luominei valstybei numatė suteikti pilietinę sanklodą, buvo reikšmingas politinis įvykis.²⁹ Tačiau Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, kaip lygiateisis Abiejų Tautų Respublikos sandas, joje neminima. Istoriai iki šiol nesutaria, ar tai reiškė, kad Lietuva pagal šią konstituciją nebelaikoma valstybe. Reikėtų manyti, kad nebelaikoma, nes įvardyta tik viena valstybė – ATR, nors kai kurias valstybines institucijas Lietuva išlaikė atskiras. ATR pertvarkoma į unitarinę Lenkijos valstybę, kurios sostinė – Varšuva. Paskelbti Vilnių antrąją sostinę, tuo būdu pripažįstant bent dalinį valstybingumą, lietuvių atstovams nepavyko – Lietuva buvo paversta viena iš Lenkijos provincijų, nors formaliai tebebuvo lygiateisė bajoriškos respublikos narė.

Bent jau lietuvių kalba nebuvo pamiršta – konstitucijos tekstas paskelbtas ir lietuviškai. Lietuvių kalbos prirėkė ir 1794 m. sukilimo vadams – į Lietuvos valstiečius lenkai kreipėsi lietuviškai parašytu politiniu atsisaukimu. Abiejų tekstų kalba labai skurdi, apstu lenkiškų barbarizmų – tai liudija tuometinės (ir šiaip labai negausios) lietuviškos raštijos nuosmukį. Tų atsisaukimų kalbos nė iš tolo negalima lyginti su tuo metu ir anksčiau Mažojoje Lietuvoje lietuvių kalba skelbtais Prūsijos karalių potvarkiais.³⁰

Gegužės 3-iosios konstitucija turėjo reformuoti ATR, tą padaryti šiek tiek pavyko, tačiau neilgam. 1795 m. pradžioje įvykęs trečiasis Respublikos padalijimas, sužlugdė tiek Lenkiją, tiek ir Lietuvą, buvusias unijoje 226 metus.

Rusijos valdžioje

Lietuva atiteko Rusijos imperijai. Tik Prūsijos užimta Užnemunė tapo Naujosios Rytų Prūsijos dalimi (1795–1807). Lietuva buvo prijungta prie Rusijos ne kaip ats-

kiras valstybinis vienetas, bet kaip Lenkijos dalis. Tad oficialiuose imperijos dokumentuose Lietuvos vardo neliko, ji vadinta Šiaurės Vakarų kraštu (*Severo zapyadnyj kraj*). Rusijos mokslininkai vis dėlto nepaisė valdžios nurodymų – Vilniaus, Kauno, Gardino, kai kada ir Suvalkų gubernijas savo leidiniuose iki pat 1914 m. vadino lietuviškomis.

Caro valdžia iškart ėmėsi plačios rusifikacijos. *Lietuvios Metrika*, išvežta į Sankt Peterburgą, buvo naudojama, rengiant rusinimo politiką atitinkančias Lietuvos istorijos šaltinių publikacijas, neigta, kad LDK buvo savarankiška lietuvių valstybė. 1840 m. panaikintas *Lietuvos Statuto* galiojimas, Lietuvoje įvesta Rusijos teisėtvara. Caro valdžiai nepriimtini buvo ir materialiniai paminklai, primenantys Lietuvos praeitį. Liepta nugriauti Vilniaus Žemutinės pilies rezidencinius rūmus, tiesa, jie buvo jau apleisti, apgriuvę.

Sunkūs išbandymai teko lietuvių kalbai. 1864 m. uždrausta spausdinti, įvežti iš užsienio ir platinti lietuviškus tekstus lotyniškais raidėmis, nors tokių raštų ir šiaip buvo labai nedaug. Tuo norėta patraukti lietuvius rusiškumo pusėn, mažinant politinę lenkų įtaką. Rusijos valdininkams atrodė, kad viskas, kas rašoma lotyniškais raidėmis, yra lenkiška. Nuo 1872 m. draudimą pradėta taikyti ir gotiškais rašmenimis spausdintiems lietuviškiems leidiniams.

Dalis rusų inteligentų nepritarė lietuviškos spaudos draudimui. Kai kuriuose Rusijos laikraščiuose vyravo straipsniai, ne palaikantys, bet kritikuojantys lietuvių spaudos draudimą.³¹

Keturiasdešimt metų (iki 1904 m.) trukęs spaudos draudimas ilgam pristabdė lietuvių kultūros plėtrą, tautinio sąmoningumo brandimą ir modernėjimą. Tačiau tikslo nepasiekė – surusinti Lietuvai nepavyko. Neatitraukė lietuvių ir nuo lenkiškumo, tik dar labiau į jį pastūmėjo.

Abiem atvejais lietuviams labai trūko savo spausdinto žodžio, kuris palaikytų tautiškumą ir teiktų stiprybės. Tą trūkumą bandyta užpildyti Prūsijoje spausdinamais lietuviškais leidiniais, tačiau jie, knygnešių slapta platinami, buvo nelegalūs, sunkiai prieinami. Už jų laikymą ir skleidimą taikytos griežtos bausmės.

Rusų žandarai ir pareigūnai gaudė kiekvieną lietuvišką maldaknygę, giesmyną, elementorių, išspausdintą „lotyniškai-lenkiškomis“ raidėmis. Lenkiškiems leidiniams tas nebuvo taikoma. Ne tik Lenkijoje, bet ir Petrapilyje leidžiama lenkiška spauda laisvai plito Lietuvoje, kiekviename dvarelyje, klebonijoje lentynos buvo pilnos lenkiškų leidinių.³²

Rusijos pareigūnų nurodymu, lotyniškus ir gotiškus rašmenis lietuviškoje raštijoje turėjo pakeisti rusų kirilica (*graždanka*). Manoma, kad lietuviai jau seniai yra prie jos pripratę. Šiaip taip pritaikius tuos rašmenis lietuvių kalbai, išleista kelios dešimtys įvairaus turinio knygų. Tačiau tai buvo tuščias darbas – lietuvių valstiečiai neėmė į rankas kirilica parašytų leidinių, nors skaitė lenkiškus, kuriuos bruko kunigai.

Lenkų kalba ne tik išliko viešajame gyvenime, bet ir toliau plito. Rusijos carai rodė palankumą lenkybei, tiesa, tik iki 1831 m. sukilimo.

Lietuviams darė poveikį ir politinis veiksnys. Valsybės žlugimas, suvokiamas kaip bendra nelaimė, skatino šlietis prie lenkų, laikomų vienintele pasipriešinimo jėga. Tai didino lenkų kalbos reikšmę.

„*Praradus valstybingumą, vienintelė nacijos gynėja yra gimtoji kalba ir kultūra*“, – rašė lenkų filosofas Hugo Kołłątajus. Tačiau Lietuvos bajorija išsivadvimo viltis siejo su Lenkija. Ankstesnis Lietuvos savarankiškumo siekis buvo pamirštas, dabar reikėjo vienytis prieš bendrą priešą. Viešai prabilti apie priešinimąsi lenkų kalbos vyravimui, puoselėjant lietuviškumą, vargu ar buvo įmanoma. Neatsirado ir kas galėtų tai daryti.

Mokyklose mokomąja kalba tapo lenkų (aukštesnėse ir lotynų) kalba, lietuvių kalbos mokyta tik pradinėse, ir tai vos kai kur, kol mokiniai pramokdavo lenkiškai. Norintys mokytis lotyniškai, pirmiau turėdavo išmokti lenkiškai. Edukacinė komisija (nuo 1773 m.) siekė, kad visur būtų mokoma lenkiškai. Mokiniais uždrausta kalbėti lietuviškai ne tik mokykloje, bet ir už jos ribų.³³

Lenkų kalba 1797 m. tapo dėstomąja ir Vilniaus universitete, kuris neišleido jokios lietuviškos knygos ir tapo stambiu krašto polonizacijos židiniu.

Į lietuvių kalbą kreivai žiūrėjo ir sulenkėjusi Katalikų bažnyčios vadovybė. Kunigai pamokslus sakydavo lenkiškai arba netaisyklinga, polonizmais atmiešta lietuvių kalba. Nusistatę prieš „pagonišką“ lietuvių kalbą, paprastus kaimo žmones bandė įtikinti, esą „*Dievas lietuviškai nesupranta*“. Vis dėlto bažnyčia buvo vienintelė vieta, kur lietuviškas žodis, kad ir darkyta kalba sakomas, dar galėjo skambėti viešai. Bet ne visur ir neilgai. Vilniaus Šv. Jono parapijos bažnyčioje 1738 m. buvo uždrausta sakyti lietuviškus pamokslus.

Lenkinamos, rusinamos, o Prūsijoje vokietinamos lietuvių kalbos padėtis pasidarė labai sunki. Tai matydami, vokiečių ir danų mokslininkai ragino kuo skubiau kaupti duomenis apie lietuvių kalbą ir kultūrą. To ėmėsi ir kai kurie rusų mokslininkai, nepritariantys lietuviškos spaudos draudimui. Ši seniausia indoeuropiečių kalba, iš visų pusių spaudžiama, neilgai išters, – rašė vokiečių mokslinė spauda.

Mokslininkų dėmesys lietuvių kalbai, kad ir koks svarbus būtų, atskleidė liūdną dalyką – netikėta jos, o kartu ir ja kalbančios tautos, ateitimi. Kita vertus, lietuvių kalbos vertės pripažinimas drąsino ją kalbančiuosius, netiesiogiai grindė kelią tiek jos išlikimui, tiek tautiniam atgimimui.

Panašų poveikį Lietuvoje darė ir istorinė šalies praeitis, kurios atminimo nenumarino nei viešajame gyvenime įsitvirtinusi lenkų kalba ir kultūra, nei dvarininkų unijinės nuostatos. Praeitį romantizavo Lietuvos poetai, rašę lenkiškai. Kaip poetinio įkvėpimo šaltinis atgijo lietuvių karžygio paveikslas, tačiau „*Lietuva jau yra visiškai praeityje...*“ – apgailestavo Adomas Mickevičius, rašydamas poemos „Konradas Valenrodas“ pratarbę. Ir pridūrė vokiečių poeto Friedricho Schillerio žodžius: „*Kas privalo atgyti dainoje, turi žūti tikrovėje*.“³⁴

Taip manė ir bajoriškoji Mickevičiaus aplinka. Tačiau poemą „Ponas Tadas“ pradėdamas kreipiniu „Tėvyne Lietuva...“, jis tarsi įspėjo lenkus, kad netapatintų Lietuvos su Lenkija.³⁵ Vis dėlto romantikų mintys jau ir tada skambėjo kaip nueinančio amžiaus balsai. Skleidėsi visai kitoks Lietuvos praeities įsivaizdavimas ir ateities

prognozės. Adomo Mickevičiaus bendraamžis, lietuviškai prabilęs žemaičių bajoras Simonas Stanevičius maždaug tuo pat metu kalbėjo ne apie Lietuvos žūtį, bet apie prisikėlimą. Odėje „Šlovė Žemaičių“ rašė:

„Lietuvos senos giminės
Pražuvime sveikos liko“,

Poeto žvilgsnis, nukreiptas į ateitį, jau ženklino pačią lietuvių atgimimo kelio pradžią.

Vietoj pabaigos

Lietuvių kalba, raštas ir valstybingumas suėjo į vieną istorinę tautos kelią tik tada, kai Lietuvos Taryba 1918 m. Vasario 16-osios Nepriklausomybės Aktu atkūrė Lietuvos valstybę; kai Lietuvos Konstitucija 1922 m. pirmą kartą šalies istorijoje pripažino lietuvių kalbą valstybine, įtvirtino jos vartojimą visose viešojo gyvenimo srityse. Konstitucija negalėjo įsigalioti tik Lenkijos okupuotame Vilniuje ir pietrytinėje Lietuvoje. ■

¹ Zigmas Zinkevičius. Lietuvių kalbos istorija. III. Senujų raštų kalba. Vilnius: *Mokslas*. 1988, p. 15–16.

² Vytautas Mažiulis. Prūsų kalbos paminklai. Vilnius: *Mintis*. 1966, p. 23. Martynas Brakas. Mažosios Lietuvos politinė ir diplomatinė istorija. Mažosios Lietuvos fondas. Vilnius: *Mokslo ir enciklopedijų leidykla*. 1995, p. 59.

³ Zigmas Zinkevičius. Op. cit., p. 9.

⁴ Leonas Gineitis. Prūsiškasis patriotizmas ir lietuvių literatūra. *Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas*. 1995, p. 20.

⁵ Vincas Vileišis. Tautiniai santykiai Maž. Lietuvoje ligi Didžiojo karo. Istorijos ir statistikos šviesoje. Politinių ir socialinių mokslų instituto leidinys. Nr. 3. Kaunas. 1935, p. 137.

⁶ Jurgis Lebedys. Lituanistikos baruose. I. Studijos ir straipsniai. *Vaga: Vilnius*. 1972, p. 210.

⁷ Martynas Brakas. Mažosios Lietuvos politinė ir diplomatinė istorija. Mažosios Lietuvos fondas. *Mokslo ir enciklopedijų leidykla*. 1995, p. 71.

⁸ Aleksandras Vitkus. Lietuvos istorijos įvykių chronologija. 1795–1918. Kaunas: *Varpas*. 1998, p. 11.

⁹ Leonas Gineitis. Prūsiškasis patriotizmas ir lietuvių literatūra. *Lietuvių*

literatūros ir tautosakos institutas. 1995, p. 203.

¹⁰ Algirdas Sabaliauskas. Mes baltai. 1986. Kaunas: *Šviesa*, p. 75.

¹¹ Vytautas Mažiulis. Prūsų kalbos paminklai. Vilnius: *Mintis*. 1966, p. 25.

¹² Algirdas Sabaliauskas, p. 83, 84.

¹³ Alvydas Butkus. Lietuvos valstybingumo pobūdžiai ir jų interpretacijos. *Voruta*. 2018 m. gegužės 26 d., p. 1, 17.

¹⁴ Mečislovas Jučas. Lietuvos metraščiai. Vilnius: *Vaga*. 1968, p. 8.

¹⁵ Jurgis Lebedys. Mikalojus Daukša. Vilnius: *Valstybinė grožinės literatūros leidykla*. 1963, p. 18.

¹⁶ Konstantinas Jablonskis. Lietuvių kultūra ir jos veikėjai. Vilnius: *Mintis*. 1973, p. 273.

¹⁷ Ten pat, p. 273.

¹⁸ Zigmas Zinkevičius. Lietuvių kalbos istorija. II. Iki pirmųjų raštų. Vilnius: *Mokslas*. 1987, p. 115.

¹⁹ Alvydas Butkus. Lietuvos valstybingumo pobūdžiai ir jų interpretacijos. *Voruta*. 2018 m. gegužės 26 d., p. 1, 11.

²⁰ Jogaila. Redagavo Adolfas Šapoka. Kaunas. 1935, p. 274.

²¹ Zigmas Zinkevičius. Lietuviai. Praeities didybė ir sunykimas. *Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras*. 2013, p. 155.

²² Paulius Šležas. Vytauto konfliktas su Lenkija dėl karūnacijos. In: Vytautas Didysis, 1350–1430. Redagavo P. Šležas. *Vyriausioji enciklopedijų redakcija*. 1988, p. 225.

²³ Konstantinas Jablonskis. Lietuvių kultūra ir jos veikėjai. Vilnius: *Mintis*. 1973, p. 45.

²⁴ Jogaila., p. 274.

²⁵ Vytautas Didysis, 1350–1430. Redagavo P. Šležas. *Vyriausioji enciklopedijų redakcija*. 1988, p. 95.

²⁶ Gedimino laiškai. Vilnius: *Mintis*. 1966, p. 119–131.

²⁷ Jurgis Lebedys. Mikalojus Daukša. Vilnius. 1965, p. 17.

²⁸ Zigmas Zinkevičius. Lietuvių kalbos istorija. III. Senujų raštų kalba. Vilnius: *Mokslas*. 1988, p. 195.

²⁹ Eligijus Raila. Apie 1791 Gegužės 3-sios Konstituciją. *Aidai*. 2007, p. 87.

³⁰ Vincas Trumpa. Lietuva XIX amžiuje. 1989. Chicago, p. 41.

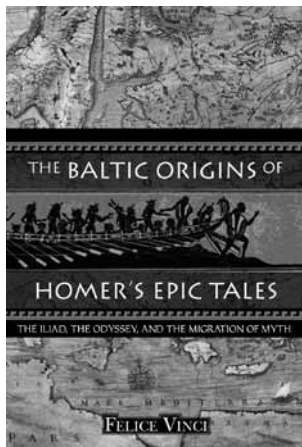
³¹ Vytautas Merkys. Nelegalioji lietuvių spauda kapitalizmo laikotarpiu. Vilnius: *Mokslas*. 1978, p. 116–117.

³² Vincas Trumpa. Lietuva XIX amžiuje., p. 101–102.

³³ Zigmas Zinkevičius. Lietuvių kalbos istorija. IV. Lietuvių kalba XVIII–XIX a. Vilnius: *Mokslas*. 1990, p. 16, 81.

³⁴ Adomas Mickevičius. Konradas Valenrodas. *Valstybinė grožinės literatūros leidykla*. 1948, p. 86.

³⁵ Juozapas Albinas Herbačiauskas. Lietuvos atgimimas lenkiškosios idėjos atžvilgiu. Vilnius: *Regnum fondas*. 2001, p. 29.

INTRIGUOJANTI ISTORIJA APIE BALTIŠKĄ HOMERO EPŲ KILMĘ

Su istoriku Felice VINCI'U kalbasi
Mindaugas PELECKIS

Trojos ir Uliso pėdsakus Baltijos jūroje radęs Felice Vinci's bando įrodyti, kad Homero epų herojai buvo... dabartinių kuršių, danų, lapių (samių) ir švedų protėviai. Pasak jo, Homero „Iliados“ ir „Odisejos“ geografija nuo seniausių laikų kėlė daugybę klausimų, atrodė netiksli. Poeto detalai aprašyti miestai, šalys ir salos tiesiog negalėjo egzistuoti Viduržemio jūroje. Dar graikų geografas, istorikas Strabonas (63 m. pr. Kr.–23 m. po Kr.) stebėjosi, kodėl „Odisejoje“ rašoma, kad į Faro salą, esančią priešais Aleksandrijos uostą, reikia visą dieną plaukti laivu nuo Egipto. Kyla klausimų ir dėl Itakės vietos. „Odisejoje“ tiksliai nurodyta, kad tai labiausiai į vakarus nutolusi archipelago sala. Čia buvusios dar trys salos – Dulichiumas (Dulichionas), Samė ir Zakintas. Tačiau tokiu atveju Itakė negali būti Jonijos jūroje, į šiaurę nuo Zakinto, į rytus nuo Kefalenijos ir į pietus nuo Leuko. O kaip dėl Peloponeso pusiasalio, kuris abiejose Homero poemose aprašytas kaip neturintis kalnų?

Homero geografija, kėlus klausimų Strabonui, ne mažiau problemiška atrodo ir dabartiniams mokslininkams. Iššifravus „linijinį B“ raštą Graikijos, Kretos molinėse lentelėse ir keramikoje (tai rytinis Viduržemio jūros regionas, kur, kaip manyta, vyko „Odisejoje“ ir „Iliadoje“ aprašyti įvykiai), atsirado galimybė Mikėnų pasaulį palyginti su homeriškuoju, o tai užminė naujų mįslių. Britų lingvistas, klasikinės filologijos žinovas, profesorius Johnas Chadwickas, kartu su Michaelu Ventrisu iššifravęs linijinį B raštą, nustatė, kad „*tarp Mikėnų geografijos, dabar žinomos iš lentelių, iš archeologijos, ir tarp Homero aprašytosios nėra jokio ryšio*“.

Galimą šių mįslių raktą rado Plutarchas (46–120 m. po Kr.). Savo veikalo „Veidas, kuris pasirodo Mėnulio ratė“ 26 skyriuje, jis teigia, kad Ogigijos sala, kurioje deivė Kalipsė laikė Ulišą, prieš leisdamą jam grįžti į Itakę, yra Šiaurės Atlanto vandenyne, „*penkios dienos plaukimo nuo Britanijos*“. Plutarcho nuoroda leidžia identifikuoti Ogigiją kaip Farerų salas, šiauriausias ir vakariausias tarp salų, supančių Didžiąją Britaniją.

Revoliuciją sukėlusį Felice's Vinci'o, istorijos profesoriaus iš Romos, knyga „Homero epų baltiškoji kilmė“ pirmąsyk išleista 1993 m. Italijoje (nuo to laiko šioje šalyje pasirodė jau septyni jos leidimai), išversta į estų, danų, švedų, rusų, anglų, prancūzų, vokiečių, kitas kalbas. Joje autorius galimą baltišką Homero epų kilmę pagrindžia išsamiais tyrimais, savo sudarytais žemėlapiams.

Mindaugas Peleckis. *Kaip lietuviai, gyvenantis netoli Baltijos jūros, buvau šokiruotas gerąja šio žodžio prasme, kai perskaičiau, kad žymieji Homero veikalai galbūt parašyti apie Baltijos jūrą, esą viskas vyko joje.*

Kada ir kaip susidūrėte su pirmaisiais faktais, patvirtinusiiais Jūsų teoriją?

Felice Vinci. Visų pirma, Homero poemose yra nesuskaičiuojama daugybė nenuoseklumų, jei veiksmas

vyksta Viduržemio jūroje. Pavyzdžiui, Itakės salyne Jonijos sala išvis netelpa. Uliso gimtosios salos topografinės detalės gali atrodyti tikras kratinys, kaip teigia Mosesas Finley's knygoje „Uliso pasaulis“. Telemacho kelionė iš Itakės į Pilosą yra pernelyg trumpa; jo greita kelionė vežimais iš Piloso į Lakedemoną per „*lygumą, užsėtą kviečiais*“, yra pernelyg lengva; Agamemnono kelias nuo Trojos iki Mikėnų, apjuosiantis Malėjos kyšulį, yra geografiškai absurdiškas; labai ilgos dienos lestrigoniėčių žemėje atrodo lyg beprotybė; Trojos sąjungininkės, tokios kaip Likija ir Kilikija, kurias Hektoras vadina savo „kaimynėmis“, iš tikrųjų buvo pietinėje Anatolijoje, toli nuo Dardanelų... Ir taip toliau.

Apžvelgiant šį vaizdą, pirmasis faktas, privertęs suskambėti varpus apie šiaurietišką Homero epų kilmę, buvo ištrauka, kurioje Plutarchas, graikų rašytojas, istorikas, filosofas, I a. po Kr. teigė, kad Ogigija – sala, kurioje Ulisas kartu su nimfa Kalipse praleido septynerius auksinės nelaisvės metus, – yra Šiaurės Atlante, „*penkios plaukimo dienos nuo Britanijos, keliaujant saulėlydžio link*“! Jei pažvelgsite į žemėlapi, Ogigiją galima identifikuoti kaip vieną iš Farerų salų Nolsoj, kur, pasak „Odisejos“, daug urvų, pievų, didelių jūros paukščių kolonijų, mažų vandens telkinių, žemų paplūdimių, leidžiančių lengvai priplaukti. Ten galima rasti netgi kalną, vadinamą Høgoyggj!

Nustatęs, kad Ogigija yra Fareruose, pagal geografines „Odisejos“ nuorodas identifikavau kitus epuose minimus miestus, regionus. Ulisas iš Ogigijos tikrai plaukė plaustu, kol po daugelio dienų pasiekė feakiečių žemę Scheriją. Tiksliau tariant, aštuoniolika dienų plaukė į rytus, kol pamatė „*šešėliuotus Feakijos žemės kalnus, kurie atsirado šalia jo ir atrodė kaip skydas rūkų apgaubtoje jūroje*“. Šie „*šešėliuoti kalnai*“ – aukšti Norvegijos krantai, fjordai prie Bergeno, kur dabar yra vieta, vadinama Skjerjehamnu. Beje, *skerja* senąja norvegų kalba reiškia „uolą“, o tai dera su jūros apibūdinimu – „*vien uolos, akmenys bei rifai*“. Gana įdomu, turint galvoje, kad senovės rašytojas Strabonas nukėlė Uliso klajones į Atlantą.

Prie stačių skardžių staiga ima pūsti Šiaurės vėjas ir plukdo Uliso plaustą į pietus dvi dienas, kol

jam pavyksta prisišvartuoti Scherijos upės žiotyse. Dabar tai Figgjo upė, esanti prie Kleppo Pietų Norvegijoje, kur gausu bronzos amžiaus liekanų, o piešiniai ant uolų vaizduoja laivus. Homeras Feakijos gyventojus vadina „*pagarsėjusiais jūreiviais*“, bet Viduržemio jūros kraštuose jie nėra žinomi. Reikėtų atkreipti dėmesį ir į tai, kad Ulisas prisišvartuodamas pasinaudojo atbuline upės tėkme (Od. V, 441–443, 451–453). Tai lengvai paaiškinama vandenyno atoslūgiu – fenomenas, būdingas Atlantui, bet ne Viduržemio jūrai.

Feakiečių laivas lydėjo Ulisą nuo Scherijos iki Itakės. To paties pavadinimo Viduržemio jūros baseino sala, esanti Jonijos jūroje, neatitinka Homero geografinių aprašymų, o juk Itakės vieta „Odisejoje“ nurodyta labai tiksliai – ji yra labiausiai į vakarus nutolusi archipelage, kuriame yra dar trys didesnės salos: Dulichiumas, Samė ir Zakintas. Tačiau graikiškoji Itakė nėra labiausiai į vakarus nutolusi Jonijos jūros sala, o Dulichiumas – „ilgoji“ (graikiškai *dolichos*) sala, esanti priešais Elį, kuris minimas abiejuose Homero epuose, niekada nebuvo aptikta. Vienintelė salų grupė pasaulyje, atitinkanti „Odisejos“ ir „Iliados“ aprašymus, yra Danijos salynas, vadinamas Pietiniu Fynu, pietinėje Baltijos jūros pusėje, netoli nuo Scherijos, esančios Pietų Norvegijoje. Pietinio Fyno archipelagą sudaro trys pagrindinės salos: Langelandas, Erė [*beje, Erės vėliava identiška Lietuvos trispalvei, – M. P.*] ir Tosingė, kitaip tariant, Dulichiumas, Samė ir Zakintas. Piečiausia archipelago sala Liuė ir yra Homero aprašytoji Itakė. Liuė puikiai atitinka Itakės aprašymą ne tik dėl savo pozicijos santykiuose su gretimomis salomis, bet ir dėl topografijos bei morfologijos. „Odisejoje“ rašoma, kad 24 Penelopės gerbėjai atvyko iš Samės, 20 iš Zakinto, 52 iš Dulichiumo (Od. XVI, 247–250). Proporcija tarp gerbėjų skaičiaus (24, 20, 52) ir Erės, Tosingės bei Langelando salų ploto (88, 70, 285 kv. km) yra tiesiog stulbinanti!

Kokie pagrindiniai Jūsų argumentai, kad „Homero“ epų veiksmas vyko Baltijos jūroje?

Homero pasaulis akivaizdžiai šiaurietiškas. Abiejuose epuose klimatas šaltas, permainingas, taigi labai skiriasi nuo tradicinių Viduržemio jūros orų. „Iliadoje“ aprašomos stiprios audros, liūtys, prazūtingi potvyniai, dažnai minimas sniegas net žemumose, be to, šaltis, ledas, vėjas, rūkas visur, pavyzdžiui, Trojoje, Itakėje, Cikloų žemėje. Saulės šviesa ir šiluma „Iliadoje“ minima retai, „Odisejoje“ išvis neminama, nors kalbama apie plaukiojimo sezoną Itakėje. Daugybė kultūrinių detalių, lyginant su graikų pasauliu, atrodo keistos, tačiau visiškai nestebina Šiaurės Europoje. Pavyzdžiui, aprašoma išskirtinė jaučių svarba, indai vien iš metalo ar medžio, kaip įprasta šiaurėje; Homero civilizacijos „atsilikimas“, lyginant ją su Mikėnais. Gausu neatitikimų tarp kai kurių Homero ir Graikijos miestų morfologijos; Ftija aprašoma kaip pabėgėlių žemė; Helesponto (Dardanelų) senieji gyventojai atsiduria rytinėje Baltijos jūros pakrantėje; absurdiškai stūkso siena tarp Argolio ir Pylo palei jūrą; neaiškios Pylo ir Faro buvimo vietos ir t. t.

Dar daugiau – Homeras aprašo fenomenus, būdingus tik kalnuotoms vietovėms, pavyzdžiui, giedras naktis per vasaros lygiadienį, šiaurės pašvaistę, kuri „Iliadoje“ minima kaip Dzeuso „spalvota arka“ (Il. XVII, 547); tamsią žiemos saulėgrįžą Kimerų žemėje; vidurnakčio saulę Kirkės saloje ir Trinakijoje (kur Hiperiono Saulė rodo saulės ėjimą virš horizonto, graikiškai *hyper-ion*); Aušros šokius Kirkės saloje (metafora, skirta tipiskam fenomenui, kuris regimas kalnuose už Šiaurės poliarinio rato, kur „*besisukanti aušra*“ pasirodo besibaigiant ilgai poliarinei nakčiai, kai vėl galima išvysti saulę). Didžiojo mūšio didžioji anomalija aprašyta „Iliadoje“ – mūšis be perstojo vyksta dvi dienas ir vieną naktį, tamsa jo nesustabdo. Tai neįmanoma prie Viduržemio jūros, tačiau Šiaurėje savaime suprantama. Patroklo kariai kovoja net naktį, nes per vasaros saulėgrįžą kalnuose naktys šviesios – įprastas dalykas Šiaurėje. Ši interpretacija leidžia nuosekliai atkurti įvairius mūšio etapus (tai sudėtinga, jei mūšis suspaudžiamas į vieną dieną, kaip tą paprastai daro mokslininkai),

išsklaidyti visus pasipiktinimus ir įtampas.

Antrąją dieną po giedros birželio nakties Trojoje patvinsta dvi upės. Tai atitinka faktą, kad Šiaurėje upių potvyniai paprastai būna birželį, kai atšyla, jie sutampa ir su giedromis naktimis. Toje „Iliados“ vietoje, kur aprašomas gervių elgesys, irgi akivaizdus Šiaurės pėdsakas: „*Trojiečiai pasistūmėjo į priekį ir šaukė kaip paukščiai, kaip gervės, kurių klegėjimas girdimas danguje, kai jos skrenda tolyn nuo žiemos ir nesibaigiančių liūčių*“ (Il. III, 2–4). Iš tikrųjų gervės, žiemai artėjant, skrenda nuo Baltijos ir kitų šiaurinių platumų Viduržemio jūros link. Taigi ši scena yra akivaizdžiai šiaurietiška, o ne Egėjo jūros fenomenas. Viduržemio jūros poetas būtų sakęs, kad gervės skrenda „*nuo vasaros*“, bet ne „*nuo žiemos*“, nes jų migracija į Šiaurę vyksta pavasarį.

Kitas svarbus dalykas toks: „*Niekas niekada nesikovė taip, kaip Homero herojai. Jie vežami į mūšį vežėčiomis, tuomet iššoka ir kovoja su priešu. Viskas, ką žinome apie kovos vežėčias rytinėje Viduržemio jūros pakrantėje, prieštarauja mūsų suvokimui*“ (Pierre Vidal-Naquet). Tačiau tai, kas atrodo keista prie Viduržemio jūros, yra visiškai normalu Šiaurėje: „*Britonų kariai iššoka iš vežėčių ir eina pėsčiomis. Važnyčiotojai tuo metu atitolsta nuo mūšio. [...] Tuomet jie mūšyje parodo žirgo greitį, taip pat ir pėstininkų tvirtumą*“ (Caesar. „Užrašai apie galų karą“). Taigi vežėčių mūšiai, aprašyti „Iliadoje“, nėra absurdiški, tiesiog Homeras buvo vienintelis liudytojas, kad archajiniai Šiaurės bronzos amžiaus papročiai išliko Britanijoje iki Cezario laikų.

Ar Jūsų teorija reiškia, kad baltų tautos artimai susijusios su graikais? Juk tik lietuviai ir graikai turi vardus ir pavardes su galūnėmis -as, -is, o kai kurie vardai (pavyzdžiui, Kostas) yra vienodi abiejose tautose. Egzistuoja ir mitas, kad Lietuvos kunigaikštis Palemonas buvo kilęs iš Graikijos. Ką apie tai manote?

Rytinėje Baltijos jūros pakrantėje garbinamas Aukščiausiasis (lietuviškai – Dievas, latviškai – Dievs), kuris folklore atitinka ir krikščionių Dievą, ir graikų Dzeusą (Prampolini. „Mitologija tautų gyveni-

me“). Mitologas Károly's Kerényi's rašo: „*Estų epas „Kalevo sūnus“, sukurtas XIX a. iš senovinių dainų ir tradicijų, pasakoja apie gražiosios Lindos gimimą iš kalnų vištos kiaušinio. Tai atitinka Elenos gimimą. Labai artimas šiai estų pasakai yra graikų mitas, kuriame Leda randa kiaušinį pelkėtoje, miškingoje vietovėje. [...] Žvelgiant į šias įdomias detales graikų mite apie Elenos gimimą iš kiaušinio ir pirmųjų pelkių paukščių vestuves, daugiausia paralelių randame finougrių tautose.*“

Danų istorikas Saksas Gramatikas aprašė senovinę žemę Baltijos jūros rytinėje pusėje, pavadintą Kuretija (dabar Kuršas, Kuržemė Latvijoje) ir jos gyventojus „kuretus“ (kuršius).

Latvijos mokslininkė, Rygos universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto dekanė, prof. Ilzė Rumniecė, kuri labai domisi šia teorija, kuršius sieja su „Iliadoje“ ir graikų mitologijoje aprašomais paslaptingaisiais kuretais (Κουρήτες). Jie artimai susiję su Dzeuso (Dievo) gimimo mitu, tačiau Graikijoje nebuvo identifikuoti. Kaip ir Palemono legendoje, veiksmas vyksta, likus maždaug dviem tūkstantams metų iki bronzos amžiaus.

Istoriniai šaltiniai teigia, kad Baltijos jūroje vyko daug nuožmių mūšių, joje siautėjo vikingai, kuršiai, beje, laikomi vienais karingiausių. Ką manote apie juos?

Savo knygoje parodau akivaizdžias paraleles tarp achajų ir vikingų pagal socialinius jų santykius, interesus, gyvenimo būdą ir kt. Pavyzdžiui, esama stubinančių analogijų tarp vikingų ir achajų laivų – plokščias kilis, dvigubas laivo priekis, nuimamas stiebas. Kalbant apie maistą, keista, kad vaisiai, daržovės, alyvuogių aliejus, alyvuogės, figos kažkodėl nepasirodo ant Homero herojų stalo. Jie kaip ir vikingai valgo daugiausia mėsą (jautieną, kiaulieną, ožkieną ir žvėrieną). Be to, Homero herojai sočiai pusryčiaudavo kaip ir Tacito germanai. Jaučių, kiaulių gausa epuose – dar vienas raktas į Šiaurės pasaulį. Reikėtų atkreipti dėmesį, kad Graikijoje dominavo moliiniai indai, o Šiaurėje karaliavo bronzos, aprašyta ir

Homero, kuris mini indus tik iš metalo. Homeras pasakoja ir apie princą, kuris pagrobia karalienę su jos turtais ir sukelia karą. Tai Danijos karaliaus sūnus Sniono, pagrobęs gražiąją Švedijos karalienę, istorija. Dėl to kilo karas tarp Švedijos karaliaus ir Sniono (Saxo Gramaticus. *Gesta Danorum*. VIII, XI, 2).

Be to, daugelis Uliso kelionių stubinamai sutampa su legendinio Danijos karaliaus ir danų mitinio protėvio Dano proanūkio Hadingo kelionėmis. Pirmojoje *Gesta Danorum* knygoje XIX a. tai aprašė Saksas Gramatikas. Hadingas gudrybe užgrobia miestą, yra sugundomas burtininkės, keičiančios pavidalą, atpažįstamas moters pagal randą ant blauzdos, nužudo jūros pabaisą, todėl yra persekiojamas dievų (Ulisą irgi persekiojo jūros dievas Poseidonas už tai, kad šis apakino jo sūnų Polifemą), net pragare atsiduria. Jam irgi patinka jūra, laivai. Odinas duoda jam patarimą ir išgelbsti, kaip deivė Atėnė Ulisą.

Dar vienas sutapimas – islandų Jorvardo Odro saga, kurioje apstu neįtikėtinų analogijų su Ulisu: pajūrio gyventojų puldinėjimai, milžinų išsilaipinimas žemėje, žmogėdros milžino apakinimas, sužeidimas į koją ir t. t. Homero aprašytas jūrų dievas Aigajonas (iš kurio kilo Egėjo jūros pavadinimas) yra norvegų jūrų dievo Aegiro atitikmuo. Norvegų valkirija primena Homero Kerę: „*Kraupioji Kerė pasinaudojo kariu, kuris ką tik buvo sužeistas, dabar nutempė jo lavoną prie savo kojų mūšio metu. Ji dėvėjo apsiaustą, kuris buvo raudonas nuo žmogaus kraujo*“ (Il. XVIII, 535–538). Trumpai tariant, lygindami graikų ir norvegų mitus, galime daugiau sužinoti apie šių senų tautų priešistorę.

Ar toliau domitės Jūsų knygoje aprašytais dalykais?

Atnaujinu anglišką knygos versiją. Vis randu naujų faktų ir užuominų, kurios patvirtina mano teoriją.

Dėkoju už pokalbį.

Julius KELERAS

POTVYNIS, UŽLIEJANTIS SIELOS KRAŠTOVAIZDĮ

Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla praėjusių metų lapabaigoje išleido išpūdingą legendinio švedų kino ir teatro režisieriaus Ingmaro Bergmano (1918–2007) knygą „Žemuogių pievelė. Sekmadienio vaikas. Rudens sonata“. Kas tai – apysakos, dramos ar kino scenarijai? Gal net mažieji psichologiniai romanai? Kodėl tiek spėlionių? Kodėl recenzentas blaškosi, aiškiau nenurodydamas tikslesnio žanro?

Atsakymas paprastas. Knygoje žanras irgi nenurodytas, o pagal teksto apimtį, siužeto plėtotę kūriniai labiausiai primena teatro, ypač kino, apysakas. „Žemuogių pievelėje“, „Rudens sonatoje“ pateikiami *nuogi* dialogai intensyvina veiksmą, leidžia skaitytojui pasinerti į tiesioginės kalbos srautą, o personažų santykiai tampa ypač dramatiški. Kita vertus, žanrinė klasifikacija neakademiniam skaitytojui yra antrinis dalykas. Kas gi užvis svarbiau, įdomiau, prasmingiau šioje sudėtingoje trijų kūrinių pynėje? Sakytiau, siužetai, atliepianys asmeninę Bergmano patirtį. Šios dramos meniškai abstrahuoja klasikines – galios, tapatybės, atminties nepatikimumo, bendravimo, tikėjimo, žinojimo – ir kitas esmines egzistencines temas, kurias narpliodamas kine Bergmanas išgavo nuostabų meninį efektą.

„Žemuogių pievelėje“ (filmas tokiu pačiu pavadinimu, sukurtas 1957 m., pelnę *Auksinį gaublį*, *Auksinį lokį*, daugybę kitų prizų) bakteriologijos profesorius emeritas Izaokas (knygoje Isakas) po košmariško nakties sapno važiuoja su marčia į Lundą, kur jam iškilmingai bus suteiktas garbės daktaro vardas. Pakeliui

užplūsta vaikystės, jaunystės prisiminimai, jis susitinka su įvairiais žmonėmis iš praeities, nejučia bandydamas savo gyvenimą įvertinti kaip atliktą mokslinį eksperimentą. Kelionė automobiliu per Pietų Švediją virsta intriguojančia istorija apie sėkmingą karjerą, nelaimingą santuoką ir egoizmo nulemtą vieatvę...

„Sekmadienio vaikas“ – intymiausias dalykas, prie kurio, pasak Bergmano, jis išdrįsęs prisiliesti. Kūrinyje pasakojami keli epizodai apie Pu – taip vaikystėje vadindavo Ingmarą, atskleidžiantys jo santykius su tėvu, giliai tikinčiu pastoriumi, kurį daugelis laikė išskirtiniu autoritetu. Per vienas vasaros atostogas vasarnamyje Dalarnos krašte išsilieja šeimoje tvyranti įtampa dėl tėvo ūmaus būdo, pykčio priepuolių, itin griežto elgesio su vaikais. Nuotykinga Pu kelionė su tėvu į atokią kaimo bažnyčią virsta nerimo, baimės, neapykantos gumulu, ilgam įstriusiu į vaiko sąmonę. Prieš mirtį tėvas kalbasi apie praeitį su sūnum, jau pusamžiu vyru, jie abu, apimti kartėlio ir liūdesio, stengiasi suprasti vienas kitą, susitaikyti, atleisti.

„Rudens sonata“ (ekranizuota 1978 m.) – tai psichologinė drama, įtikinamai atverianti „tėvų ir vaikų“ nesusi-kalbėjimo priežastis. Garsi pianistė Šarlotė, atsiribojusi nuo artimųjų, jaučiasi vieniša, todėl atvyksta aplankyti vyriausiosios dukters, kurios nematė septynerius metus. Eva per tą laiką ištekėjo už pastoriaus, susilaukė sūnaus, tačiau berniukas nuskendo. Po tos nelaimės Eva parsivežė iš prieglaudos neigalią jaunesnę savo seserį. Toks Evos poelgis suerzina motiną. Iš pradžių draugiškas, nerūpestingas motinos ir dukters dialogas virsta drama-

tišku kivirčiu, paaiškėja, kad ir vienai, ir kitai dukteriai nuo mažens labai stigo motinos dėmesio, nors abi visaip mėgindavo su ja suartėti.

Pirmojo kūrinio (filmo, vėliau knygos) genezė nesudėtinga: 1956 m. Bergmanas Upsaloje, savo gimtajame mieste, stabtelėjo prie senelės namų, kur prabėgo jo vaikystė, ir jam šovė mintis sukurti realistinį filmą: „Štai atsidaro durys, tarytum įžengi į vaikystę, už kitų durų – jau kita tikrovė, gatvėje už kampo – vėl kitas gyvenimo tarpinis, ir visa tai atgyja, juda, mainosi. Iš tikrųjų aš tebegyvenu savo vaikystėje“, – viename interviu yra sakęs režisierius. Net ir pasitraukęs iš kino industrijos 1982-aisiais, Bergmanas tęsė kūrybinę veiklą – kūrė filmus televizijai, statė dramas ir operas, rašė pjeses, romanus, memuarus. „Niekada nesilioviau dirbti, – rašė jis, – tai lyg potvynis, tvindantis sielos kraštovaizdį. Bangos su savimi nusineša tai, ko per daug, taip apvalydamas mane. Jei nebūčiau visą laiką dirbęs, būčiau tapęs lunatiku.“

Pasak vertėjos Zitos Mažeikaitės, seniai norėjusios išversti „Žemuogių pievelę“, šis kūrinys fragmentiškai atpasakoja visą žmogaus gyvenimą. Šiaip taip pavyko iš Švedijos gauti tekstą – tai paties Bergmano mašinėle perrašytas egzempliorius.

Visi trys knygoje publikuojami kūriniai autobiografiški, juos sieja labai svarbus motyvas – šeimos gyvenimas. Vaikystė „Žemuogių pievelėje“ idiliška, lengva, o „Sekmadienio vaike“ tarp Pu tėvų ir brolių tvyro slegianti įtampa. Vaikai auklėjami itin griežtai, už bausmę plakami rykštėmis, po to verčiami bučiuoti ranką tėvui arba motinai. „Rudens sonatoje“ vaikystė skamba iš tolo lyg silpnas aidas – motina tolsta nuo savo dukterų. Santykiai su tėvu, su broliu, su motina režisieriui svarbūs, žinoma, pirmiausia kine. Antra vertus, Bergmano tekstai irgi itin kinematografiški, dialogai netrukus virsta pykčio ir neapykantos sklidiniais monologais. Jausmų amplitudė niūri – neviltis, nesėkmės, pažeminimai, apleistis, savižudybė... Svarstoma, ką reiškia gyventi, senti ir mirti.

41 filmą sukūręs švedų režisierius visa savo kūryba teigia keletą svarbių dalykų – praeities pakeisti neįmanoma, už skriaudas turime atleisti, tikėdamiesi, kad bus atleista ir mums, o gyvenimo prasmė – tai fenomenas, dėl kurio grumiamasi ir su kuriuo tenka grumtis... ■

Teodoras ŽUKAS

KAIP RUSŲ INTELEKTUALAI ĖJO Į „LIAUDI“ – ISTORINIS NARODNIKŲ VAIDMUO

Revoliucijos kilmė Rusijoje aiškinama įvairiai. Vienų teigimu, tai buvo tų intelektualinių revoliucinių judėjimų, kurie atsirado, kilus rimtoms karinėms ar politinėms krizėms, atomazga.¹ Antri įsitikinę, kad šis reiškinys, netikėtai pertraukęs natūralią Rusijos raidą, yra unikalus, ieškoti jo ištakų šalies istorijoje neverta, nes rasti neįmanoma.² Toks istoriografijos, nagrinėjančios rusų revoliuciją, klasifikavimas, be abejo, pernelyg platus, kritiškai nepakankamai motyvuotas.³ Šio teksto tikslas nėra pateikti dar vieną versiją. Norėčiau tiesiog priminti tai, kas, populiariai kalbant apie Rusijos XIX a. antrosios pusės istoriją, vadinama narodnikų (lietuviškas vertinys galėtų būti liaudininkai) judėjimu, beje, anglosaksai priskiria juos populistams. Šiame rašinyje narodnikų fenomenas vertinamas būtent iš anglosaksų pozicijos. Kartu svarstoma, kokią įtaką narodnikai padarė tiek Rusijos vidaus raidai XIX a. pab.–XX a. pr., tiek valdžios sluoksniams, tiek rusų revoliucionierių mąstymui ir tam, kas Rusijoje įvyko 1917-ųjų vasarį, o ypač spalį.

Krymo karas

Rusija, Krymo kare 1856 m. triuškinamai pralaimėjusi britų ir prancūzų (iš dalies osmanų ir Sardinijos karalystės) pajėgoms, jautėsi pažeminta. Po pergalės prieš Napoleoną XIX a. pradžioje ji buvo stipri ir visavertė Europos dalis, o pralaimėjimas Kryme

atskleidė carinės imperijos silpnumą ir didžiulį atsilikimą nuo Vakarų.

Paradoksalu, bet šalies viduje šis karinis sukrėtimas savotiškai paskatino socialinę ir intelektualinę fermentaciją. Tai buvo ypač ryškus kontrastas, palyginti su paskutiniais septyneriais caro Nikolajaus I valdymo metais, kai po Europos revoliucijų 1848 m., po Visariono Bielinskio mirties ir Aleksandro Gerceno emigracijos prasidėjo totalus idėjų sąstingis, kurį sukėlė nuožmus bet kokios laisvesnės minties persekiojimas.

Pralaimėtas Krymo karas privertė net valdžią suprasti, kad nedelsiant reikia imtis reformų. O intelektualai šį baisų sukrėtimą laikė ženklu, kad imperijai būtina modernizuotis, pertvarkyti socialinę savo sanklodą.⁴

Idėjinė *narodnikų* revoliucija

Mąstymo apie reformas avangarde atsidūrė *narodnikai*, įtakos ir populiarumo zenitą pasiekę 1860–1870 m. Šie rusų populistai neturėjo nei vieningos partijos, nei bent kiek conceptualesnės politinės doktrinos. *Narodnikais* vadintas eklektiškas judėjimas, kuriam save priskyrė daugybė grupių, frakcijų, sindikatų. Nors nesutarė nei dėl tikslų, nei dėl taktikos, vis dėlto visus vienijo platus bendros pasaulėžiūros horizontas.

Sociopolitinę imperijos struktūrą *narodnikai* vadino barbariška, pasenusia, kvaila, šlykščia ir baisia tiek moralės, tiek politikos atžvilgiu.⁵ Nors Rusija XIX a. viduryje buvo kone mažiausiai industrializuota Europos valstybė, liaudininkai panašiai kaip marksistai kritikavo išibėgėjančią šalies industrializaciją, besiformuojančias ekonomines klases, piktinosi, kad žmonės paverčiami gamybos priemonėmis.

Vienas iš spalvingesnių *narodnikų* genezės aspektų yra Vakarų filosofijos įtaka. Rusų populistai rėmėsi Jeano Jacques'o Rousseau moralinėmis doktrinomis. Tikėjo, kad paprasti žmonės yra be išlygų geri, o žiaurius jų tarpusavio konfliktus lemia tai, kad valstybės institucijos yra supuvusios, nepasitiki sveiku protu, intelektu ir pan. *Narodnikų* judėjimo

pagrindas – Marxo ir Rousseau idėjos, į kurias žvelgta specifiškai rusišku žvilgsniu, o ypač remtasi Aleksandro Gerceno mąstymu.

Narodnikams nebūdingas slavofiliškas tikėjimas unikaliu rusišku charakteriu arba mesianistiniu imperijai skirtu vaidmeniu. Jie matė, kad Rusija – atsilikusi valstybė, dar nepasiekusi socialinio ir ekonominio kitų Europos imperijų lygmens. Tačiau šis atsilikimas, jų manymu, yra lemties dovana, nes šalis dar neįkliuvusi į kapitalizmo spąstus, todėl galėtų išvengti šio baisaus likimo.⁶

Nusiteikimas prieš bet kokią progresą ir ekonomikos modernizaciją rusų populistus suartino su valstiečiais. Sekdami Gerceno mokymu, *narodnikai* tikėjo, kad teisingos ir lygios visuomenės pagrindas jau (!) egzistuoja Rusijos valstiečių komunose, kurios vadinamos *obščinomis*. Žemė čia dirbama bendrai, valstiečiai į komunas susiburia savo noru, sprendimai priimami, šiandienine terminologija tariant, tiesioginės demokratijos būdu. Žvelgdami į stebuklinį paveikslą, kaip išmintingai valstietija valdo pačią save, *narodnikai* tvirtino, esą tokia sistema kyla iš natūralaus žmonių polinkio į teisingumą ir gerį, be to, ji atliepia esmines žmogiškąsias reikmes. Jeigu ši sistema būtų įdiegta į visus Rusijos socialinio gyvenimo lygmenis, tai garantuotų visuotinį teisingumą, lygybę ir plačiausias galimybes išsiskleisti žmonių gebėjimams.

Valstiečių moralumo išaukštinimas – gana pribloškianti *narodnikų* iliuzija. Valstiečiai turėtų apšviesti visus kitus socialinius sluoksnius, išmokydami juos elgtis teisingai, nuoširdžiai, kilniai. Vienintelis dalykas, ko valstiečiams trūksta, – tai valstybės dėmesys. Šiems moralės grynuoliams valstybė privalo užtikrinti fizinį saugumą, kad visi būtų aprengti ir pamaitinti, apsaugoti nuo ligų, išvaduoti iš skurdo.⁷

Revoliucinė piligrimystė

Bene iliustratyviausias *narodnikų* žingsnis buvo žengtas 1873–1874 m., kai tūkstančiai studentų ir intelektualų ėmėsi praktinių veiksmų, kad išreikštų rusų kaimo apo-

teozę. Nusivylę savosiomis politinio veikimo perspektyvomis, *narodnikai* būriais traukė į kaimus. Šios masinės iškylos tikslas – mokytis valstietiškos išminties, geranoriškai šviesti kaimą, perteikiant savąjį pasaulio pažinimą, kartu atliekant propagandinę misiją ir imantis revoliucijos organizavimo. Daug *narodnikų* nuoširdžiai tikėjo, kad rusų valstiečiai trokšte trokšta revoliucijos, todėl jų paskatinimas iš šalies sukels galingą grandininę reakciją, Rusijoje iš tikrųjų prasidės fundamentalūs visuomenės pokyčiai.⁸

Ši iniciatyva buvo kilni, tačiau naivi, net komiška. Koks taurus *mužikų* gyvenimas, *narodnikai* žinojo tik iš literatūros, kurios autoriai irgi nelabai gerai buvo supažinę su kaimo kasdienybe. Vietiniai žmonės sutiko atvykėlius abejingai arba žiūrėjo į juos įtariai, kartais atvirai liejo pagiežą ir neapykantą. Valstiečiai beveik visiškai nesidomėjo, ko nori tie tūkstančiai kaimus užplūdusių intelektualų ir studentų, juos ignoravo arba niekino, net skųsdavo žandarams.

Tačiau bene labiausiai *narodnikus* sukrėtė *mužikų* etika ir gyvensena – kaimo žmonės buvo apsileidę, be saiko vartojo alkoholį, šeimos galva santykius reguliavo dažniausiai iš jėgos pozicijų, nebuvo jokios draugiškos bendruomenės, klestėjo aklas religingumas, totalus lojalumas ir meilė carui – *narodnikams* tai atrodė visų baisiausia.⁹

Žandarai, kiti valstybės pareigūnai, padedami vietinių *mužikų*, reagavo greitai ir ryžtingai – tūkstančius aktyvistų areštavo, įkalino arba ištrėmė. Skaudi socialinės piligrimystės nesėkmė *narodnikus* įtikino, kad revoliucijos užduotis – sunaikinti caro aparatą. Nuo šio momento *narodnikai* pasuko valstybinio terorizmo keliu.¹⁰

Radikaliausiai nusiteikusieji susibūrė į revoliucinę grupuotę *Narodnaja volia*, kuri 1881 m. nužudė carą Aleksandrą II.¹¹ Po atentato valdžia griebėsi represijų ir gana greitai *narodnikus* palaužė tiek fiziškai, tiek morališkai.

Nikolajaus Černyševskio įtaka

Visuomenės nuotaikoms darė poveikį daug įvairių asmenybių, tačiau pagrindiniu revoliucinės dvasios

kurstytoju tradiciškai laikomas Nikolajus Černyševskis (1829–1889). Saratovo popo sūnus turėjo ir pats tapti dvasininku, tačiau, įkvėptas 1848 m. revoliucijų Europoje, ryžosi gyvenimą paskirti apmąstymams, kokių reformų reikia Rusijos valstybei ir visuomenei. Tikėjo, kad į jau industrializuotus Rusijos miestus galima sėkmingai perkelti valstiečių komunos principus. Černyševskis valstybę laikė dominuojančios klasės instrumentu, taigi jokia visuomenės pertvarka neįmanoma, kol egzistuoja valstybė, nes politinis elitas niekada nepritars jo paties sunaikinimui. Bet kokios valstiečių ar intelektualų pastangos įtikinti carą, kad imtųsi reformų, pasmerktos žlugti. Istorinis materializmas, pagal Černyševskio interpretaciją, neginčytinai rodo, kad politinius pokyčius lemia socialiniai veiksniai, vadinasi, pirmiausia būtina išvaduoti valstiečius iš socialinio ir ekonominio vargo, o tada valstybė suteiks jiems ir politines teises.¹²

Černyševskio pasauležiūra, reformistinės idėjos mobilizavo radikalius revoliucionierių sluoksnius, jo namuose rinkdavosi studentai, kad aptartų galimus konkrečius politinius žingsnius, nukreiptus prieš valdžią. Pasak Andrzejiaus Walickio, Černyševskis artimai bendravo ir su Zigmantu Sierakausku, kurį ragino rengti sukilimą Lenkijoje.¹³

Černyševskis tikėjo, kad sukurs naują, absoliučiai laisvą žmogų, kuris, visiškai atsikratęs religinių prietarų, bus racionalus ir moralus, besąlygiškai atsidės visuomenės reikalams. Savo tikslus Černyševskis išdėstė romane „Ką daryti?“ – tai socialinė utopija, atspindinti kakofonišką *narodnikų* mąstymą. Apybraiža, parašyta kalėjimo kameroje, pasakoja apie Rachmetovą, be atodairos atsidavusį revoliucijai. Jis, nors ir kenčia, tačiau yra laisvas, moralus būsimos socialistinės visuomenės, gyveniančios pagal komunos principus, narys. Ant vinių miegantis, didžiuliais kiekiais mėsą valgantis, kad nepritrūktų fizinių jėgų, kai vykdys revoliuciją, Rachmetovas simbolizavo ateities laikų herojaus idealą. Kiti romano veikėjai – Lopuchovas, Kirsanovas, Vera Pavlovna – vaizduojami esantys virš

socialinių konvencijų. Jie vadovaujasi ne iracionaliais įsitikinimais, bet pozityviu savanaudiškumu, egoizmu, savo interesus tapatindami su visuomenės interesais ir gerove.

Černyševskio nupiešti personažai savo nuoširdumu ir atkaklumu įkvėpė daugybę būsimųjų revoliucionierių, kurie sekė paskui idealą, fanatiškai atsida-
vusį revoliucijai. Leninas irgi labai rimtai studijavo Černyševskį, kurio garbei revoliucinį savo pamfletą pakrikštijo tokiu pačiu pavadinimu. Tiesa, be Černyševskio, pasižymėjusio bent jau šiokių tokių konstruktyvumu, *narodnikams* darė poveikį ir mažiau nuosaikūs veikėjai. Antai Piotras Tkačiovas tikrosios revoliucijos labui siūlė likviduoti visus Rusijos gyventojus, kuriems daugiau kaip 25 metai.

Revoliucijos paveldas

Belieka aptarti, kokią įtaką šis rusų intelektualų ir studentų nuotykis (ėjimas į „liaudį“) galėjo padaryti ar padarė tolesnei Rusijos raidai ir tam, kas įvyko 1917 m. Viena vertus, natūralu, kad *narodnikų* mąstymas, grindžiamas Marxo idėjomis (nors ir labai originaliai interpretuotomis), revoliucinis veikimas, galų gale net žlugimas smarkiai paveikė bręstančius rusų marksistus, vėliau – bolševikus ir leninistus.¹⁴ 1901 m. įkurta socialistų revoliucionierių partija idėjiškai kildino save būtent iš *narodnikų* judėjimo. Vadinamieji *eserai* politinėje Rusijos arenoje buvo aktyvi partija iki pat 1918 m. Poperversminės asamblėjos pirmininku tapo socialistų revoliucionierių partijos lyderis Viktoras Černovas. Po bolševikų *coup d'état* dalis *eserų* aktyvo užėmė ministrų postus, tiesa, labai greitai bolševikai pradėjo juos medžioti dėl anti-revoliucinės veiklos.

Leninas, panašiai kaip Černyševskis, Marxo idėjas tempė ant rusiško kurpalio, atmesdamas komunistams būdingą kosmopolitizmą ir pasinerdamas į bolševizmą, kurio šerdis buvo be išlygų nacionalistinė kaip ir *narodnikų*.¹⁵ Tačiau paradoksaliausia, kad rusų populistai, kurių branduolį sudarė intelektualai ir studentai, netrukus patys tapo vienu iš žiauraus teroro,

įsisiautėjusio iškart po 1917 m. revoliucijos, taikinių.¹⁶

Narodnikų judėjimo mastas, pobūdis, rezultatai puikiai įsiterpia į revoliucinę Rusijos tradiciją. 1917-ųjų įvykiai klostėsi ne tuščioje vietoje – jų ištakos slypi XIX a. antrojoje pusėje. Spalio perversmo, įgavusio beprecedentinį mastą su siaubingais padariniais, revoliucinius kontūrus galima įžvelgti jau *narodnikų* komunitarinėje utopijoje. ■

¹ Sheila Fitzpatrick. The Russian Revolution. New York: Oxford University Press. 2017, p. 25–26.

² Dviejų stovyklų polemika aptariama: Robert V. Daniels. Intellectuals and the Russian Revolution. Association for Slavic, East European and Eurasian Studies. 1961, p. 100–102.

³ Naujausia Rusijos revoliucijos istoriografijos apžvalga: Sheila Fitzpatrick. What's Left? London: Review of Books. 2017, <<https://www.lrb.co.uk/v39/n07/sheila-fitzpatrick/whats-left>>.

⁴ Andrzej Walicki. The History of Russian Thought: From The Enlightenment to Marxism. Stanford: Stanford University Press. 1978, p. 183–184.

⁵ Franco Venturi. A History of the Populist and Socialist Movements in Nineteenth Century Russia. New York: Alfred A. Knopf. 1960, p. 8.

⁶ Ten pat, p. 10–11.

⁷ Isaiah Berlin. Russian Thinkers. London: Penguin Books. 2013 (1978), p. 240–241.

⁸ Frederick C. Coplestone. Philosophy in Russia: From Herzen to Lenin and Berdyaev. Notre Dame: University of Notre Dame Press. 1986, p. 120–121.

⁹ Richard Pipes. Russia Under the Old Regime. London: Penguin Books. 1974, p. 274–275.

¹⁰ Coplestone, p. 121–122.

¹¹ Simon Sebag Montefiore. The Romanovs: 1613–1918. London: Orion Books. 2017, p. 424.

¹² Černyševskio idėjų analizė: Pipes, p. 270–274; Berlin, p. 256–264, Coplestone, p. 102–111; Montefiore, p. 401–403; p. 407–410.

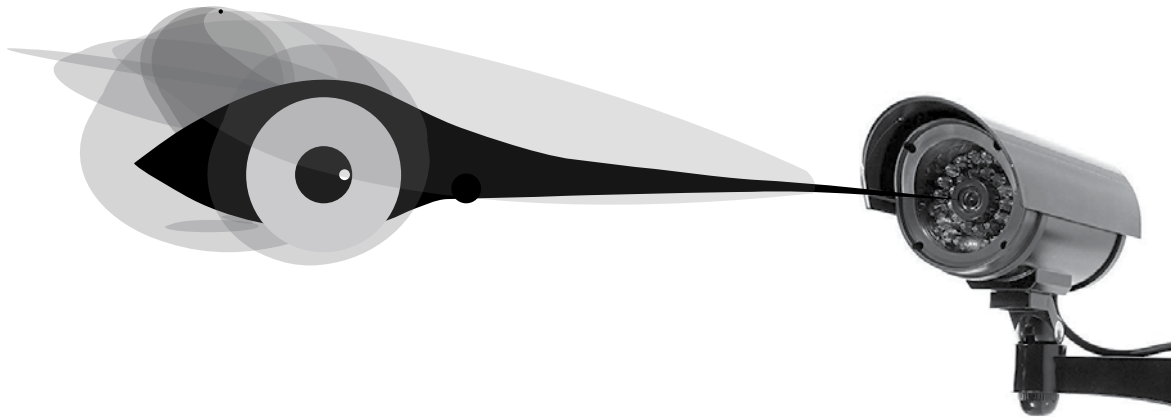
¹³ Walicki, p. 190–191.

¹⁴ Fitzpatrick, p. 24–32.

¹⁵ Sean McMeekin. The Russian Revolution: A New History. London: Profile Books. 2017, p. 23.

¹⁶ Daniels, p. 277.

POLITINIS KEIKVOKAS

Mano būrimo salone *Dura necessità* kilo sąmyšis – vis daugiau klientų, pasitarę su gydytoju ar vaistininku, atsineša prašymus, kad neįleisčiau jų į savo rengiamus proto mūšius, atseit šie vis labiau primena rusišką ruletę, nuo kurios žaidėjai darosi beviltiškai priklausomi. Sakė nenorintys elgtis kaip sunkiaatlečiai, kurie išsikasė dopingo duobę ir į ją įkrito.

Žinoma, tokių per slenkstį neįleidžiu, bet jie, jausdami smegenų mankštos abstinenciją, nutaisę kankinių veidus, slankioja aplink saloną, baidydami sveiko ir nepriklausomo proto klientus. Supratusi, kad tokia padėtis sužlugdys verslą, ieškojau išeities ir ją radau. Kadaisė Amerikoje būdavo rengiamos nuskriaustųjų eitynės dėl paguodos prizo-pyrago (*cake-walk*), vėliau tapusios smagiais pramoginiais liaudies šokiais. Nusižiūrėjusi į amerikiečius, keikvoką kieme surengiau ir aš – pasiūliau eitynes dėl siurprizo, kas greičiau iškeps žalstiečių užmaišytą trečiąjį biudžeto pyragą. Suprantama, įrengiau ir Savitarnos kasą, kad šios intelektualinės paslaugos vartotojai už ją susimokėtų. Bet netrukus paaiškėjo, kad trečiasis biudžeto padalijimas jau niekam nerūpi, vis tiek šaukštai po pietų – tam davė, anam davė, o trečiam neliko... Daug aktualesnis valdžios viršūnių karas dėl Narkevičiaus kotletų. Premjeras net žadėjo sudaryti darbo grupę, kuri nustatys,

ar susisiektų ministrui pavyko juos gerai suvirškinti.

Štai kokie dalykai dedasi Lietuvoje tuo metu, kai Davose milijardieriai tariasi su milijonieriais, kaip elgtis su viduriniąja klase. Tiesa, šio turtuolių forumo dalyviai irgi skundėsi, kad vietos restoranai gerokai kilstelėjo kainas, bet čia kaip koks Kindziulis priėjo Narkevičius ir pamokė: „*Jerunda*. Aš niekada nemoku.“

Ėmę skaičiuoti svetimus pinigus, proto abstinantai užsisvajoję, kaip galėtų tapti turtingais ir laimingais. Sakė girdėję, kad Jeilio universitete yra dėstomas net specialus Laimės instruktažo kursas, kurį išklausus gaunamas diplomai. Bet faktai rodo, kad moterys tampa laimingos ir be studijų, – antai buvusi trečioji Romano Abramovičiaus žmona Darja (53 m.), kurią šis nuviliojo nuo kažkokio tenisininko, tiek mažai kalba ir taip įdėmiai klausosi, kad lengvai apsuko galvą dar vienam milijardieriui – ištekęs už graiko Stavro Niarcho III (34 m.).

„Laimės nėra ir negali būti! Jeigu į mane šluostosi kojas, tai ką jau kalbėti apie paprastus žmones? – teiravosi nepaprastas žmogus Gražulis. Seimo narys neslėpė, kad net sekamas VSD, persekiojamas STT elgiasi nepaprastai – užuot mėtęs pėdas, kad išvengtų seklių, pats juos užpuola, kad demaskuotų. Tačiau šie atsikėrėsi – sužalojo pirštą, koją, suplėšė kelnes (įdomu, kokių įkalčių ten ieškojo?)...“

Pasiguodęs, bet paguodos nesulaukęs, parlamentaras išdūmė į plenarinį posėdį. Ir gerai padarė, nes netrukus užklydęs svajonių humoristas Juozapas E. pradėjo ne laiku ir ne vietoje aiškinti, kodėl valdžioje vis daugėja besmegenių. Pasirodo, dėl visko kalta klimato kaita. Anksčiau dėl grožio ar pramogos nusilipdydavome po keletą tokių ir laikydavome kieme iki pavasario, bet dabar žiemos pasidarė be sniego, nusilipdyti nėra iš ko, o gamta nemėgsta tuštumos: „Tai pirmas tvermės dėsniš – gali pasikeisti besmegenių formos, buvimo vietos, net kadicijos laikas, bet jų kiekis lieka tas pats.“

„Štai kodėl Plokščių girininkijos eigulys ant lapuočių medienos aptiko sniego plaukus, panašius į cukraus vatą! Šis nepaprastas gamtos reiškinys – baltutėliai kristalai susiformuoja esant žemesnei negu 0 laipsnių temperatūrai, bet nesant sniego. Kaip tik šiomis dienomis Prezidentas lediniu žvilgsniu pervėrė Premjerą, primindamas, kad politinė žiema toli gražu nesibaigė“, – politinį pasjansą dėliojo klimatologas. Jo teigimu, apklausų statistika, kuri nemeluoja, aiškiai rodo, kad Prezidento gerbėjai atkuto lyg barsukai po gilaus miego, Premjero šalininkai pakriko tarsi Grigo bitės, o partijų rėmėjai laikosi stabiliai kaip ant kalno mūrai.

„Netikėkite mulkiams skirtais reitingais! – sugėdino kolegas paranojikas, graužiamas abstinencijos. – Klautojami net prieskoniai, juo labiau politiniai. Verčiau kalbėkime, kas kaltas ir ką daryti“

Tema buvo pernelyg sunki neišmankštintoms smegenims, todėl debatai vėl natūraliai grįžo prie laimės temos. Vienas nelaimingasis pasidžiaugė, kad vyrų laimė bent kol kas dar nebus varžoma – baudžiamoji atsakomybė moterų pirkėjams negresia. Teisingumo ministerija mano, kad sekso už pinigų fondams užtektų susimokėti baudą.

– Koks atlaidumas ir aplaidumas! Lyčių lygių galimybių atžvilgiu reiktų sodinti abi puses, jeigu jos guli. Štai Rusijos saugumo tarnybos įkalčių pirmiausia ieško lovose – pavyzdžiui, opozicionierės Anastasijos miegamąjį 5 mėnesius stebėjo per vaizdo kameras. O mūsų skystablauzdžiai smulkinasi – net narsusis sveikatos reformatorius Aurelianas opozicionierę, europarlamentarę Rasą viso labo užblokavo feisbuke...

Visiems karštai ginčijantis, kuo laimė skiriasi nuo baimės, vienas savanoris abstinentas, įsitaisęs nuošaliai, rašė rafinuotą skundą prieš Šimašių: „Jeigu Lietuvos sostinę lyginsime ne su kokiais Zastranskais ar Urodskais, bet su išblizginta Rusijos sostine, tai Vilniaus miegamųjų kvartalų kiemai atrodys lyg trečiojo pasaulio šalies, kurioje neseniai baigėsi karas...“ Skundą, matyt, įteiks Zuokui kaip paguodos prizą... ■

Tiesiai iš svetimo miegamojo
Krescencija ŠURKUTĖ

**Prenumeruokite
KULTŪROS BARUS**
ir įsitikinsite, kad su
skaitančiu skaitomasi

Mėnesio prenumerata –
tik **1,45 Eur**. Užsisakyti galite visuose
Lietuvos pašto skyriuose.
Jei norite prenumeruoti žurnalą į
užsienį, su pristatymu oro paštu, tai
kainuos **5 eurus į Europos šalį,**
7 eurus į JAV, Kanadą ir kt., 8 eurus į
Australiją (arba kita valiuta pagal esamą
kursą). Norintys už(si)sakyti
Kultūros barus į užsienį turėtų sumą už
tiek mėnesių, kiek žurnalą prenumeruos,
pervesti į sąskaitą
LT56 7044 0600 0114 2623,
AB SEB bankas, Swift kodas CB VILT2X.
Vardiniai čekiai Lietuvoje jau
nebepriimami.

KULTŪROS BARAI

2020. 1/2 (661/662)

DOMAINS OF CULTURE

THE MONTHLY JOURNAL OF CULTURE AND ART

editor-in-chief Laima KANOPKIENĖ

editorial address:

Latako st. 3. 01125 Vilnius, Lithuania

E-mail: info@kulturosbarai.lt

SUMMARIES

Laima KANOPKIENĖ. *Strategic disruption plan* (page 2).

Philipp THER. *The price of unity. The transformation of Germany and east central Europe after 1989*. The strength of the German economy is often attributed to the shock therapy of the 1990s. But in 1999, the reunited country was considered 'the sick man of the euro'. Its failings were blamed on the socialist legacy, yet the economic crisis was the result of western decision-making in 1990. Comparison with the economies of Poland and Czech Republic suggests that shock therapy was not the key to Germany's success (page 3).

Michael W. MEHAFFY and Nikos A. SALINGAROS. *Design for a Living Planet. (An excerpt)* Translation of an excerpt from a book that offers a new perspective of understanding architectural design in the age of sustainability and concerns about climate issues. The authors present a scientific approach toward urbanism and architecture, rejecting the practice that came into being due to modernist ideology. This is a challenge to designers and communities that care about the future of design on our planet (page 13).

Vilma LOSYTĖ. *Games, a new form of culture?* Games are the field of studies that interested very little of scholars until the last two decades when they started to raise the question: why do we play? Did our ancestors play games? There is a tendency to consider the computer games like a new form of culture today but is it right? This article intends to show that games were integral part of the culture since the Antiquity (page 21).

Ruslanas BARANAUSKAS. *Does science Matters only for Lithuanian Academic Community?* Art, culture and education are focus and national value for every state. The government assumes responsibility for funding most prospective projects, concepts in order to facilitate the education of mature and educated society. This unfortunately does not apply to Lithuania where these spheres are in trouble (page 23).

Rasa MURAUSKAITĖ. *The Wave, Resonance and Pitfalls of Contemporary Music*. The year 2019 was very special for Lithuanian music culture as they contained international recognition. However, some local developments are far worse as strikes of Lithuanian educators demonstrate. Nevertheless, one can be proud of achievements and awards of opera singer Asmik Grigorian and artists Vaiva Grainytė, Rugilė Barzdžiukaitė and Linos Lapelytės who were awarded the Golden Lion. An overview of developments in Lithuania's musical culture (page 25).

Sounding painting. About the synthesis of the arts (page 27).

Rasa GEČAITĖ. *Vilnius Gaon – A Key to History of Lithuanian Jews*. Vilnius townhall starts 2020 in an impressive way as it opens an exhibition by painter Giedrius Kazimierėnas titled 300 years to Vilnius Gaon. Black Tapestry of Lithuania's History. 2020 have been announced as the year of Vilnius' Gaon and Lithuanian Jewish history by the Lithuanian parliament thus there is ground to pride in the fact that Litvak culture is an integral part of our heritage for 700 years (page 31).

Redas DIRŽYS. *"On the True Road" or Thoughts on Feminism and Art*. Review of the exhibition of Benigna Kasparavičiūtė at Pamėnkalnis gallery that has the same title. According to the critic it is the most radical feminist exhibition in this country (page 34).

Živilė AMBRASAITĖ-GAILIEŠIENĖ. *A Journey to Prussia of a tale of Imagined Land*. About the exhibition of painter Jonas Vaitiekūnas and two unknown foreign authors in the gallery of Vilnius Arts Academy Academia (page 37).

Gytis PADEGIMAS. *Confession of Loner. Thoughts on August Strindberg by Theater Director*. Strindberg as if opened a secret to me that everything is possible in art and everything can be opened for the sake of spiritual revelation and peace of human soul, writes Padegimas (page 39).

A combination of talent and patience. Relation to Stage design was Always Strange and Special" I have a Feeling it Chose Me. Stage designer Renata VALČIK is interviewed by art critic Ramutė RACHLEVIČIŪTĖ (page 44).

Česlovas SKARŽINSKAS. *Poems*. (page 49).

Vytautas LANDSBERGIS. *Edmukas*. Memoirs (page 51).

Irena BALČIŪNIENĖ. *About Bold and Scared Spirit of Vincas Mykolaitis-Putinas*. Polemical essay discussing the attitude of renowned Lithuanian prose writer and poet who was recently accused as collaborator of Soviet power. The author rejects such claims and provides arguments why this is wrong (page 53).

Virgilijus ČEPAITIS. *One third of life. From November 1991 to the present* (page 63).

Astrida PETRAITYTĖ. *Looking at East Prussia from Slezwik-Holstein...* An overview of a seminar held at Sankelmark Academy last November. The title of the seminar was East Prussia – Dimension of Memory (page 69).

Bronislovas KUZMICKAS. *Language, Writing, State*. When I think about the historical form of nationhood I start thinking about culture and politics or to be more precise about native language, writing and independent state. By creating writing nation adds to human written culture, by creating state it becomes an agent in world's history, writes Lithuanian philosopher (page 73).

Talk on Sensational Book by Felice Vinci "The Baltic Origins of Homer's Epic Tales". "As a Lithuanian living close to the Baltic sea I was surprised by hypothesis that famous works of Homer could have association with Baltic region." Mindaugas PELECKIS interviews researcher Felice VINCI who suggests that Troy and Ulysses are related to the Baltic sea and peoples living near it (page 84).

Julius KELERAS. *High Tide, Capturing Soul's Landscape*. At the end of the last year, the Publishing House of the Lithuanian Writers' Union published capturing legendary Swedish cinema and theater director Ingmar Bergman's (1918–2007) book "Wild Strawberries. Sunday Child. Autumn Sonata" where three creations of the author, who loved to convert his cinema scripts into masterful prose books were publicized (page 88).

Teodoras ŽUKAS. *How Russian Intellectuals Approached People: Historical Role of "Narodniks"*. *Narodniks* movement contributed to the revolutionary events of 1917. This movement gained importance toward the end of the nineteenth century and horrifying and bloody revolutionary events of 1917 can be forecasted in their early Communist utopias (page 89).

Krescencija ŠURKUTĖ. *Political cake-walk*. Ironical essay on Lithuania's cultural and political life (page 93).

**Some Kultūros barai articles
and translations in eurozine
(www.eurozine.com):**

Karl SCHLÖGEL

This mess of troubled times (En) (Lt)

The processes set in motion by the disintegration of the socialist economy in eastern Europe eluded all analytical frameworks. It was a time of 'wild thinking', in which received ideas were reconsidered and values re-assessed. We are still living through this troubled era, writes the historian of the Soviet Union Karl Schlögel.

Joshua FARLEY, Almantas SAMALAVIČIUS

Where now for economics? A conversation with ecological economist Professor Joshua Farley (En) (Lt)

Maths-based economics seems to be stuck in something of a rut. Almantas Samalavičius, editor of Eurozine partner journal 'Kultūros barai', spoke to Professor Joshua Farley, an ecological economist at the University of Vermont (UVM), about the failure of mainstream economic thinking to explain economic reality, and why the dominant discourse nevertheless remains so powerful in academia.

Diana GEORGESCU

The Romanians are coming! Emerging divisions and enduring misperceptions in contemporary Europe (En) (Lt)

Following changes to UK immigration law in 2014, the documentary 'The Romanians are Coming' promised the truth behind the headlines. Diana Georgescu finds a more troubling picture of Romanians, tied up with longstanding prejudices applied to eastern Europeans generally and Romani people in particular.

Aleida ASSMANN

Go East! (En) (Lt)

Stephen Holmes and Ivan Krastev argue that illiberal politics in central and eastern Europe should be understood primarily as a reaction to the 'imperative to imitate' the West after 1989. But to downplay the ideological substance of the new authoritarianism is reckless in the current situation, responds Aleida Assmann. Recalling the contribution of eastern European dissidents to Europe's culture of human rights offers a corrective to the damaging myth of the 'victorious West'.

Håkan FORSELL

Cracks in the future. On 1989 and historical time (En) (Lt)

The anachronistic appearance of the post-communist world fascinated westerners visiting eastern Europe after '89. As Håkan Forsell puts it, the East offered the image of a 'future that would never happen'. Four decades of totalitarianism were rapidly forgotten by the seekers of 'true Europe'.

Samuel ABRAHÁM

Intellectual paths in central Europe. An idealistic Havel, a cynical Orbán, and a compassionate Walter (En) (Lt) (Cy)

How can intellectuals of central Europe maintain their moral principles and independence, yet support democracy, in an age when the region is again traversing a rocky road paved with nationalism and populism?

Richard SAKWA

Back to Cold War and beyond (En) (Lt)

Instead of overcoming the division of East and West after 1989, the West embarked on a programme of expansion and Russia began to create an alternative world order. Yet as economic power shifts from the Atlantic to the Pacific basin, this is just one aspect of the current clash of world orders.

Jan ZIELONKA

The mythology of the East-West divide (En) (Lt)

With the fall of the Berlin Wall, the unification of Germany, and the EU's enlargement, the East-West divide has lost its meaning. Moreover, post-communist countries have been more vigilant in keeping their accounts in order than many of their western European partners. So why not put the ghosts of communism to rest and build a united Europe?

SRTR fondas 2020 m. *Kultūros barų* projektui „Kultūros raidos kryptys ir komunikacijos slenksčiai“ skyrė 23 000 eurų, o projektui „Nepriklausomybė kultūros veidrodyje“ – 24 000 eurų

SRTR fondas remia rubrikas:

Problemos ir idėjos; Kūryba ir kūrėjai (iš dalies),
Praeities dabartis (iš dalies), Apie knygas

www.eurozine.com

Svarbiausi straipsniai apie Europos kultūrą ir politiką

Eurozine yra internetinis žurnalas, skelbiantis esė, straipsnius ir interviu svarbiausiomis mūsų laikų temomis.

Europos kultūros žurnalai pasiekiami pirštų galiukais

Eurozine yra svarbiausių Europos kultūros žurnalų tinklas. Jis jungia ir remia daugiau nei 100 žurnalų – savo partnerių bei asocijuotų leidinių ir institucijų iš visos Europos.

Nauja transnacionalinė viešojo erdvė

Skelbdamas geriausius žurnalų – partnerių straipsnius įvairiomis kalbomis, Eurozine atveria naują viešąją erdvę transnacionaliam bendravimui ir diskusijoms.

EUROZINE

Geriausi straipsniai iš visos Europos

Spaudė akcinė bendrovė *Spauda*, www.spauda.com

Laisvės pr. 60, 05120 Vilnius

Tiražas 2300 egz.

Kaina – 1,45 Eur

*Benigna
KASPARAVIČIŲTE
„Jubilėjus“, 2019*

*Benigna
KASPARAVIČIŲTE
„Tikrųjų kelių“, 2019*

*Vidmanto Ilčiuko
nuotraukos*

Apie personalinę parodą Pamėnkalnio galerijoje skaitykite p. 34.

Kaina – 1,45 Eur
KULTŪROS BARAI 2020. Nr. 1/2 (661/662), (1–96)
Indeksas 5031

ISSN 0134-3106

9 770134 310009